

IMRE LÁSZLÓ

SZEMÉLYKÖZTI ÉS SZÖVEGKÖZI VISZONYA
ÉS LÍRATÖRTÉNETI FUNKCIÓJA TOMPA MIHÁLY KÖLTÉSZETÉBEN

Az utóbbi évtizedekben Tompa iránt megcsappanó érdeklődés miatt Szerb Antalnak egy elsietett mondata is hibáztatható: „ez a triumvirátusok törvénye, hogy az egyik a három közül jelentéktelen.”¹ Talán szerencsésebb lett volna így fogalmazni: az egyik a három közül lemarad. Mert Tompa „jelentéktelensége” nehezen volna igazolható. Ennek megfelelően valóságos jelentősége szerint szól róla (tehát az 1840–50-es évek legnagyobb négy-öt költője közé sorolja, ami nem csekély rang!) az 1960-as években mind Sőtér *Nemzet és haladása*, mind a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet Kovács Kálmán által írt szép fejezete, pedig a Petőfi–Ady–József Attila forradalmi „fővonal”-tól csakugyan távol esik. Azt sem vonta kétségbe senki, hogy 8–10 versével a legnagyobbak szintjére jut fel, s azt sem, hogy egy páratlanul erős mezőnyben (Vörösmarty, Petőfi, Arany kortársaként) önálló és időtálló lírát produkált. Annak részletes bizonyítása viszont máig várat magára: mi is az ő líratörténeti funkciója.

A Nyugat és az impresszionizmus felé mutató hangulatköltészetét egyetlen tanulmány tárgyalta behatóan,² több mint négy évtizeddel ezelőtt. Némi előzménye ennek a két világháború között Kuncz Aladár álláspontja, aki nem másodrangúnak, hanem egyedinek nevezi Tompát, aki félrevonultságával, szomorúságával Tóth Árpád és Juhász Gyula rokona: „A halk hárfahangok, melyekben mélabúja megszólal, elvesznek a lelkesültség kürtös szólamai közepett. Társtalan, magános lélekkel született, s egy olyan sajátos képzelettel, amelyhez hasonlót sem az előző, sem a korabeli magyar irodalomban nem találunk. Művészi szemléletének látományszerű elevenítő ereje, különösen, ha a természet életének titokzatos fátyolát lebbenti fel, emlékeztet az északi képzelet bensőséges és meglepő fordulatokban gazdag vízióira.”³ A Kuncz Aladár és Kovács Kálmán (s persze kisebb mértékben mások) által kijelölt irányban megmutatni Tompának Petőfihez, sőt Aranyhoz képest is újszerű eredményeit – sikerekkel kecsegtető módja volna Tompa „rehabilitálás”-ának. Ezúttal azonban a lírai diskurzus két, szövegszerűen megfogható sajátosságának, az interperszonális meghatározottságnak (kivel folytat párbeszédet a

¹ Szerb Antal, *A magyar irodalom története*, Bp., 1959, 385.

² Kovács Kálmán, *Tompa hangulatköltészet*, Studia Litteraria (Debrecen), 1965.

³ Kuncz Aladár, *Tompa Mihály* = K. A., *Tanulmányok, kritikák*, Bukarest, 1973, 78–79.

vers?) és intertextuális dialektikájának (kivel lép kontaktusba a múltból?; kik indulnak ki az ő szövegéből?) érvényesülését igyekszünk értelmezni.

I. Dialogicitás mint interperszonalitás

Tompa lírai diskurzusában igen nagy számban van jelen a megszólítás, a valakinek szóló dialogikus pozíció. Magyarázható ez az autonóm lírai meditációhoz szükséges belső egyensúly hiányával éppúgy, mint a spontán önkifejezés gátoltságával, amit maga is elismer az *Elmondhatnám* című versében. Elsőként Szili József konstataulta, hogy ha van „modernség” Tompában, akkor ez „az Énen belül lejátszódó dialogicitása. Ez a reflexív (a párbeszédet az Énre visszavonó) forma a bölcselkedő reflexiónak olyan formális keretet szab, amely ízig-vérig bensőséges: a dialógust a szó szoros értelmében belsővé teszi, nem is engedi kimozdulni a bensőségből.”⁴ Az érzelmek tehát nem alanyi vallomás alakját ölti, hanem meggyőzés, párbeszédesség, felszólítás vagy kérdés változataiban nyer megfogalmazást.

E sajátos dialogicitásnak egészen hétköznapi okai is lehetnek. Például akkoriban a korai kísérletek általában nagy számban voltak köszöntések, üdvözlések, s Tompa nehezebben szakad el ettől a vershelyzettől, mint pl. Arany. Később a lelkipásztori beállítódás is befolyásolhatta a közvetlen odafordulást egyfajta hallgatósághoz. Egyébként meg, lehetséges gyakori költői megszólalásmód ez, hiszen a lírai második személyt, a virtuálisan jelenlévőt már Szapphó vagy Horatius sem nélkülözhetette. Ősi lírai szituáció ez: „az eladdig hagyományosan monologikusnak tekintett lírai műalkotás sem automatikusan ad át közleményeket az olvasónak, nem eljuttat hozzánk bizonyos esztétikai üzeneteket, hanem valamiképpen maga is rá van utalva arra, akihez szólani kíván.”⁵

Gyakorlatilag a Petőfinél sokkal bizonytalanabb Tompa interperszonális térben könyveiben beletalál a tárgyhoz illő hanghordozásba. Mintha a sűrűn változó élethelyzetek és megszólalásmódok újra és újra a dialógus pozíciójába zökkentenék. Példa lehet erre az 1848 legvégétől 1850 tavaszáig terjedő periódus. Téma és hanghordozás dolgában igen eltérő versek születnek ekkor, mégis közös bennük az, hogy megszólítanak valakit. Az *Emléksorok* eleve ilyenek, az *I. Egy festő kedveséhez* és a *II. Egy hölgyhöz* címűeknek szintén címzettje van, a *Jön a muszka* pedig már a kollektívumot szólítja meg:

Jön a muszka! Halljátok-e emberek?
De nem azért mondom ezt, hogy féljetek.

A *Kosár* refrénje is közvetlen odafordulás: „Úgy szeretlek kis kosár!” A *Sárgultan áll őszi tájképből* vált személyes sóhajra: „Halovány hó, szakadj, szakadj...!”, a *Kincskereső* pedig akármennyire allegorikus tartalmú, mégiscsak tiszta párbeszéd a kincskereső s az őt

⁴ SZILI József, *Hogy tempóz Tompa? (Irodalomtropológiai Tompalógia)*, It, 1995, 560.

⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és dialógus (A lírai művek befogadásának kérdéséhez)* = K. Sz. E., *A megértés alakzatai*, Debrecen, 1998, 36.

megszólító beszélő között. Ha nem számítjuk az 1850 elején született, s nem különösebben nagyigényű, inkább humoros *Francia, Német, Angol* nyolcsoros versikéket, akkor a másfél éves alkotói periódus újabb dialogikus versekkel folytatódik. Az 1850 márciusi *Fiam születésekor* egyértelműen álmegezés: újszülött fiának szól, de helyzet- és érzésösszegző, terjedelmes, öt részből álló monológ, amit *A gólyához* követ, mely másféleképpen álmegezés.

Minden bizonnyal a költői pálya más pontjairól is kijelölhetők volnának olyan hosszabb korszakok, amelyek tanúsága szerint Tompa lírája gyakran nem is más, mint interperszonális térben megképződő, igen eltérő lírai megnyilatkozások sorozata. (A párbeszéd – feltételezhetően – olyan meghatározó beszédhelyzet lett számára, hogy egyik elmékedésének címe szerint – *A halál mint az élet bírálata* – még az élet és a halál viszonyának taglalására is kiterjesztette.) A dialogicitás, mely költészetének sűrűn elmarasztalt moralizáló jellegével is összefügghet (valakit nevelni, megváltoztatni akar), ugyanakkor ennek kenetességét mérsékelheti is. *A Levél egy kibujdosott barátom után* bizonyíthatja, hogy a száraz okoskodást megleveníti a versben végig jelenlévő második személy, aztán a személyes történet, a felidézett kör (a kert, a szüle) többletével teszi szemléletessé a gondolatmenetet.

Idézett tanulmányában Szili József joggal mutat rá, hogy a belső dialogicitás Petőfinél is megvan (*Szeptember végén*), sőt Vörösmartynál (*A merengőhöz*) és Berzsenyinnél (*Levél tőredék barátnémhoz*) is. A kollokvialitás, a képzelt párbeszédes forma azonban szokatlanul nagyszámú verset dominál Tompánál, s ily módon speciális vizsgálódást indokolhat. Olyan gazdagsága és változatossága van meg nála a dialogicitásnak, ami líratörténeti funkciót hordozhat, s aminek megvilágítása variánsok elkülönítésétől remélhető.

1. A költői életmű belső párbeszéde

Tompa költészetének belső dialogikusságához hozzájárul az is, hogy pályájának egyes szakaszai, műfajai és gondolatai valamiféle belső vitát adnak vissza. Mindenekelőtt szembeállítható lírájával verses epikája. Aztán közismert, hogy a Petőfivel való barátságnak egyik lazítója Tompának a korban szokatlan politikai, közéleti közömbössége. Erre ráfelel, 1850 után mintegy ezt cáfolja közösségi lírája. De kezdettől kettősséget jelent, tehát ellentétes természetű szemléleti, képi, nyelvi elemeknek mintegy párbeszédét hordozza, hogy a pályakezdésekor magáévá tett arisztokratikus, almanachlíraszerű, biedermeieres hangjával a népies, sőt petőfies közvetlenség és természetesség él mintegy együtt. Azt, hogy Tompa nem szakított indulásának hangnemével, viszont Petőfi hatását is magába olvasztotta, már Gyulai észrevette: „Míg Petőfit régebbi irodalmi pártok kritikája keményen leckézte, addig Tompa mindkettő méltánylásában részesült, mert annak irányában nem lehetett annyira ellenzéki, mint Petőfi, emez pedig egyebek mellett valami olyast is talál benne, mit Petőfiben szeretett.”⁶

⁶ GYULAI Pál, *Szépirodalmi Szemle* = GYULAI Pál *Válogatott művei*, Bp., 1989, 534.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. évi 5. évfolyam 5. szám

Belső feszültséghez vezetett a közvetlen líraiságnak és a reflexiónak az egymás mellé kerülése (számtalan példa akad rá, igen jellemző a kevésbé ismert *Vőlegény emlékkönyvébe*). S bizonyos szembeállítást tartalmaz a diskurzus megosztottsága, ha például népregéiben a monda, a hiedelem vagy a történelmi esemény felidézését önnön fellépésével ellensúlyozza:

Ledőlök a sírul emelt
Halomnak oldalára,
S lelkem, miként a puszta tér,
Ködfátyolt szó magára.

S álmába lágy furulyaszó
Sülyesztve jobban-jobban;
Úgy tetszik, a gyászos halom
Kebele meg-megdobban.

S mit érzek...? Kellő fájdalom
Lelkemnek gondja, tápja,
Körül folyván a képzelet
Ábrándos délibábja.

A belső vita az érzelmi átcsapás lehetőségét tartalmazza, a megváltozott lelkiállapotban való visszautalás önnön korábbi versére. Az *Özveggy gólya* visszaválaszol a nevezetes *A gólyához* című versre, a *Vándornak* pedig a *Levél egy kibujdosott barátom utánra*. Ez is része a költői életmű belső párbeszédességének, hiszen az egykori témára való rájátszás szükségképpen felidézése és későbbi időpontban való újraértelmezése annak. Ennek egyik legszebb példája a *Kikircsekben*. Látszólag tavaszi vers, a háztetőn fészkelő gólya hiányát panaszolja, a vers végére azonban kiszélesedik a perspektíva:

Valahol a tengerparton,
Összeesve porlik csontja.
Fehér tollát messze földön
Déli szellő fújja, hordja...

A gólyához a vers végén a bujdosókra célzott, akik délre mentek, a *Kikircsekben* befejezése ezzel lép dialógusba, de a célzás még áttételesebb:

Mint kik egykor *messze mentek*,
Fenn repülvén nagy merészen:
S ott porladnak csontjaik most
A tengerpart fövényében.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Továbbírja tehát *A gólyához*, s a párbeszéd felvétele az eltelt idő folytán reménytelenséggel felel a Kossuth-váró illúziókra:

S nevöket az emlékezet
– Mint a messze járó szél a
Földre hullott madár tollát, –
Meglebbenti néha... néha!

2. Belső vita egyetlen vers elemei között

Az időnként egyhúrú poétának vélt Tompa verseit gyakran érzelmi szembeállítások szervezik. Jellegetes példája ennek az egészen korai *Víz-dal*. A borivást elutasító, a vizet dicsérő költemény ellentmondása, hogy egyszerűnek és természetesnek akar mutatkozni, miközben rafinált időmértékes verselésű érvsorolást kapunk, melynek belső ellentétezése csak akkor válik egyértelművé, amikor a befejezés horatiusi életélvező derűje immár a víz dicsérete nélkül lendül át a daktilusi mámorba:

Rózsakarú lány! így fut az élet,
Szedni siessünk báj örömet,
Folyja el ajkam csókjaid árja,
Hogyha szerelmem lángja hevít.

A *Kandalló-dal* belső ellentétezése a meglelt (vagy színlelt) nyugalomnak és derűnek a szembeállítása a külvilággal. A kései *Szeretlek!* az érzelmi élet ellentmondásaival válik zaklatottá, önmagával folytatott vitává. Az *Őszi tájnak* páratlan varázsát is a szinte észrevétlenül elhatalmasodó, végig mélabús szelídséggel folytatott vitája adja: a pusztulásnak, a halálnak s az őszi természet színpompájának kettőssége: „Lehet-e meghalni szebben?”⁷ Ellentmondás van tehát magában a látványban, de a táj és az alany szembeállításában is: „Az elborult kedély idegenkedik a pusztuló tájtól, mert nehezen viseli el önmaga mását, s az összetalálkozás fokozta belső terhelést. Nyomasztó a lélek és a táj közös enyészete, s a megszólító, odaforduló magatartás halk, kérlelő tiltakozássá formálja az első strófákat.”⁸ (Kovács Kálmán itt már a *Ne hívj...* című versről mondja ezt.)

A ritmus, a hang és a versforma szembeállító, ráfelelő játékára is van példa egyetlen versen belül, ami az odafordulás eltérő szintjeit különíti el. Az 1856-os *Emléklapok* első darabja, a *Júliának* népdalritmusban szól: „A tavaszra gondolj télben; / Öröm közt a bús napokra.” A második rész, *F. Andrásnak* antik melódiát idéz: „Ülve az őstelken, hol rád fény és öröm árad.” A harmadik rész (*Csirillának*) az almanachlíra hangján üzen, de

⁷ Erről a versről írja, de tágasabban is igaz Cs. Gyimesi Éva megállapítása: a vershelyzet már maga az a diszpozíció, „amely a költői válasz megszületésének alapja, illetve körülménye.” CS. GYIMESI ÉVA, *Változatok egy témára (Líratörténet öt vers alapján)*, Utunk, 1980, 44. sz., 2.

⁸ KOVÁCS, i. m., 24.

magyaros verseléssel: „Jó s balsorsról minek szóltok?” A többféle hang és verselés kiemeli és ellenpontoszza egymást, nem feszültséggel teli belső vitát imitálva, inkább a sokféle hangzás és a többféle szerep felosztó és kiegyenlítő szándékával.

3. A szószék-pozíció lírai dialógus-megfelelője

A kálvinista pap a szószékre lépve, a gyülekezetéhez szólva, felolvasva, magyarázva, feddve, intve, biztatva sajátos beszédhelyzetbe kerül, ami hatással lehetett Tompa lírai önpozicionálására. A prédikáció (mely szövegmagyarázat is) szférájába vonja az írás, a papír közvetítését, a meghatározó azonban az interperszonális tér. (A templom kettős értelemben is tér: úgy is, mint a szöveg személyközi mozgásának helye, úgy is, mint valóságos kommunikációs tér, azaz épület.) A líra önreprezentációs szintje eleve magával hozza a valakihez szólás helyzetét, de a lelkipásztori igehirdetés sajátos járulékos elemeivel dúsíthatja fel. (Valami hasonlóra érez rá Rónay György, amikor azt idézi, hogy Tompára hogyan hatott, amikor *A gólyához* szavalták, s hogy mintegy szavalva írta verseit.⁹) Az a költői attitűd, amely már a 40-es évek elejétől folyton címzettet, megszólíthatót keres, a papi hivatásban biztonságra és alkatához közelálló beszédhelyzetre is szert tesz, majd ez a fejlemény visszahat lírai megszólalására.

Megvan az korábban is, hiszen a *Halott felett* 1844-es vers, később mégis általánosabbá válik, s legsikerültebb versein hagy nyomot. Nemcsak a *Levél egy kibujdosott barátom után* tanulsághangsúlyozó okfejtésében, hanem *A gólyához* ellentéző retorikai alakzataiban („Csak vissza, vissza...”) éppúgy, mint az *Ikarus* patetikus kollektívumhoz szólásában.

4. A megszólítás változatai időrendi értelmezésben

A párbeszédet kezdeményező attitűd már 1841-ben dominál: „Jó liget, te boldogabb!” (*Ligethez*), mutatván, hogy ennek az almanachlírához fűző kötődése is van: „Hő vágyaim csak érted égnek” (*A Holdhoz*), aztán: *A patakhoz*, s hamar felbukkan a konkrét címzett is: *Kedvesemhez* (1842). Az 1844-es *Nyílt levél egy hölgyhöz* azt is igazolja, hogy a levél fiktív terében otthonosabban mozog, szívesebben vall. Az 1844-es *Petőfihez* az interperszonális beszédhelyzet kockázatát is mutatja: a borivás dicséretével közhelybe, sőt tévedésbe siklik, mert inkább a közönségre, mint a „beszédpartner”-re ügyel.

A sok megszólító vers azt a gyanút kelti, hogy a személyközi megszólalás csak ürügy. Adott címzethez köthetően elvont eszméit életszerűbben hiszi megragadni: *Egy magyar poétához*, *Hűség* (*Barátom mátkájához*). A csatadalszerű *Előre!* a forradalmi hangulat szülötte, 1849 után pedig a természetet megszólító versek szaporodnak meg: *Hófelhőkkel*, *A Széky pusztában* (*Recsky Benedek sírjánál*). Az absztrahálódás tünete a

⁹ RÓNAY György, *Petőfi és Ady között*, Bp., 1981, 25–26.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 5. évfolyam 5. szám

sorshoz fordulás: *Mit kérek*. Az 50-es évek líratermésének elszaporodó sajátossága, hogy szinte minden témájához közvetlenül megszólítható második személyt keres: *Emléksorok egy szép hölgyhöz*, *Tavaszi pimpók*, *Szőlőhegyen*.

Az *Őszi tájnak* dialogicitása talán azért vezethet el a hangulatvers remekléséhez, mert kérdésekkel kerüli el az őszi természetleírás rutinvesztését. A megszólított a „haldoklásnak szent országa”, amelyet

Olyan édes, forró vággyal
Ölel téged lelkem által!

A tradicionális tájképhez, impresszióhoz fűződő viszony ily módon „grammatizálódik”, igealakban is formát ölt:

S bár meghalni kéne véled:
Mégis, mégis szeretnék!

A vég harc nélküli pusztulás narkotizáló, a racionalitást kikapcsoló bűvölete a megszólítás ízületein át uralkodik el a versen, s már-már fizikai-biológiai közvetlenséggel szuggelálja a lírai alany belefeledkezését a hangulatba:

Édes terhed édes álom
Szinte érzem szempillámon;
Hogy lehajtsam, szinte vonja
Fejem a fák hulló lombja.

A madár, *fiaihoz* nyilvánvalóan párbeszédese beszédhelyzete a vallomás és a tanítás elevevességét az allegorikus azonosítások és részletek útján éri el. (Ennek önironikus párdarabja a nem sokkal későbbi *Harminc éven túl*.) Az *Itthon vagyok* (egyik leghibátlanabb idillje) a megszólítást feleség, család, környezet dimenzióján túlra emeli: „Megpihenni csendes élet, hű öledben!” (Hasonló a *Madárfészekhez* szóló, elvonttá stilizált fohászkodás.) Páratlan formagazdagságot garantál a sokféle megszólítás tematikai és hangnembeli eltérése: *Jöszte kedves...*, *A vándor könyvébe*, *Tavasszal*, *Kikeletkor*. 1855-ben tegezve fordul *A költő fiához* éppúgy, mint az „elkészt dal”-hoz: *Hallgass...!*, az *Őszi kikircs*hez éppúgy, mint az *Emlékezethez*, ami a dialogikus szintek kivételes tarkaságát hozza magával. (Ennyiféle szinten, módon, hangon és témában kezdeményezni dialógust már önmagában figyelemre méltó.) Belefér ebbe a régmúlt s nem éppen ildomos egykori szerelem felidézése (*Szerettelek...*) éppúgy, mint a *Népdalok* bojtárhoz címzett stílusutánzata.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 5. kötet 5. évfolyam 5. szám

Az álmelegsúlyítás jellegzetes példája a *Poharam*, mely régi emlékek felelevenítésére alkalmas, illetve *A pipishez*.¹⁰ Ez utóbbi – a madárnak szóló beszéd – illusztrálja, hogy milyen fontos támasztékot jelent a lírai kibontakozáshoz a megszólított. (Hasonló példák: *A repkény*, *Rózsafámhoz* stb.) Horváth János megállapítása szerint az almanach helyzetéből nő ki Tompa lírája,¹¹ amihez a magunk részéről hozzátehetők véljük: a végig megmaradó megszólító pozíció is eredhet (részben legalábbis) innen. S ha figyelembe vesszük, hogy az *Utolsó versek* I. része az őszhöz, II. része önmagához („Mit keresnél... mért mulatnál / Oh én-lelkem e romoknál?”), a III. halott kisfiához szól, akkor igazolódni látszik ama hipotézis, mely szerint Tompa költészetének visszatérő, de távolról sem monoton kísérője az interperszonális diszpozíció.

5. Szcenírozott dialogicitás és lírai önmegértés

A Tompa-versek dialogicitásának speciális változata, amikor nem egyszerűen egy (többnyire képzelt) beszédpartnernek szánva a szöveget egyfajta személyközi atmoszféra jön létre, hanem valóságos jelenetszerűség, majdhogynem scenírozott drámai szituáció perspektívája képződik meg. Az 1846-os *Népdalok*ban az első személyű megszólalás cselekvéshez, jelenethez kötődik: *Békót tettem kesely lovam lábára*. Egy elképzelt vita szcenikája sejlik fel a *Szerettek* hátterében is. Igazi, s tulajdonképpen egyetlen példája ennek mégis a *Haldokló mellett*. Az 1863-as költeménynek már az indítása is egyedülálló:

Beteghez hívtak. Késő éj vala,
Csillagtalan mélységes néma éj.

Ilyen valóságfelidéző, terjedelmes világnézeti vitát előadó vers szokatlan a korban. Teli találat az indítás is, melyben az éjszaka leírásába épített „semmi” a voltaképpeni filozófiai alapkérdéshez kötődik:

A szívre nagy, zordon teher nyomult:
A *semminek* kietlen érzete.

A szoba leírása s a családtalan haldokló bemutatása is „idegen test” a Tompa-lírában, mintha a valóságtükröző prózával kelne versenyre. A (mindenféle poetizáló, stilizáló, allegorizáló többlet nélküli) regényszerű elbeszélésmódhoz jut közel:

¹⁰ Pontosan fogalmaz erről szólva Alexa Károly: „egynemű, egy hangmenetben, s viszonylag szűk hangterjedelemben tartott dikciós jellegzetessége [...] ahogy a költő valakit megszólít, miközben mindenkihez szól.” ALEXA Károly, *Tompa Mihály: A pipishez = Száz nagyon fontos vers*, Bp., 1995, 171.

¹¹ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi izlése* = H. J., *Tanulmányok*, Debrecen, 1997, II, 87.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 5. évfolyam 5. szám

Néhány perc múlt s azt vettem észre, hogy
Csak tettetű s nem alszik a beteg, –
Szemhéja szűk nyílásán kémlelé:
Készülök-é távozni?

A beteg panaszára adott lelkipásztori válasz az örök élet vigaszát kínálja, olykor Madách szövezését idézve:

Mi a halál? Új élet útja az,
Holott¹² tartóst nyerünk törekényért,
S bíbort öltünk a szennyes rongy helyett!

A haldokló azonban rákérdez („Hiszed te azt, mit itt nekem beszélsz?”), amire a lírai alany válasza némileg bizonytalan:

„Hiszem!” rebegtem és megrezzenék...

Mire a válasz:

„Bolond vagy...! mégse, oh te nem hiszed.”

A haldokló érvelése:

Gonosz játék, melyet velünk ti űztök!
Hirdetve azt, mi bántó s képtelen.

Megvallja, hogy bár erkölcsös és istenfélő ember hírében áll, igazából istentagadó. A világnézeti vita folytatódik, a haláltusa félelmetesen hű felidézésével dosztojevszkiji feszültségű szituációt teremtve:

Irtózom... félek... s nem tudom mitől...?
Hah, mondd meg: mit tegyek? hová legyek?”
S mondám: „Bízz!” – „Nem merek!” – „Higyj!” „Nem tudok...”
Taníts meg rá: miképp kell bízni s hinni?
És távolítsd el... innen... a halált...”

A halál beállta után a székbe rogyó pap belső vitája a tradicionális megoldás jegyében oldódik fel:

¹² A szó jelentése itt az akkori szóhasználat szerint: 'ahol'.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 5. évfolyam 3. szám

Színes felhőt látott behúnyt szemem
S egy kéznek újját a felhők között.

A vita, mely látszólag a haldokló és a lelkipásztor között folyik, voltaképpen a lírai alany kételye és hite között, a vallási bizonyosság javára dől el, ámde a vívódás, a lélektani és intellektuális hitelesség igazán megragadó és egyedülálló a korban.

Talán nem bocsátkozunk felelőtlen feltételezésbe, ha arra gondolunk, hogy e (nyilván valóság ihlette) jelenet egy belső vita kivetítésére szolgál, a sokszor lezajlott belső dialógus ölt testet egy haldoklás jelenetében. A párbeszéd tehát olyasmi kifejeződéséhez segíti hozzá a költőt, amihez egyébként sem bátorsága, sem más eszközei nem lettek volna, hogy ti. az olvasót mindkét álláspont megértésére és átélésére képesítve egy magasabb szintű vallomás lehetőségét teremtsen meg. Az olvasói befogadás ad identitást a vers grammatikai alanyának, sőt mindkét beszélőnek. A költői megnyilatkozás tehát többféle (ezúttal kétféle) megoldás révén alakul ki, s ez adja a világnézeti vívódásnak, a bölcselő költészetnek azt a dialogicitását, ami szokatlan feszültséghez vezetve a lírai önmegértés terében nyer formát.

II. Dialogicitás mint szövegek párbeszéde

Ha nem a megszólalás, a megszólítás, az interperszonális tér szemszögéből vizsgáljuk a Tompa-líra dialogicitását, akkor a másik legfontosabb megközelítés a szövegek párbeszédének végigkövetése. Az a meghaladandó elképzelés ugyanis, amely Tompát egyhúrrú, érdektelen költőnek véli, kevés figyelmet szentelt a magyar költészeti hagyományhoz fűződő viszonyának, illetve az öhözzá kapcsolódó költői fejleményeknek. Pedig a líra-történetileg jelentéktelennek és unalmasnak minősített Tompa szövegvilága valójában az egyik legintenzívebb kapcsolatteremtő elődei és kortársai felől nézve, valamint egyáltalán nem lezárt és folytatás nélküli, ha kortársai és utódai őt továbbíró textusai felől tekintünk rá.

1. Dialógus a tradícióval

Tompa fellépése olyan korszakra esett (az 1840-es évekre), amikor inkább a szakítás, az új út választása volt napirenden. Ő azonban sem a hagyományörzés, sem az újítás mellett nem tett nyilatkozatokat, hanem szövegformálása (talán ösztönösen) kontaktust létesített a régibb s az újabb szövegtartományokkal. *A gyülekezetben* című versének sora („S mint a szarvas a szép hús forrásra”) például a Szenci Molnár-féle zsoltárfordításra („Mint a szép híves patakra”) reagál. Ilyesmire verses epikájában is találunk példát, a *Szent László királyról* címűben például:

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Sok századoknak lőn azóta múlása,
Miképpen egy éjnek rövid vigyázása.

A 90. zsoltárt szinte szó szerint idézi:

Mint a tegnapnak ő elmúlása,
És egy éjnek rövid vigyázása.

Nem annyira kölcsönzések ezek, mint inkább már-már kihívó párbeszédre kényszerítése a több száz éves szövegnek: amit akkor mondott, mit mond új szövegkörnyezetben?

A Csokonai-szövegek játékba hozása egy másfajta hagyomány mozgósítására szolgál. Az 1843-as *A nyugalomhoz!* című versben okkal láthatjuk *A Magánosság*hoz visszhangját:

Szent nyugalom
Oh jőj az éj lengő szelében.

(Egyébiránt Tompa írt *A magányban* címmel prózai elmélkedést is, aligha függetlenül Csokonai versétől.) *A Ne nézzenek rám* mintha Csokonai módján tenne szemrehányást a Reménynek, mert biztatta, s most legszívesebben örök búcsút venne tőle:

Ne szólj!... szavad csak gúnyra válik...
Remény! kerülj el mindhalálig!

Másfajta kapcsolatteremtés alkalma Csokonai egyik levele, amely az előfizetők hiányát panaszolja: *Elmélkedés egy levél fölött* (1852). Közvetlenül szólítja meg azt, aki „Költője a csikóbőrös kulacsnak”, s felidézi azt is

...ahol Tihanynak riadó leánya
Zengő bércén halkán kiáltna rád.

S. Varga Pál rámutatott már, hogy *A Reményhez* „írja újra” Gyulai¹³ *Megnyugvás* című verse, tehát ez a párbeszéd a korra jellemző szövegkombináció. Tompa Csokonainak elsősorban arra a szövegtartományára reagál, amely a későbbi almanachlírát inspirálta.

Vörösmartytól mindenekelőtt a gondolati költészet szöfűzését és pátoszáat tanulja el:

Az emberfaj beteg, – szörnyű beteg:
S ki leszen néki orvosa?
Ti, kórvilágnak halvány bölcsei!
Ti gyógyítjátok meg?... soha!
(Mit kérek...)

¹³ S. VARGA Pál, *A gondviselés hiattól a vitalizmusig*, Debrecen, 1994, 113.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

A *Jöszte kedves...* nemcsak témát és lírai szituációt örököl *A merengőhöz*től, hanem szóhasználatot is:

Minek szállna vágyó lelked messze tájra?
– A boldogság nem idegen föld virága! –

A Vörösmarty-hatások egy részére már az eddigi kutatás is felfigyelt: Kovács Kálmán állapítja meg, hogy a *Galamboskő* bevezetőjében a *Zalán futása* előhangjának ossziáni motívumaira ismerhetni, hogy *A jávorfáról*ban a *Helvila halálára* trochaikus, rímtelen nyolcasát veszi át,¹⁴ Csűrös Miklós meg az *Ikarus*ban lát vörösmartys elemeket.¹⁵ Szempontunkból ezek a vonások azért fontosak, mert a Vörösmarty-recepció olyan líratörténeti pozícióban láttatja Tompát, amely új, önálló útra térésének is magyarázója.

Hogy nemzedéktársai közül egy időben Petőfi milyen elsöprő hatással volt rá, kezdetől emlegették. Ezzel kapcsolatban óvást leginkább Horváth János emelt, mondván: Petőfivel ellentétben Tompának nem spontán lírikus, naiv hangja is kevés van, a szerepjáték sem jellemző rá, elenyésző a politikai lírája, népdalt már 1840-ben, tehát jóval Petőfi előtt is írt, pesszimizmusa sem emlékeztet a *Felhők*re.¹⁶ Hozzátehetjük: szoros barátságuk idején is inkább gesztusokat (hogy ne mondjuk: pózokat) és témákat vesz át Petőfitől, később (öszönösen is, s azért is, hogy igazolja önállóságát) kerül minden analógiát. Az ihletés mégis nyilvánvaló például az *Alföldi képek* (1850) esetében:

Három hosszú éve, amikor láttalak
Árnyéktalan puszták, lágyan rengő tavak
Szabad, szép vidéke.

Petőfi módján „határolja be” magát térben és időben: „Habzó fübe fekszem”, s ő is belekomponál a tájleírásba egy „mellékszereplő”-t:

És míg így merengek a bús gondolatban,
Mellettem a pásztor jó estét mond halkan,
Hisz a nap leszálla.
Jó földimnek arcán bús felleg vonul át,
Bánat, vagy fekete hajfürtének árnya...?

A pórményecske csak felbukkan *A Tiszában*, az itt megjelenített pászturnak egyénített arca van. Ez a többlet (a Tompára jellemző, a lírai alany „bús gondolat”-ára felelő „bús felleg”) az, ami jellegzetes meghaladója Petőfi tájverseinek, olyan hangulati plusszal,

¹⁴ KOVÁCS Kálmán, *Az adaptáció egy típusa (Tompá mondafeldolgozásai)* = K. K., *Eszmék és irodalom*, Bp., 1976, 68, 75.

¹⁵ CSÜRÖS Miklós, *Tompá Mihály: Ikarus = 99 híres vers*, Bp., Móra Kiadó, 1994, 181.

¹⁶ HORVÁTH, i. m., 88–89.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

aminek gondolati hozadéka van. (Majd Vajda viszi tökélyre – aligha függetlenül Tompától – ezt a filozofikus tájhangulatlírát.)

A *Nyári estén* a Petőfi-féle családi idill hangján szólal meg:

Nyugszik a nap. – A lugasban
Kettecskén beszélgetünk.
Lábainknál a homokban
Játszadóz kis gyermekünk.

Tompa itt Petőfinek arra a hangjára ír variációt, amelyet némelykor biedermeier jellegűnek éreztek:

Egész világ ez minékünk:
– Mind a hárman itt vagyunk.

(A Petőfi-szövegekkel folytatott dialógus során az 50-es években a meghaladás-eltávolítás elemei jutnak túlsúlyra.) A hőség enyhültén a lopakodó „csendes éji szellő” nyomán „Szelíd, szent a gondolat.” A csillagos ég, az elnyugvó élet a megenyhülő világgal a szerelmi idill háttere:

Jer, jer! hajtsd le vállaimra,
Hajtsd le hívem, a fejed.

Ám az elalvó kisgyermek látványa az idill fenyegetettségét úsztatja a derű és a nyugalom mögé, az első gyermek halálát:

– Ah, egy kisdéd sír felett már
Szomorú fűz lombja ing!

Ez a hangulati, de egyszersmind világképi különбözés mutatja, hogy milyen messzire kerültünk a Petőfi-féle idilltől. (Nem időben, hiszen a vers 1854-es, hanem líratörténetileg.) Erre a jelenségre (más fogalmakkal) már Horváth János felfigyelt, jellemezvén Tompa ízlését, amennyiben Petőfi örökségét „egyéni változatokban aktíve folytatja tovább; terjesztve fenntartja, örökíti még akkor is, mikor lényeges mozzanatokban eltérni látszik tőle”.¹⁷

Érdekes illusztrálója mindennek Tompa egyik kései verse, az 1863-as *Téli reggelen*:

Eltűnt...! kopár a föld, borús az égi
Pára s felleg között bujkál a sárga nap,

¹⁷ *Uo.*, 78.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Siet, hogy a határt elérje hamarabb,
Mint egy koronáját veszített, futó király.

A *puszta, télen* befejezésének ez a megidézése azért vitázó-szembeállító, mert a Petőfi-féle idillel szemben itt „homály, dermedés, némultság” betegséget, boldogtalanságot talál. A „némaság s halál” dominálta világhoz képest a „koronáját veszített, futó király” elveszíti minden fenyegető, riasztó jellegét, míg Petőfinél a „véres korona” lázas, forradalmi víziók megidézője. A dialógusba vont Petőfi-kép választ ad, némileg meg is változik. A Petőfi-hagyománnyal kontaktusba kerülni tehát nem más, mint a megszólított szövegvilágot szóra bírni, megváltoztatni, a vele szembeállított saját szöveggel a különbséget jelentéssé tenni.

Ha lehet, még bonyolultabb (mivelhogy szorosabb és kölcsönös) az a kapcsolat, mely Tompát a hozzá alkatilag is közelebbi Aranyhoz fűzi. Egyszerűbb képlet a tárgyát és a célt hasonlóan működtető *Válasz Vojtina Gárpárnak* 1850-ből. Úgy vállal szövetséget Arannyal, aki fellép a petőfieskedő fűzfapoétákkal szemben, hogy látszólag pártjukat fogja. A *Borozás közben* (1862) szelíd, évődő polémia a *Fiamnak* túlvilági vigaszával:

Hja! egyikünk hitvány s szerencsés,
Derék s koldul a másikunk;
Mondják: hogy majd a más világon...
De hagyjuk ezt, – inkább igyunk.

Az *Ikarus* a *Széchenyi emlékezetével* száll vitába: Arany a „napba néző szárnyas Icarok”-kal a forradalmi kockázatát végzetes következményeire céloz, Tompa a merés, a mindezt vállalás pátoszával írja újra a témát. Arany Széchenyi-ódájának a *Gróf Mikó Imréhez* című Tompa-versre gyakorolt ösztönző hatására már Sötér célzott.¹⁸ Ő azonban a népnemzeti elvnek és a liberalizmusnak a közeledését emeli ki. Valójában elég ritka eljárás, hogy Tompa versének első harmada nagy mértékben követi Arany gyászódáját. Széchenyi halálhíréből indul ki ő is, szövegszerű rájátszásokkal Arany szövegére: „Felajdult mély fájdalomban a hon.” Aztán a „Férfiúvá nővének fel általa” utal Arany fogalmazására: „Ő az, ki által lettünk és vagyunk.” A Mózes-analógia is – mint megdicsőülés-leírás – lehet Arany hatása:

Ki népét jós, bíró s vezér gyanánt
Óvá, ítélte és vezette hűn.
És látta már a boldog Kánaánt,
S nem ért oda, – eltűnt titokszerűn.

A „Nem a halál, az élet itt nagyobb” is visszautal a „Nem hal meg az, ki milliókra költi / Dús élte kincsét, ámbár napja múl”-ra, s a példák még szaporíthatók volnának.

¹⁸ SÖTÉR István, *Nemzet és haladás*, Bp., 1963, 225.

Annak, hogy Tompa Arany Széchenyi-ódájának a megidézésével vezeti be a Mikó Imréhez szóló ódát, oka lehet az is, hogy a megszólított utóbb elterjedő megnevezésére, „Erdély Széchenyijé”-re fut ki a párhuzam. Ezen túl a kapcsolatot kereső és találó párbeszéd speciális szövegkombináló esete ez, ha hozzávesszük (amiről alább lesz szó), hogy Tompa Kazinczy-ódájából meg Arany merített sokat. Arany a Széchenyi-verssel továbbírja Tompa Kazinczy-ódáját, ami azután a *Gróf Mikó Imréhez* kiindulása lesz. (Tompá tehát mintegy visszaveszi a kölcsönt.) Valóban viszontválasz ez, aminek megvan az eszmetörténeti alapja is: a Bach-korszak végének Kazinczy-kultusza előkészíti a Széchenyi halálával felerősített integráló közhangulatot (ami egyúttal a forradalomvárás elutasítása is). Egy „új reformkor” bajnokának, Mikó Imrének a példává emelése a ki egyezéssel korszak eszményrendszerének szolgál alapul. Ugyanakkor költői-művészi szövegjáték is ez, eszmetársak és barátok, rokon költők nagyon is komoly szövegcsereje, amely a magyar gondolati költészet alaprétegének is része.

2. Utódszövegek dialógusa Tompa lírájával

Arany János jelen volt az akadémia centenáriumi ünnepségén, melyen Toldy Ferenc olvasta fel Tompa nagyigényű ódáját, a *Kazinczy Ferenc emlékezetét*,¹⁹ ami szokatlanul intenzív hatást gyakorolt (már címével is) a *Széchenyi emlékezetére*.²⁰ Bőven találunk benne szövegszerű ráutalásokat. Tompa például kiemeli a Kazinczyt ért méltánytalan támadásokat:

Mert érdemére halhatatlan,
De nem várt rá virágos út.
Vérzett nehéz viadalokban, –
Felé ezer hullám tolt,
S míg folyt – sokáig folyt – az élet;
Viszály nem szűnt, hab nem lohadt;
Pazar kézzel hinté a végzet
Lábához a sárkány fogat.

A törpeség, a bűn, a vakság
Agyarkodott, ment ellene;
Szégyenlék őt és megtagadták
Kik egy vérből voltak vele.

¹⁹ VÁCZY János, *Tompa Mihály életrajza*, Bp., 1913, 216.

²⁰ Dávidházi Péter az 1857-ben Magyarországra látogató Ferenc Józsefet köszöntő verseknek és *A walesi bárdoknak* a „párbeszéd”-éről e sorok írója számára igen inspiráló módon értekezve utal Arany „ráutaló ösztön”-ére: DÁVIDHÁZI Péter, „*Per passivam resistentiam*” (*Egy politikai magatartásforma értékeléséhez*) = D. P., *Per passivam resistentiam* (*Változatok hatalom és írás témájára*), Bp., Argumentum, 1998, 373.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2004. évfolyam 3. szám

A Kazinczy-centenárium ünnepségeinek egyik sarkallója a jóvátétel, az egykori lázadók, pl. Toldy Ferenc kiengesztelő szándéka,²¹ s ez lesz Arany gyászódájának egyik motiválója is.

Majd elborulni kezde láthatára:
Kik műve által lettünk magyarok,
Nem ügyelénk többé vezérnyomára...

El kelle buknunk – haj, minő tanulmány! –
Meg kelle törnöd – oh, mily áldozat! –
Hogy romjaidra, s romjainkra hullván
Adjunk, Igaz! tenéked igazat.

Tompa retorikai alakzatai a hagyományos gyászóda ellentételezéseit alkalmazzák:

Nem, nem Dicső! mi büszkeségünk!
Öröm zendül az ajkakon.

Ezt Arany többféle változatban ismétli meg az utolsó négy versszakban.

Tompa a nemzeti újjászületési és nyelvújítási mozgalom „életmentő” voltát hangsúlyozza:

Volt úgy, hogy ez feledve kábán,
A nyelv, a hon mi szent nevek:
A siető enyészet ágyán
Lőn öntudat-vesztett beteg.

Arany az 1825 utáni fordulatnak ad hasonló jelentést:

Megrontva bűnöd és az ősi átok,
Beteg valál, s nem érzéd, oh magyar.

A Kazinczy érdemeit sorra vevő, fokozó felsorolás is megvan Arany ódájában, ahogy a lezárás diadalt és megmaradást sugalló, szinte imaszerű áhítata is. Arany (természetesen) nem pusztán retorikai szinten kapcsolódik Tompa ódájához, hanem a szövegszerű felidézés azt is magába foglalja, hogy az új, önbíráló, a nemzet öntudatát intellektuálisan és morálisan magasabb szinten identifikáló magatartáshoz is Tompától kapott ösztönzést.

A gólyához sorai („A menyasszony meddőségért eped, / Szüle nem zokog holt magzat felett”) nélkül *A walesi bárdok* rémképe („Ne szülj rabot, te szűz, anya / Ne szoptass

²¹ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése (Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet)*, Bp., Universitas, 2004, főképpen a 225–265. lapokon.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

csecsemőt”) sem így alakul esetleg. *A jávorfáról* című néprege indítása pedig („Vára fényes csarnokában / Hatalomban ősz király ül”) a *Pázmán lovag* első soraiban tér vissza: „Vára öblös csarnokában / Jár alá s fel bajnok Pázmán”. Mindezen áthallásoknál fontosabb, hogy Tompa 1849 utáni költészetének hatása nélkül semmiképpen nem ezt a formát ölti Arany pesszimista létlírája. Tompa tehát közvetlenül és közvetetten is (Arany Bach-korszakbeli költészetén keresztül) a századvég felé közeledő magyar költészeti dikció formaképzésének, gazdagodásának tevékeny részese.

A Petőfi-féle lírától markánsan elválik már 1846-ban, pl. *Ősszel* című versével:

De égő fáklya nem vagy, életem!
Úgy sápadok meg én is csendesen,
Mint ágon a levél...
Ah, a természet haldoklása
Lelkemmel titkosan beszél.

A Vajda-féle filozofikus tájhangulatlírának nincs is más előzménye, mint Tompa ilyesféle megszólalásai. Többen észrevették (Németh G. Béla. S. Varga Pál is utal rá), hogy Reviczky Arany követője kívánt lenni, s „mégis annak a Tompának lett legközvetlenebb folytatója, aki a Bajza-kör tradíciójából a biedermeier emocionalizmust erősítette tovább.”²² Ugyancsak S. Varga Pál mutatja ki Tompa továbbélését Czóbel Minkánál.²³ *Hernyó voltál* című verse Komlós Aladárt Babits *Gáláns ünnepségére* emlékezteti.²⁴ S a példákat Tompa líratörténeti továbbélésére vonatkozóan nyilván sokáig lehetne sorolni.

Még arra is találunk példát, hogy Rimbaud *A részeg hajójának* módján, a kép több lesz allegóriánál, sokjelentésű önszimbólummá terebélyesedik, mint az 1857-es *A patak* esetében:

Csak tévelygek, bolygok, – a sors
Zordon sziklák közt vezet,
Melyeken vergődni hallom
A rohanó szélveszet.

A kép kontúrjai elmosódottá, „pulzálóvá” válnak, a zaklatottság valami fékevesztett expresszivitás felé mutat:

Mély rideg tó von magához,
Hol elnyelnek a habok...
Mily élet ez!?... szünet nélkül
Születek és meghalok.

²² S. VARGA, *i. m.*, 188.

²³ *Uo.*, 247.

²⁴ KOMLÓS Aladár, *A magyar költészet Petőfitől Adyig*, Bp., 1980, 71.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

A saját sors értelmezhetetlenségének, a megpihenést nem engedő nyughatatlanságnak a versét talán az almanachlírához is köti valami, perspektívája azonban a sokjelentésű és irracionális szimbólumalkotás irányába mutat.

III. Az „ismeretlen” Tompa

Kuncz Aladár 1921-ben írta: „Tompá az egyetlen költőnk, kinek nem egy remekműve ma is ismeretlen olvasóközönségünk előtt.”²⁵ A magunk részéről Tompa újraolvasásának azt a módját véltük időszerűnek, mely lírája belső párbeszédszerűségének szintjeit elkülönítve véli igazolni a Tompa-kép igaztalanul leegyszerűsítő voltát, illetve előd- és utódszövegekhez kapcsolódó dialógusképességét dokumentálva látja bizonyítottnak költészetének eleven, hatásképes, reagálni tudó és reagálásra készítő termékenységét. Ezen túl: a Tompa-líra intertextuális mobilitása aligha független interperszonális sokarcúságától, hiszen a megszólítás, a szóra bírás, a személyközi tér szövegszerű kitöltése megszaporítja az elődszövegekhez fűződő viszony variációs lehetőségét, s az utódszövegek létrejöttének sokféleségéhez is hozzájárul.

²⁵ KUNCZ, *i. m.*, 82.

HORÁNYI KÁROLY

**SZABÓ LŐRINC MINT A MAGYARORSZÁG SEGÉDSZERKESZTŐJE
ÉS AZ ÚJ SZELLEMI FRONT***
(Első közlemény)

1. Mikes Lajos, Az Est-lapok irodalmi szerkesztője a Centrál kávéház asztalánál egy alkalommal Tóth Árpád és Szabó Lőrinc társaságában megemlítette, hogy Miklós Andor, a lap tulajdonosa átszervezi Az Est szerkesztőségét, és gyorsíró munkatársakra van szüksége. Szabó Lőrinc, mivel kiváló gyorsíró volt, élt a lehetőséggel, és 1921. augusztus 1-jén a lap belső munkatársa lett. Ezzel rendszeres jövedelemhez jutott az addig leginkább csak alkalmi műfordításokból élő költő. Tóth Árpád pedig egy hónappal később került a szerkesztőség kötelékébe.¹

Az Est-lapoknak nevezett egyesülés nem sokkal korábban nyerte el végleges formáját. Az Est Lapkiadó Részvénytársaság akkor már három újságot foglalt magában: a Pesti Naplót, mely reggel, Az Estet, mely délben és a Magyarországot, mely pedig késő délután jelent meg. A Részvénytársasághoz tartozott még a legnagyobb és legkorszerűbb magyar nyomdaüzem és az egyik legtekintélyesebb, patinás könyvkiadó vállalat, az Athenaeum. A konszern alapítója és tulajdonosa Miklós Andor volt, aki Szabó Lőrinc számára – Seress László, Az Est főmunkatársa és közgazdasági rovatának vezetője mellett – magát a kapitalizmust személyesítette meg.² Miklós apja még árverési ügynök volt, ő maga pedig már 15 éves korában nyomdai kifutófiúként kezdett el dolgozni. 1903-ban hirdetési ügynök lett a Pesti Naplónál, majd a lap közgazdasági rovatának munkatársává, végül vezetőjévé vált, és ez a beosztása jelentette későbbi karrierjének lehetőségét. Miklós Andor ebben a pozíciójában tett szert azokra az ismeretségekre, kapcsolatokra, melyek később olyannyira gyümölcsözőkké váltak számára. Megalapította Az Estet, melynek első száma 1910. április 15-én, pénteken egy órakor jelent meg, az akkori szokás szerint másnapi, április 16-i keltezéssel. Ez lett az első korszerű, amerikai rendszerű

* A tanulmány egy tervezett, Szabó Lőrinc pályájával foglalkozó nagyobb monográfia része. Elkészültét az OTKA K 60.204 számú pályázat támogatta. Köszönettel tartozom Kabdebó Lórántnak, amiért figyelemmel kísérte és kontrollálta munkámat.

¹ Lásd NAGY István, *A költő és a gyorsírás: Interjú Szabó Lőrinnel*, Diák Gyorsíróvilág, 1935. ápr., 13–15; SCHELKEN Pálma, *A költő és a gyorsírás. Látogatás Szabó Lőrinnél, a költőnél, a gyorsírónál: Interjú Szabó Lőrinnel*, Gyorsírók Lapja, 1957. szept., 162–163; a két interjú kötetben: SZABÓ Lőrinc, *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek*, s. a. r. HORÁNYI Károly, KABDEBÓ Lóránt, Bp., Osiris, 2008 (a továbbiakban: SZABÓ, *Vallomások*), 112–115, 623–625.

² SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, s. a. r. KISS Katalin, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2001 (a továbbiakban: SZABÓ, *Vers és valóság*), 19.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

bulvárlap Magyarországon. Hírszolgálat a gyors és pontos volt. Ez az akkori legnagyobb példányszámban megjelenő s ugyanakkor legolvasottabb napilap volt az alapja a nem sokkal később kialakuló legnagyobb hazai sajtókonzernnek.

1917 decemberében választották Miklós Andort az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. elnökévé, miután a társasággal történő pereskedése után nagymennyiségű Athenaeum-részvényhez jutott. 1919. január 15-én a Magyarország Napilap Rt. részvénytöbbsége is az övé lett, így a Magyarország is negyedszázados múlt után Az Est-lapok érdekkörébe ment át. A Pesti Napló, melyet 1917-ben Hatvany Lajos vásárolt meg, s azután hangsúlyozottan baloldali polgári radikális szellemben szerkesztett, a forradalmak után gyakorlatilag gazdátlan maradt. Hatvany emigrált, s Miklós ingyen hozzájuthatott, mivel a lap fennmaradásának egyetlen esélye akkor az volt, ha beolvad Az Est Lapkiadó Rt.-be.³

Amikor Szabó Lőrinc Az Est szerkesztőségébe került, már egy éve összeállt a Miklós Andor tulajdonában lévő konszern. Az Est volt a vezető hírlap. Mint bulvárlapban az informatív jellegű anyag volt domináns. Valamennyi hírvivő kitűnő volt, elsőrangú közgazdasági hírszolgálatot rendelkezett, ugyanakkor publicisztikája nem volt jelentős, az irodalom kezdetben mint szórakoztató lektűr volt jelen a hírféj, kroki, tárca, irodalmi riportázs műfajában. Szabó Lőrinc feladata kezdetben a telefonhírek lejegyzése volt, de nem sokkal később olvasószerkesztőként foglalkoztatták, vagyis mint újságíró csak alkalmanként dolgozott.

Az Est-lapokba írt későbbi cikkeinek jelentős része irodalmi kritika. Könyvek recenziálásán kívül pedig időnként ő írta Az Est színházi kritikáit is. Az Est-lapok kritikai életéről szemléletes képet adott egy, majd 1929-ben írt, Várkonyi Nándornak szóló levelében, felvilágosítva arról, milyen lehetőségei vannak arra nézve, hogy könyvről valamiféle ismertetés jelenjen meg Az Estben: „Az lehet, sőt valószínű, hogy egyes emberek ismerik a könyvet, azonban a döntés, a végső ízcselekedés itt egyes-egyedül Miklós Andor dolga. Mint mindenkit, őt is lehet befolyásolni bizonyos mértékig. S én azt szeretném, ha ezt a befolyásolást ön végezné vagy inkább végeztetné el. Könyvekről, egészen jelentéktelen notícók kivételével, ma a sajtó túlnyomó nagy része csak akkor ír, ha a kiadó a kritika által lefoglalt helyet a lapban megfizeti, mint a hirdetésekét szokás. Ez alól a szokás-törvény alól csak az a lap kivétel, amelyik nem fontos annyira a kiadónak, publicitási szempontból, hogy fizessen neki. S írnak néha még azért, mert a szerzőnek van valami munkatársi szerepe a lapnál; de ilyen esetben csak akkor, ha nem üzleti vállalkozásról van szó, hanem valami önköltségű verseskönyvről vagy egyéb idealizmusról. Az Est-lapok nagy Babits- vagy Móricz-, Heltai- vagy Szomory-kritikáit szintén megfizeti az Athenaeum. Minden független az író személyétől és értékétől: arról van csak szó, hogy a kiadónak érdemes-e hirdetni vagy nem... oly rettentő erős a klikkrendszer, hogy

³ Negyven év: A „Magyarország” története Magyarország történelmében, Magyarország, 1934. márc. 15. Az Est-lapok történetével kapcsolatban lásd: *Az Est-lapok: Repertórium (1920–1924)*, összeáll. PESTI Ernő, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1982; *Az Est*, 1935. ápr. 15., a 25 éves jubileumi szám melléklete; LENGYEL Géza, *Magyar újságmnások*, Bp., 1963; BÁNÁTI Ágnes, SÁNDOR Dénes, *A százszázad Athenaeum 1868–1968*, Bp., Akadémiai, 1969; MAGYAR Pál, *Az Est-lapok születése és halála*, Új Tükör, 1979. nov. 25.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

a tisztességes embereket is akaratlanul klikkbe tömöríti a többi klikk, s tisztességeseknek még ezt a kényszerű klikk-látszatot is ki kell valahogy védeniük.”⁴

A kritikákon kívül jó néhány riportot, útirajzot és interjút készített még ezekben az években. Ezek közül kiemelkedik Rákosi Jenővel folytatott beszélgetése, mely Az Est 1922. november 1-i számában jelent meg. Az interjú tematikája, hangneme, a benne kifejtett és ütköztetett elvek, a kérdezői módszer sok mindent elárul Szabó Lőrinc „irodalompolitikai” helyzetéről. Mint ahogyan Kabdebó Lóránt megállapította, az interjú készítésekor hármasként igyekezett megfelelni. Egyrészt tiszteletben tartotta Az Est-lapok irodalompolitikáját, melynek kialakítói, különbséget téve a jobboldal jelentős személyiségei között, igyekeztek megnyerni maguknak a konszolidációs törekvések mellett állókat. Ugyanakkor nem adta fel „nyugatos” elveit sem, vállalva Ady példáját. Végül kialakuló vitájuk során Rákosit mint kiváló kritikus ellenfelet állította be, akivel szemben ugyanakkor az új generáció nevében is megfogalmazhatja egy modernebb értelmezésű individuális szabadságnak a programját, ezzel hozzájárulva az új generáció elismertetéséhez, és egyben megfigyelve Mikes Lajos irodalmi célkitűzéseinek. Később, amikor 1923-ban Mikes elkezdte Miklós Andor megbízásából a három újság irodalmi rovatát szervezni, Az Est-lapok a költő Szabó Lőrincnek is fórumává vált, mivel nem sokkal korábban megvált a Nyugattól, személyes indítekből, elsősorban Osvát Ernő szerkesztői eljárása miatt.⁵ Miklós Andor valójában azért kezdeményezte az irodalmi rovat megteremtését, hogy egy új profil kialakításával az akkori inflációs áremelést ellensúlyozza olvasói számára, és így a konkurenciával szemben előnyre tegyen szert.⁶ Mikes szerkesztői tevékenysége pedig publikációs-kereseti lehetőséget biztosított a Nyugat „alapító atyáinak”, többek között Móricznak, Krúdynak, Szomorynak, és mintegy összefogta az 1900 körül született új generációt. Az Est-lapok irodalmi rovatában rendszeresen jelentkezett többek közt Erdélyi József, Kodolányi János, Pap Károly, Fodor József, Illés Endre és Sárközi György.

1926. július 1-jén végkielégítéssel elbocsátották Szabó Lőrincet Az Est szerkesztőségéből egy, az egész konszernt érintő, általános, leépítéssel járó átszervezés során. Az Est-lapoktól többek között ekkor távozott Barabás Lóránt, a Pesti Napló és a Magyarországi színházi rovatvezetője és Lakatos László, a Magyarország szerkesztője is. A hivatalos felmondólevelével szövege azt támasztja alá, hogy az elbocsátás oka az új pengő beveze-

⁴ Szabó Lőrinc 1929. febr. 10-i levele Várkonyi Nándornak = SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*, összeáll. KABDEBÓ Lóránt, Bp., Szépirodalmi, 1974 (a továbbiakban: SZABÓ, *Napló, levelek, cikkek*), 189–190; VÁRKONYI Nándor, *Pergő évek*, Bp., Magvető, 1976, 321–325.

⁵ Szabó Lőrinc a lappal való szakítást azzal indokolta, hogy az Osvátot köszöntő, jubileumi számban megjelenő versét Osvát átjavitotta. A vers *Csendes esti ének – Osvát Ernőnek* címmel a Nyugat 1923. jún. 16-i, 11–12. számában (I, 813) jelent meg. Szembenállását a Nyugattal elmélyítette még Babits Mihály cikke, melynek több kitétele negatívan illette őt. (BABITS Mihály, *Könyvről könyvre. Fiatalok: Válasz Sárközi Györgynek*, Nyugat, 1924, I, 160–166.) Babitshoz fűződő viszonyának megromlásáról, illetve a Nyugattal való kapcsolatának megszakadásáról lásd SZABÓ, *Vers és valóság*, 305–307.

⁶ Lásd KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*, Bp., Szépirodalmi, 1970 (a továbbiakban: KABDEBÓ 1970), 178–180.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 3. szám

tését kísérő általános takarékosági hullám.⁷ Azonban a felmondás okait teljes bizonyossággal feltárni nem lehet.⁸ Az elbocsátás nyomán kialakult helyzetet felemásnak tarhták Az Est-lapok vezetői is, és maga az intézkedés nem vezetett teljes szakításra. Amikor Szabó Lőrinc állás híján ismét írásából kényszerült megélni, akkor Miklós Andor újságjai rendszeresen közölték tárcáit, útirajzait, kritikáit és költeményeit. Az írói függetlenség pedig megérlelte benne egy irodalmi folyóirat alapításának szándékát, ami találkozott hasonló korú íróitársainak vágyával, elképzelésével. Amint az Komlós Aladár és Fodor József emlékezéseiből is kiderül, már korábban is elő-előkerült egy generációs irodalmi lap alapításának a kérdése. Mondhatni, magától értetődő volt, hogy az új lap szerkesztője Szabó Lőrinc legyen. Alkalmassá tette erre redakcióbeli tapasztalata, jártassága, szervezői képessége és nem utolsósorban Mikes Lajos támogatása, aki mintegy Az Est-lapok irodalmi rovata megteremtését illető elképzeléseinek egyenes folytatását láthatta ebben a revűben. 1926 vége felé elkezdődik a kéziratok és az előfizetők gyűjtése. Az új lap neve Pandora lett. Az első szám 1927 februárjában látott napvilágot. A megjelenés alkalmából Az Estben egy nagyobb, Szabó Lőrincsel készült interjú is olvasható volt.⁹ A havi folyóirat hat számot ért meg (az utolsó, 5–6. szám már összevontan készült). Munkatársai voltak többek között: Bálint György, Erdélyi József, Fenyő László, Hevesi András, Fodor József, Ignotus Pál, Illés Endre, Kodolányi János, Komor András, Komlós Aladár, Pap Károly, Márai Sándor, Molnár Ákos és Sárközi György. A közre-

⁷ Szabó Lőrinc hagyatékában megtalálható a felmondólevel: MTA Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: MTAKK), Ms 2278/13. A leépítésekkel kapcsolatos hírlapi tudósítás: *Lakatos László, Kárpáti Aurél, Szilágyi Géza, Szabó Lőrinc, Barabás Lóránt és még vagy negyven író és újságíró az Est-lapok B-listáján*, Új Magyarország, 1926. júl. 1.

⁸ Szabó Lőrinc az *Operába indul az autó* c. verse – mely a Pesti Napló 1926. ápr. 11-i számában jelent meg – keletkezésének körülményeit visszaidézve megjegyezte, hogy a költeményben szereplő színésznőt mindenki Gombaszögi Fridával, Miklós Andor feleségével azonosította, az ő megtámadását olvasta ki a szövegből, és feltételezték, hogy emiatt mondták fel neki. Lásd SZABÓ, *Vers és valóság*, 44. E feltevésnek azonban némileg ellene mond, hogy Miklós Andor még ez év decemberében, mintegy kompenzációként megvásárolta Rippl-Rónai Józsefnek Szabó Lőrincről készített pasztelljét, s azt a költőnek ajándékozta. Elképzelhető, hogy a kérdéshez adalék Szabó Lőrinc közvetlen főnökének, Salusinszky Imrének, akkor Az Est felelős szerkesztőjének egy 1925. febr. 25-i levele, melyben megrója a munkaidő be nem tartása miatt. „Miután az ismételten figyelmeztetésemnek fogamatja nem volt, ez úton utoljára figyelmeztetem, hogy amennyiben holnaptól, szombattól kezdve naponta rendes időben, vagyis reggel kilenc órakor nem jelenik meg a szerkesztőségben, minden felmondási igényének figyelembevétele nélkül a vállalat kötelékéből Önt elbocsátom” – tette még hozzá. (MTAKK, Ms 2278/7.) Az *utolsó perc a vigasz előtt* c. költeményében örökölte meg a felmondás élményét. A vershez fűzött magyarázatában felidézte az elbocsátása baráti visszhangját és körülményeit: „Mikor 1926-ban Az Estnél nekem felmondtak, noha Mikesnek a veje voltam, amin sokan külön elbámultak, akkor körülbelül másfél évig rendszeres alkalmaztatásom nem volt. Versek és kisebb-nagyobb cikkeket azonban Az Estbe és a napilapokba írtam. Körülbelül egy év múlva a főszerkesztő (Miklós Andor) újra meghívott a lapjaihoz. Felmondásom naivabb vidéki barátaim közt nagy felháborodást keltett; pl. Kardos Pál Debrecenből úgy minősítette az esetet, hogy »ilyen botrányos dolog nem történt azóta, hogy a debreceni kollégium Csokonait kicsapta«. Sebestyén Arnold vezérigazgató a felmondással egyidejűleg egy nagy irodai Yost írógépet adott nekem, hogy »legyen munkaeszközöm a kenyérkeresethez«. [...] A három szerkesztőségből akkor egyszerre mintegy 90–100 alkalmazottat raktak ki.” SZABÓ, *Vers és valóság*, 49–50.

⁹ *Ma jelenik meg a Pandora, Szabó Lőrinc havilapja*, Az Est, 1927. febr. 24.; kötetben: SZABÓ, *Vallomások*, 90–91. A Pandora címlapján a datálás: 1927. febr. 25.

működők szándéka szerint nem szépirodalmi anyagában hozott újat a folyóirat. Szabó Lőrinc mint szerkesztő elsősorban a lap kritikai profiljának megszervezésére összpontosított. Pesti baráti-ismeretségi körén túl megújította kapcsolatát debreceni iskolatársaival, Gulyás Pállal, Kardos Pállal, Kardos Lászlóval, munkatársnak megnyerte Szerb Antalt, Németh Lászlót, Németh Antalt, későbbi munkaadóját, a Nemzeti Színház leendő igazgatóját és Várkonyi Nándort. A szigorú esztétikai igényesség mellett a munkatársak kritikai hozzáállásában szerepet játszott a tárgyalt mű társadalmi vonatkozása és általános eszmái jelentősége. Példa erre Kodolányinak Mussolini *Válogatott beszédeiről* közzölt értékelése, Kosztolányi *Édes Annájáról* írott kritikája vagy Szabó Lőrinc elemzése Babits *Halálfiái* című regényéről.

Kabdebó Lóránt hívta fel a figyelmet arra, hogy Szabó Lőrinc későbbi pályájának szempontjából milyen különös jelentőséggel bír Zilahy Lajos drámájáról írott kritikája, a *Magyar sors és Fehér szarvas*, mely legalább annyira politikus publicisztika, mint irodalmi bírálat.¹⁰ Ennek okát maga a kritikus is megfogalmazta: „Zilahy darabjában kor és egyetemesség van: az egyéni lélekrajz kivétel a jelenre, s tömegeket akar mozgatni: tehát tett, irodalmi és társadalmi értelemben, s jó alkalom elmondani egyet-mást, ami hozzátartozik e darab gondolatköréhez.”

Kiemelkedő társadalmi eseményt jelentett Zilahy *Fehér szarvas* című darabjának 1927. márciusi premierje, melyet maga Horthy Miklós kormányzó is megtisztelt jelenlétével. A színmű főszereplőjét Zilahy a testvérbátyjáról mintázta, illetve annak családja ihlette a darab fő alakjait. Apa és fia drámájának ábrázolásában az előremutatás szándékával és a munkálkodás melletti, „élni kell” meggyőződésével nézett szembe a dzsentris illúziókkal, illetve a Trianon után kialakult történelmi helyzettel.

A darab kapcsán Szabó Lőrinc az egyes társadalmi osztályok, rétegek közötti tisztázás igényét hangsúlyozta mint legfontosabbat a hazai társadalom életében. A jobboldalon a közönség és a különféle fórumok egyaránt a fajvédelem romantikus mozgalmának fájdalmas bukása után a hivatalosság pártolásával az összebékülés eszméjét hangoztatják, „holott összebékülésről szó sem lehet társadalmunkban, csak tisztázásról, közös érdekéről, praktikus alapú megértésről, praktikussági okokból kiereszkedett együttműködésről és türelemről” – állapította meg. Itt is jelentkezett már az a szemlélete, mely a politikai-társadalmi folyamatokban nem érzékel mást, mint az érdekeknek fizikai-biológiai következetességgel érvényesülő egymásra hatását, illetve annak összjátékát. Arra figyelmeztetett, hogy a társadalom életében rendkívül fontos a tisztázás. A tisztázáshoz pedig őszinteség kell, magát az őszinteséget pedig nem annyira morális jellegű készletelés hívja elő szerinte, hanem az elemi érdek. A tisztázás igényével fellépő célszerű realpolitikának a jelenlétére utalt például az a tény, hogy több zsidó író foglalkozik zsidóság–magyarság problémáival, és maga Zilahy darabjának megszületése is erre utal. Azonban nem érezte eléggé mélynek ezt a feltárási vágyat Zilahyban, megjegyezte: „alapjában véve milyen

¹⁰ SZABÓ Lőrinc, *Magyar sors és Fehér szarvas*, Pandora, 1927/3, 129–133; kötetben: SZABÓ Lőrinc, *Magyar sors és Fehér szarvas: Válogatott prózai írások*, szerk. BOGNÁR József, Bp., Magyar Fórum Kiadó, 1994, 18–24; KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc „pere”*, Bp., Argumentum, 2006 (a továbbiakban: KABDEBÓ 2006), 96–100.

veszélytelen, mennyire újságíró ez az őszinteség”. Kifogásolta, hogy a szerző a magyarság problémáit mennyire csak a dzsentri problémáival azonosította, és ezáltal a keresztény-konzervatív úri középosztálynak bókolt; nemzetisége pedig mennyire nem egyetemes. De azáltal, hogy mégiscsak szembefordul valamennyire a közízléssel, és a magyarság harcosának képzi magát, magában hordozza a lehetőségét annak a felszabadulásnak, mely szükséges az igazán jelentős és nemzeti íróvá váláshoz. Ebben a véleményében jelentkezik e tanulmány egyik, Szabó Lőrinc pályáján továbbmutató jelentősége. Ahogyan Kabdebó Lóránt megállapította: azáltal, hogy az össztársadalmi látásmódnak és egyfajta népi-nemzeti baloldallal akarta megnyerni Zilahyt, szinte előrerajzolta a Magyarország majdani szerkesztőjét, a lapnál leendő felettesét, a később egy szociológiai mozgalmat elindítani akaró író és a Márciusi Frontban utóbb aktívan résztvevőt.¹¹ Más kérdés, hogy visszatekintve a későbbi történelemszerű kibontakozó kép némely vonatkozásában azért kétségesen viszonyul az 1928-ban előrevetítettéhez. Az írás másik jelentősége, hogy némiképp megelőlegezte a nyolc év múlva, a Zilahy által meghirdetett Új Szellemi Front támogatásaként írott „*Jobb*” és „*bal*” és a *reformok* című cikkét, mivel már e helyen is érzékelhető, mennyire nem elégtették ki már ekkor sem Szabó Lőrincet a hagyományos jobb- és baloldali kategóriák, vagyis kétséges volt számára, hogy ez a felosztás addigi formájában, tartalmában fenntartható-e. Feltette a kérdést: „De melyik baloldal?! Hol a baloldal? Hol van az emberi gondolatok felének mozgási szabadsága? Zsidók volnának a magyar baloldal?” És ezután éppen a zsidóság szerepének fényében válik kérdésessé a hagyományos jobb- és baloldali különbségtevés: „Hiszen a zsidó a megértésre jelentős határig hajlamosabb, mint a konzervatív-keresztény szellemiség, de ezen a határon túl túlnyomó többségében ösztönösebb ellensége a szocialista gondolatnak, mint a jobboldal. Érdek-ellensége a szociáldemokráciának, amelyhez rokonszenve csak a demokráciának őt egyéni-anyagi fejlődésében még jobban fölcsabadító határvonaláig kapcsolja, s érzelmi ellenlábas a keresztény nagykapitalizmusnak, amelynek államrendjéhez viszont elszakíthatatlanul hozzáfűzik életérdekei.” Azt az igazi baloldalt, mely Magyarország hét-nyolcmillió szegény embere felé tekint, még nem létezőnek, csak lehetőségnek tekintette. Megjegyezte: „Erről a baloldallal azt mondtam, hogy nincs meg, legalább is politikai értelemben aktuálisan nem a baloldalon áll (ami különben is csak címke, s eltolható), hanem nevelése, neveletlensége, képzelődései, vágyai, elnyomottsága, kényszerűségei, hiúsága s bizonyára még nagyon sok, reálisabban is megfogalmazható ok miatt, érdeke ellenére, s öntudatlanul [...] olyan politikai-társadalmi síkokba rétegződött föl, amelyek magasabbak és jobboldalibbak, mintsem, hogy számára igazság és valóság lehessenek.” Nyolc évvel később már nem próbálkozott a jobb- és baloldal fogalmának a megújításával, mivel azok addigra teljességgel diszkreditálódtak számára, és a politikai felosztás alapjaként az egész magyar társadalmat érintő reformszándékhoz való viszonyt tette meg.

Félévi működés után megszűnt a Pandora. Komlós Aladár így összegezte a kezdeményezés jelentőségét: „A nemzedékek első átfogó jelentkezése volt a lap, a munkatársak

¹¹ KABDEBÓ 2006, 95.

kiválogatásában a szerkesztőt semmiféle előítélet nem korlátozta, csak a tehetség és valami ösztönösen érzett nemzedéki rokonság szempontja vezette. Programot nem adott, mert a lap nem teória, hanem természetes fejlődés eredményeként alakult. Egyik célja volt azonban példát adni Babitsnak az öntömjénezést kerülő lapszerkesztésre.”¹² A lap megszűnéséhez talán éppen az is hozzájárult, hogy munkatársai alapvetően nemzedéki alapon szerveződtek. Szabó Lőrincnek – akárcsak apósának, Mikes Lajosnak, aki Az Est-lapok irodalmi rovatának megteremtésével együtt szóhoz jutatta az 1900 körül született írókat, mintegy frontot alkotva – az volt a meggyőződése, hogy ez a nemzedék, a nemzedékiségen túl, hordoz magában valami szellemi-egzisztenciális kohéziós erőt. Mikes e generáció tagjairól megállapította: „tagjait közös célok és közös eszmék kapcsai fűzik egybe”.¹³ Szabó Lőrinc pedig azt nyilatkozta a lapalapítást megelőzően: „A mai új generáció szintén nem jár irodalmi uniformisban, de – hacsak a közösséget keressük – közösségük nagyobb és mélyebb: az említett öt-hat fiatal közül mindegyik egyformán egy nagy általános, egészséges, súlyos, komoly emberi művészetten dolgozik...”¹⁴ Azonban mindaz, ami ezt a nemzedéket összekötötte, önmagában kevés volt egy folyóirat életben tartására, s lehetséges, hogy maguk a lap munkatársai is elsősorban fórumnak, s nem egy közös szellemi műhelynek tartották a Pandorát. Amint egymás közösségét sem keresték, ugyanúgy elszigetelődtek az érdektelenség okán a közönségtől is. A nemzedék-társ Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében* éppen azt kifogásolta, hogy ez az írói generáció nem úgy lép fel, mint egy új nemzedék szokott, új mondanivalókkal, új formákkal, és szerinte a húszas éveknek csak beérkezettjei vannak. Az általánosság szintjén megállapította: „Történnék ugyan kísérletek, minden évben számos új fiatal folyóirat indul meg, de rövidesen meg is szűnik, mert nemcsak a közönséget nem érdekli, hanem saját munkatársait sem.”¹⁵ A nemzedék valójában majd akkor szerveződik meg, amikor a társadalmi helyzet alakulása egyértelmű és határozott válaszokat kér tagjaitól. A nép, a társadalom felől érkezett kérdések, illetve a válaszadás csoportokat képező közös kényszere szervezi majd e generáció gondolkodóit különféle táborokba. Így alakul meg később az Új Szellemi Front mozgalma, a Válasz, illetve velük szemben a Szép Szó.

Szabó Lőrinc még a Pandora működésének az évében, 1927-ben került vissza Az Est-lapokhoz, október 15-től a Pesti Napló munkatársa lett. Ahhoz, hogy megint a konszern alkalmazottjává vált, feltehetően hozzájárult Mikes Lajoshoz fűződő családi kapcsolata, illetve feleségének, Mikes leányának a közbenjárása érdekében.¹⁶ Egy év múlva a Magyarországi szerkesztőségébe került, ugyanakkor továbbra is megmaradt a Pesti Napló munkatársának. Nem sokkal a Magyarországhoz kerülése után egy 1928. november 12-i,

¹² KOMLÓS Aladár, *A „második nemzedék” útja*, It, 1969, 572.

¹³ Idézi: KABDEBŐ 1970, 6. jegyzetben i. m., 492.

¹⁴ *Az írók nyilatkozatai: Szabó Lőrinc*, Magyarország, 1924. jún. 29.; kötetben: SZABÓ, *Napló, levelek, cikkek*, 27; SZABÓ Lőrinc: *Könyvek és emberek az életben*, szerk. STEINERT Ágota, Bp., Magvető, 1984 (a továbbiakban: SZABÓ, *Könyvek és emberek*), 580; *Az élet érdekel, minden megnyilvánulásában* címmel a *Vallomások* kötetben, 77.

¹⁵ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Révai, 1946, 511.

¹⁶ Szabó Lőrincné Miklós Andorhoz írott 1927. júl. 1-i levele feltehetően nem volt hatástalan. MTAKK, Ms 2284/85.

Magyar Eleknek, a Magyarország főszerkesztőjének írott levelében elbocsátását kérte. Őszintén feltárta indokait, felmondása okaként feleségével megromlott érzelmi viszonyát jelölte meg, mely lehetetlenné teszi apósával, aki egyben kollégája is, a munkatársi együttműködést.¹⁷ A felmondását végül is nem fogadták el. A szerkesztőség tagja maradt egészen 1945-ig.

2. 1933. december 2-án meghalt Miklós Andor. „A társulat néhai elnökének intézkedése értelmében” Az Est-konszernhez tartozó összes vállalatok vezetését a főörökös, özv. Miklós Andorné Gombaszögi Frida¹⁸ mellett Salusinszky Imre¹⁹ és dr. Vadnai Béla²⁰ vette át.²¹ Végrendeletének végrehajtásával dr. Salusinszky Gyulát, a vállalat jogtanácsosát bízta meg.

Az 1934-es év a Magyarország átszervezésével kezdődött, s ez az átalakulás jelentős változást idézett elő Szabó Lőrinc szerkesztőségi munkájában, publicisztikai és közéleti tevékenységében. Mivel a lap átalakulása együtt járt írói generációjának minden korábbi mértéket felülmúló polarizálódásával, ő maga is állást akart foglalni, és ezt követően fordult jobban a politikai, társadalmi kérdések felé: lapszerkesztői munkájával is az akkori reformfolyamatok érvényesülését kívánta szolgálni.

A lap átszervezésével kapcsolatban először egy rövid megjegyzést tett barátjának, Kardos Lászlónak írott január 23-i levelében: „Nálunk újság: Zilahy lesz február 1-től a »M-g« szerkesztője, Földi elmegy.”²² Valószínű, hogy az átalakulásban ekkor még nem annyira Zilahy kinevezése volt a fontos számára, mint inkább Földi Mihály elkerülése a szerkesztőségből, akivel ekkorra meglehetősen megromlott a viszonya. Kardoshoz írott következő, február 4-i levelében már bizakodó, várakozásokkal volt a változások nyomán megnyíló lehetőségek iránt: „A lapnál csakugyan megtörtént a változás, Zilahy elsején beállt. Kiderült, hogy szimpatizálunk. Földi két hétig még marad, azután visszaszorul a Naplóba. Bizonyos gyűlölségek enyhítésül szükségét látják egy mérsékelt kompromisszumnak, amely jó dolgokkal is biztatna, valami közeledésnek (vagy közele-

¹⁷ MTAKK, Ms 2278/15.

¹⁸ Gombaszögi Frida (1890–1961) színésznő, Gombaszögi Ella testvére. 1916-tól a Vígszínház tagja, de többször vendég szerepelt más fővárosi színházakban is. Második férje volt Miklós Andor, akinek halála után visszavonult a színpadtól. 1945-től újra a Vígszínházban és a Nemzeti Színházban, majd 1951–52-ben Pécsen működött.

¹⁹ Salusinszky Imre (1883–1946) újságíró, szerkesztő. Jogi tanulmányokat végzett. 1902-től a Magyar Szó munkatársa, majd a Budapest politikai rovatvezetője. 1910-től, megindulásától Az Est szerkesztőségének tagja, előbb helyettes, majd felelős szerkesztője; ő építette ki a lap tudósítói hálózatát. 1933-tól Az Est-lapok főszerkesztője.

²⁰ Vadnai Béla (1894–1943) az első világháború után kormánybiztos, majd 1922-től a Pénzügyi Központ helyettes igazgatója lett, s e minőségében tíz éven át szerkesztette a Központ kiadványait. 1934-től Az Est-lapok, illetve az Athenaeum Rt. vezérigazgatója.

²¹ Lásd BÁNÁTI-SÁNDOR, 3. jegyzetben i. m., 157. A szerzők által megadott hivatkozás: Athenaeum üzemi levéltár, közgyűlési jegyzőkönyvek, 490. sz., 1934. jan. 18.

²² Szabó Lőrinc Kardos Lászlónak 1934. januárjában és februárjában írott levelei = SZABÓ, *Napló, levelek, cikkek*, 223–226; KABDEBŐ 2006, 102.

dés mutatásának) a magyar radikalizmus és ifjúság felé. Ebből jó is jöhetne ki, ismered Zsilinszkyék magyar politikáját, ilyesmi felé látszik hajlani Zilahy. De még minden kavarog, a szabad cselekedetekbe beleszól a közönség, amelyre a lap támaszkodik, a lényegnek a közeljövőben kell eldőlnie. Én remélem, olyan emberek és eszmék mellett is lehet majd valamicskét sikra szállni, amelyeket az adott helyzetben te és Pali is szeretettel nézhettek.” Hasonlóképpen kommentálta a lap jellegének és szerkesztőségének várható változását Szabó Lőrinc közeli barátja, a megújuló Magyarország leendő munkatársa, Illyés Gyula Fülep Lajoshoz írott 1934. február 26-i levelében: „A Magyarországot március elején átveszi Zilahy, nemzetvédő programmal.”²³ (Földi bukófélben, a hitközség – érezvén a veszélyt – pénzt hajlandó magyar-mentő vállalkozásokba fektetni.) A lap munkatársai Szabó Lőrinc, Kodolányi, Zsilinszky, Féja, mindenki, akinek keblében hű magyar szív dobog. A program egyik fő-főpontja a Dunántúl elnémetesedésének megállítás, telepítés stb. stb. Szóval igen hasonló ahhoz, amit te is, én is vallhatunk, s mit te annyiszor féltettél a zsurnalizmustól. Én kíváncsian várom, mi lesz belőle, s kívánom, hogy sikerüljön a terv. Az emberek lelkesek, kitűnők.”²⁴

Az új szerkesztő, Zilahy Lajos írói pályáját a világháborút követő jelentkezésétől kezdve egészen a második világháborút követő időszakig töretlen népszerűség jellemezte, minden hivatalos elismerést megkapott: Corvin koszorút, Kisfaludy Társaság-beli, illetve akadémiai tagságot stb. Kitűnően szerkesztett, líraian érzelmes, anekdotázó cselekményvezetésű regényeiben arányosan vegyítette a diszkrét erotikát az úri középosztály biedermeier nosztalgiáival, melankolikus színeket felvillantva; társadalomrajza pedig leginkább ártalmatlanná szelídített társadalmi tanulságokat hordozott. Jelentős sikereket ért el mint színepadi szerző és mint filmes: saját regényeiből készített filmadaptációi az 1945 előtti tömegkultúra emblemikus darabjai. Ami politikai nézeteit illeti: egyrészt meghatározó volt számára a nemzeti liberális szemléletnek az a sajátos jellege, mely szülőföldjének, a Partiumnak az úri középosztályát jellemezte. Ehhez hozzájárult a gyorsan polgárosodó Nagyvárad miliőjének hatása, a polgári és nemesi érdekeknek sajátos egymásba játszása. Ebben a liberalizmusban volt készség a társadalmi folyamatoknak egy szélesebb perspektívából való szemléletére, érzékenység a társadalmi ellentmondásokra. Ez a hazulról hozott szabadelvűség elegyedett felfogásában az angolszász demokratikus politikai hagyományokkal, mivel nagyra becsülte az angol és amerikai kultúrát. Nyugati útjai során szerzett benyomásai a magyarországi állapotok elmaradottsága felé terelték a figyelmét. A harmincas évek elején intenzívebbé vált közéleti tevékenysége, ez azonban nem a hagyományos politikai szerepvállalást jelentette. Nem lépett be politikai pártba, nem akart képviselőiséget szerezni, nem vett részt meghatározott ideológiájú tömörülés tevékenységében. Nézete szerint az ország demokratizálódása és a fejlettebb európai országokhoz való felzárkózása elsősorban a demokratikus jellegű változtatásokra

²³ Valójában már február elejétől a szerkesztőségben dolgozott Zilahy, de a Magyarország márc. 4-i számát jegyezte első alkalommal szerkesztőként.

²⁴ *Fülep Lajos levelezése, III, 1931–1938*, szerk., a jegyzeteket és a mutatókat összeáll. F. CSANAK Dóra, Bp., MTA Könyvtára–MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, 1995 (a továbbiakban: *Fülep lev. III*), 323–324. Az elvek említett hasonlatossága ellenére Fülep nem adott cikket a megújult Magyarországnak.

hajlandóságot mutató politikai vezetők és a magyar szellemi elit széleskörű összefogásával valósítható meg. Egy „literary gentleman” volt, akinek személyes kapcsolata a társadalom széles köréből kerültek ki. Ha politikai pártnak nem is volt tagja, de Szász Károlyhoz, Pekár Gyulához, Herczeg Ferenchez vagy Csathó Kálmánhoz hasonlóan több személyes, nem ritkán baráti kapcsolat fűzte a hatalom felső köreihez, mivel sikeresen ambicionálta a jelentős társadalmi presztízzsel bíró ismeretségek kiépítését, ápolta ezeket, és ugyanakkor a politikusoknak mindig is megvolt az a sznob késztetésük, hogy baráti jellegű nexusban legyenek a szellemi élet közismert alakjaival. Zilahyt elégedettséggel tölthette el a hatalom csúcán lévők érdeklődése személye és munkássága iránt. Társadalmi helyzete egyfajta közvetítő szerepre predesztinálta, amelyet szeretett volna még inkább kiteljesíteni. Ez az igény motiválta hírlapírói és szerkesztői működését. Ezt a közvetítő szerepet elősegítette az is, hogy az úri középosztályból származott, jól ismerte a polgárság, a kispolgárság világát, de a parasztság helyzetéről is voltak fogalmai. Hogy ezt a szerepvállalást mennyire befolyásolta a szociális részvét, a nemzeti érzés, illetve mennyire a szerepvállalás önmagáért való vágya, a hiúság, nehezen állapítható meg.

Szabó Lőrincnek Zilahyval való kapcsolata korábban ellentmondásos volt.²⁵ Ismeretes Zilahy két levele, melyben számon kéri Szabó Lőrinctől a kritikai hitelességet. Az első, 1923. szeptember 17-i keltezésű levélben arról értesíti a költőt, hogy tudomására jutott Szabó Lőrincnek egy „előkelő művészársaságban” tett megjegyzése, miszerint nem írt volna elismerő kritikát *A jégcsap* című bohózatáról, ha nem lennének kollégák Az Est-lapoknál, és a cikk mondandója, ennek a nyilatkozatnak a fényében sérti az alkotói önértetét. A másik, pársoros datálatlan üzenet, melyben személyes találkozást kér Szabó Lőrinctől, a közöttük lévő differenciák tisztázására, feltehetően ehhez a kínos üggyhez kapcsolódik, és ez idő tájt íródott.²⁶ Később a költő megírta a Pandora számára a már idézett felemás kritikáját Zilahy *Fehér szarvas* című darabjáról. 1934 februárjának elején még kétséges lehetett Szabó Lőrinc számára, hogy személyes kapcsolatuk jellege miképpen alakul majd. Ehhez a bizonytalansághoz hozzájárulhatott az is, hogy Szabó Lőrinc lojális volt Magyar Elekhez, aki az átszervezés során korábbi szerepét elveszítette, bár mint felelős szerkesztő továbbra is jegyezte a lapot.²⁷ Különös fintora a sorsnak, hogy némiképpen és groteszk módon beteljesült a költő *Öreg barátaimhoz* című versének jóslata, melyet valójában feletteséhez, egyben mentorához írt 1932-ben;²⁸ miszerint

²⁵ Zilahy Lajos és Szabó Lőrinc kapcsolatáról lásd még KABDEBÓ Lóránt, *Zilahy Lajos és Szabó Lőrinc*, Új Írás, 1991/10, 84–91; kötetben: *A lélek nem aludt ki: Tisztelgés Zilahy Lajos születésének századik évfordulóján*, szerk. BIHARI József, Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1991, 71–85; közölve még más címmel: *Szabó Lőrinc a Zilahy Lajos szerkesztette Magyarországnál* = KABDEBÓ 2006, 90–121.

²⁶ Közölte: KABDEBÓ 2006, 92–93.

²⁷ Magyar Elek nagy valószínűséggel 1934. febr. 8-ra datálható levelében írta Szabó Lőrincnek: „Természetesen semmiféle áldozatot nem fogadhatok el Tőled. Két kézzel kapj az öledbe pottyant nagy álláson. Arra is kérlek, hogy a Zilahyt bejelentő közleménybe mégse foglald be a nevemet, mert nem akarom, hogy a felsőbb-ség kihúzza s újabb piszkot szórjon reám.” MTAKK, Ms 4684/28.

²⁸ A vershez fűzött kommentárjában nyilatkozta: „Ekkor a Magyarország szerkesztőségében dolgoztam, Magyar Elek főszerkesztő mellett. Őt »többesszámitottam« meg az *Öreg barátaimhoz* címben. Kitűnő, de

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

az idő drasztikusan túlhaladja az idősebbek liberálkonzervatív szemléletét, és a történetek valójában őt fogják igazolni. Négy nappal később arról tudósított, hogy Bajcsy-Zsilinszky hetilapjának, a népi íróknak is fórumot biztosító Szabadságnak fontos írói az átszerveződő laphoz szerződnek: „Nagyban készül az átszervezés, itt lesz nálunk Kodolányi, Féja Géza, Zsilinszky mint cikkíró (Friedrich helyett). Nagyon érdekes »egyeztető« radikális társaság, óriási fordulat a Magyarországnál. Támogassátok, ha lehet.” Kardos Pálhoz írott, február 8-i levelét olvasva már zavartalanul lelkesnek mutatkozik. Ebben megkérte barátját, hogy mint a debreceni Ady Társaság vezetőségi tagja, szervezzene egy irodalmi estet, mely a Magyarország munkatársainak már mint egy írói-szellemi csoportosulásnak teremtenie bemutatkozási lehetőséget.

A Magyarországnál bekövetkezett fordulat nemcsak szellemi értelemben volt jelentős a számára, a redakcióban is jobb beosztást kapott, olvasószerkesztőből segédszerkesztővé vált, később – alkalmasint Zilahyt helyettesítve – a lapot is ő irányította. Hogy miképpen látta és értékelte ennek az átszervezésnek mögöttes mozgatóit, azt a politikai közeget, melyben ez az átalakulás megtörténhetett, nem lehet pontosan megállapítani, az ezzel kapcsolatos ismert írásos megjegyzései másfelől is tudott tényeket rögzítenek csak.

A lap jellegének, feladatának kialakulásában Zilahy Lajos és mellette Szabó Lőrinc tevékenységének volt meghatározó szerepe. A Magyarország profiljának a megteremtésére, működésének keretére pedig befolyással volt kettejük, de még inkább Az Est-lapok konszernje vezetésének Gömbös Gyula miniszterelnökhöz fűződő viszonya.

A Magyarország átalakulásakor Gömbös már másfél éve volt miniszterelnök. 1932 tavaszától kapott egyre nagyobb szerepet a politikai életben. Politikai tekintélyének növekedéséhez az is hozzájárult, hogy az 1931. augusztus 24-én megalakult, Károlyi Gyula vezette kormány tehetetlensége miatt felébredt az igény egy újat ígérő és erőskezü kormányzat iránt. Ezért is szorgalmazta a jobboldal – benne a kormányzó Egységes Párt jobboldala is –, hogy Gömbös hatalomra kerüljön. Az 1932-es kormányváltás nem történt meg Bethlen István tudta nélkül. Kozma Miklós²⁹ 1932 februárjában lakására hívta meg „bizalmas” vendégeskedésre Gömböst meg feleségét, és jelezte, hogy vendége lesz még gróf Bethlen István, báró Apor Gábor és maga Zilahy Lajos is, aki Gömbösben komoly társadalmi reformert látott. Bethlen részvétele ezen a találkozón arra utalt, hogy nem ellenére készül a politikai hatalomátvétel.³⁰ Zilahy jelenléte pedig feltehetően azt is jelezhette Gömbösnek, hogy élvezzi a politika körén kívüli társadalmi erők támogatását is.

akkor hozzám még túl konzervatív ember volt, morális és politikai nézeteink az én »bolsevik csökevényeim« miatt folyton ütköztek, néha drasztikusan.” SZABÓ, *Vers és valóság*, 72.

²⁹ Kozma Miklós jelentős résztvevője volt a szegedi ellenforradalmi tevékenységnek, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egylet) mérvadó tisztje, vezetője a nemzeti hadsereg hírszerző részlegének, Horthy Miklós katonai irodájának katonapolitikai referense. 1922 októberétől a Magyar Távirati Iroda, 1925-től a Telefonhírmondó és Rádió elnöke volt, később, 1935. márc. 4-től 1937. febr. 3-ig a Gömbös-, majd a Darányi-kormány belügyminisztere; ő irányította az 1935-ös választásokat.

³⁰ Lásd GERGELY Jenő, *Gömbös Gyula: Politikai pályakép*, Bp., Vince, 2001 (a továbbiakban: GERGELY 2001), 210. A szerző a találkozót illetően Kozma Miklósnak az Országos Levéltárban őrzött irataira hivatkozik.

Az 1932. október 1-jén megalakult első Gömbös-kormányt jórészt inkább Bethlenhez kötődő politikusok alkották, mivel a miniszterelnök felismerte, hogy a „birtokon belülré” jutás feltétele, hogy elfogadja a Bethlen-csoport személyi feltételeit. Feledve és feledtetve egykori fajvédő álláspontját igyekezett kiegyezni a gazdasági és a hatalmi elitel, ennek érdekében feladta a földreformmal kapcsolatos messzemenő elképzeléseit, és változtatott a zsidókérdéssel kapcsolatos nézetén. Az 1932. október 11-én tartott miniszterelnökségi bemutatkozás során kijelentette: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.” A nagybirtokos elitet pedig azzal nyugtatta meg, hogy a mezőgazdasággal kapcsolatos reform terveinek kialakítása és megvalósítása során tekintettel lesz az általános szerves fejlődésre, és nem akarja felforgatni a birtokstruktúra egészét. Gergely Jenő, Gömbösről szóló monográfiájában megállapította: „esete is bizonyítéka annak, hogy Magyarországon 1945-ig nem lehetett törvényes alkotmányos úton hatalomra kerülni olyan programmal, amely a földreformot tartalmazta volna.”³¹ Gömbös a feszítő társadalmi problémákra nem egyszerre akart megoldást találni, és nem akarta megbontani az alkotmányos kereteket sem. Kormányba kerülésétől és miniszterelnökké választásától fogva programjában megváltoztak a preferenciák, a hangsúlyok jelentős mértékben eltolódtak; a nagy érdekcsoportok közötti kompromisszum, a nemzeti egység, a társadalmi megbékélés kívánalma került előtérbe.

Azokat a körülményeket, melyek között a Magyarország napilap új formációja létrejött, alapvetően az befolyásolta, hogy Gömbösnek – ha szabadulni akar a bethleni garnitúra nyomása alól – szüksége volt sajtóra, legalábbis minél több olyan orgánusra, mely nem ellenzéki, és felkelti a bizalmat, várakozást a gömbösi reformpolitika iránt. A két kormánypárti lap, a Budapesti Hírlap és a 8 Órai Újság irányultságában pedig továbbra is a kormányzó Egységes Párt vezetőjének, Bethlennek a befolyása érvényesült.

Miklós Andor hirtelen halála után Zilahy vált alkalmassá a lapbetiltásoktól tartó sajtókonzern és Gömbös közötti közvetítő szerepre. Zilahy visszatekintéséből kiderül, hogy Gömböst 1919-től ismerte, amikor az még a szegedi ellenforradalmi kormány honvédelmi államtitkára volt. Kapcsolatuk később szorosabbá vált, 1932-es amerikai útja után többször volt vendég Gömbös tétényi házában, ilyen alkalmakkor Roosevelt *Looking Forward* című könyvét fordította az angolul nem értő miniszterelnöknek.³² Miklós Andor özvegye, Gombaszögi Frida, neves színésznő megkérte Zilahyt, hogy hozzon létre egy találkozót közte és a miniszterelnök között. „Én csak annyit tudok – idézte fel az esetet Zilahy –, hogy Miklós Andor halála után riasztó híreket hordtak a parlamenti riporterek, hogy Gömbös be akarja tiltani Az Est-lapokat. Gombaszögi megkért, hogy vigyem fel Gömböshöz. Gömbös megrázta a fejét: »Ide ne jöjjön. Egy Gombaszögi Frida az én előszobámban nagy feltűnést csinálna. Hívd meg őt is, engem is magadhoz teára.« Így történt. Gombaszögi érkezett először, sógora, dr. László Ernő

³¹ GERGELY 2001, 229.

³² BENEDEK István, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal: Vita a népi irodalomról*, Új Látóhatár, 1959/4 (júl.–aug.) (a továbbiakban: BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*), 248–249.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évfolyam 3. szám

kíséretében. De úgy beszéltük meg, hogy sem ő, sem a feleségem nem fog mutatkozni. Amikor Gömbös belépett a szobába, Gombaszögi azt a hibát követte el, hogy felállt, pedig egy hölgy részéről az ő rangjában a felállás csak államfőnek jár. Gömbös hozzálépett és kezét csókolt a zsidó Gombaszögi Fridának. Lovagiasan viselkedett. Egy megrémült asszonyt, egy nagy magyar művésznőt jött megnyugtatni.”³³

Mindezek után némileg érthető Zilahy Lajos felkérése a szerkesztésre, és a lap jellegének a megváltozása is.³⁴ Lackó Miklós *Az Új Szellemi Front történetéhez* című tanulmányában megállapította: „A Magyarország szerkesztésében bekövetkezett fordulat nyilván a Gömbös és Az Est-konszern közötti – ha nem is formális, de tényleges, s nyilván közvetett – megállapodás eredménye; mindkét oldalról eléggé nagystílusú politikai elgondolás termékének tekinthető.”³⁵ Hasonlóképpen vélekedtek a korabeli szemtanúk is több oldalról. Ignotus Pál így kommentálta több évtized távolából Az Est-lapokon belül bekövetkezett változásokat: „A Gömbös-féle kultúrdimenzióknak másik aldimenziója a hivatalos ellenzéki sajtóba, nevezetesen Az Est-lapokba nyúlt. Miklós Andor halála után (mint Kovács Imre is megemlíti a visszaemlékezésében) a Vadnai család kezére került az Est-tröszt és az Athenaeum könyvkiadó irányítása. Ezzel kivészett belőle az a bohémság, amit Miklós Andor személye még az őszirózsás forradalom előtti időkből fenntartott, de egyébként a lappolitika változatlan maradt: a Magyarországon jellegzetesen zsidónak számító mobil nagytőke gavalléros szabadelvűsége és mohó kacérkodása a szabadelvűség lélekharangjának kongatóival. Általában mindazzal, amivel saját jellegét leplezheti és ellensúlyozhatja.”³⁶ Féja Géza, aki a lap állandó cikkírója lett ekkor, valószínűsítette a miniszterelnökkel való megegyezést, s megjegyezte, ilyen tárgyalás nélkül komoly esemény a sajtóban és a politikában nem történhetett.³⁷ Kodolányi János, aki a Magyarország belső munkatársa, úgynevezett „ülő szerkesztő” lett az új redakció kialakításakor, kései emlékezéseiben több alkalommal kitért a sajtókonszern vezetői és Gömbös közötti alkura, illetve Zilahy közvetítő szerepére.³⁸ Sőt felidézte Bajcsy-Zsilinszky elméletét

³³ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 251.

³⁴ Féja Géza kései emlékirataiban Zilahynak juttatja a kezdeményező szerepet, szerinte Gömbös külpolitikai céljainak a támogatása céljából fordult a konszern vezetőihez: „Zilahy közléseiből meggyőződtem, hogy Gömbös feltehetően a hitleri erőt egyensúlyozó szövetségeseket keres. Kifelé diplomatái próbálkoztak elgondolása megvalósításával, de bévül ugyancsak meg akarta teremteni a magyar önvédelem vonalát. Ehhez természetesen napilap kellett. Zilahy *Az Est*-lapok vezéreihez fordult, ők pillanatnyilag átértékelték, hogy miről van szó, és meghívták a *Magyarország* főszerkesztőjének.” Lásd FÉJA Géza, *Lapszélre*, Bp., Szépirodalmi, 1982 (a továbbiakban: FÉJA 1982), 262–263.

³⁵ LACKÓ Miklós, *Az Új Szellemi Front történetéhez* = L. M., *Sziget és külvilág: Válogatott tanulmányok*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1996 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok) (a továbbiakban: LACKÓ 1996), 114.

³⁶ IGNOTUS Pál, *Népiség* = I. P., *Vissza az értelemhez*, szerk. BOZÓKI András, Bp., Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum, 1997 (a továbbiakban: IGNOTUS P. 1997), 197; eredeti megjelenése: Új Látóhatár, 1959, 1–2. sz.

³⁷ FÉJA 1982, 112.

³⁸ KODOLÁNYI János, *Visszapillantó tükör: A Süllyedő világ befejező része*, Bp., Magvető, 1968 (a továbbiakban: KODOLÁNYI 1968), 356, 364, 403. Kodolányi visszatekintéseiben nagy teret szentelt annak az időszaknak, amikor a Magyarország belső munkatársa volt. Sajnos azonban a *Visszapillantó tükör* címmel összegyűjtött emlékezéseinek egy része, és elsősorban az, amely a Magyarországhoz kötődő időszakot idézi fel, sok

arról, hogy a nagytőke miért is támogatja a hagyományos nagybirtokrendszer ellen fellépő reformfolyamatokat, az úgynevezett népi politikát: „...a Gyáriparosok Szövetsége szívesen támogat olyan radikális parasztpolitikát, olyan lapot, amely a földreform híve. A gyárosok ugyanis mezőgazdasági gépeket akarnak elhelyezni, minél nagyobb számban és minél jobb kivitelben. Mármost, a bankok ugyanezért támogatnak minket és nemcsak minket, hanem téged is, Lajos – fordult Zilahyhoz – meg a Magyarországot, az egész Est-konszern, amely most népi politikát kíván folytatni, hogy a földreformot meg a hitbizományi rendszer megszűnését sikerüljön elérni, mert a bankok mennél több hitelt, mennél több befektetést kívánnak folyósítani. A mostani, túlnyomórészt nagybirtokoslatifundiumos világban ez nem lehetséges. A latifundiumok korszerűtlenek. Ezt mindnyájan tudjuk. Ha sikerülne radikális földreformot végrehajtani, mérhetetlen tőkét tudnának befektetni a bankok a megalakuló ezer meg százezer kisgazdaság alimentálásába, gépek vásárlásába, mindenféle szükséges és mellőzhetetlen investálásba. Képzeljük el ezeknek a horribilis összegeknek az éveken, évtizedeken át befolyó kamatait és kamatos kamatait! Persze, nem beszélve az árverésre kerülő – és ilyenformán a bankok kezébe ismét visszatérő – föld, állatállomány s miegyéb értékéről.”³⁹

A Gömbös Gyulával kötött valamiféle megegyezés létrejöttében a sajtókonzern vezetőit az új politikai jelleghez való alkalmazkodás vélt szükségessége is motiválhatta. Támogatásként Az Est-lapok hatókörébe kívánta vonni a társadalmi reformokat hangoztató, egyre nagyobb jelentőséggel bíró népi írói közösséget. Zilahy Lajos személye a szerkesztőség élén mind a konzern vezetősége, mind pedig Gömbös számára biztosíték lehetett arra vonatkozóan, hogy Az Est-lapok, illetve elsősorban a Magyarország köré szerveződő munkatársi gárda politizálása nem halad túl a gömbösi politika célkitűzésein olyannyira, hogy az már vállalhatatlanná és ellenzékivé válik, vagyis nem feszíti szét az adott politikai kereteket. Ugyanakkor a Magyarország átalakulása más tekintetben is előnyére szolgált Gömbösnek. Lackó Miklós írta már idézett tanulmányában: „...az újság orientációja alkalmas volt az új korszellem erejének a demonstrálására: íme, a zsidó nagyburzsoázia egyik fellegvára is elismeri a változások szükségességét.”⁴⁰

Az újjászervezett Magyarországot útjára indítandó, egy ünnepséget szerveztek a lap-konzern vezetői. Erre Kodolányi így emlékezett: „Vadnai Béla vezérigazgató meg Salusinszky Imre főszerkesztő az egész szerkesztőséget vendégül látta a New York éttermében. Bizakodó és baráti szónoklatok, pohárköszöntők hangzottak el akkor. Mindnyájan sikert kívántak nagy vállalkozásunkhoz a »népi« Magyarország megteremtésének mun-

pontatlanságot tartalmaz, mivel azt már a hatvanas években gyakorlatilag írásképtelenül, súlyos betegen mondta hangszalagra. Nem volt módjában adatait ellenőrizni, ugyanakkor az elhangzottakat nem kontrollálta egy, a korszakot ismerő szerkesztő.

³⁹ KODOLÁNYI 1968, 377. Kodolányi annak kapcsán idézte fel ezt az eszmefuttatást, hogy Fenyő Miksa 1934–35-ben kész volt támogatni a Magyarország vezető munkatársának, Zsilinszkynek a hetilapját, a Szabadságot. A politikus publicista pedig ekkor visszautasította a Gyáriparosok Országos Szövetsége titkáranak az ajánlatát. Az idézett gondolattal indokolta álláspontját, melyet később – legalábbis a vázolt tendencia teljesen negatív voltát illetően – némiképp revideálhatott, mivel egy 1937. okt. 31-i, a Szabadságban megjelent, *Földreform, iparosodás – vagy mindkettő?* című cikkében már egyetértőleg idézte Fenyő Miksát.

⁴⁰ LACKÓ 1996, 114.

kájához, és reményüket fejezték ki, hogy az új szerkesztés iránya maga mellé fogja állítani az ország legjobb koponyáit, lapunk népszerűsége meg fogja győzni a politikusokat is irányunk helyességéről, követeléseink reális voltáról.”⁴¹

Amint Szabó Lőrinc leveléből is kiderül, Zilahy február 1-jével került a laphoz, a nagyközönség számára ez azonban március 4-től vált nyilvánvalóvá, ekkor lehetett először a lap fejlécén az új főszerkesztő nevét látni, és ebben a számban jelent meg Zilahy *Írók fegyverbe!* címet viselő vezércikke.⁴² Patetikus hangnemben a magyarság halálos veszélyeztetettségére figyelmeztet, megnevezve a megcsonkított nemzet történelmi helyzetének tarthatatlanságát és a „magyar faj dunántúli aszályá”-t, vagyis a baranyai népességfogyást, az egykekérdést, mely színmagyar területek elnémetesedését eredményezi. Erre a veszélyre figyelmeztetett Kodolányi János és Fülep Lajos több írása, nyilatkozata, majd Illyés Gyula 1933 szeptemberében a Nyugatban megjelenő, nagy visszhangot kiváltó baranyai útirajza, a *Pusztulás*, melyet többen a népi mozgalom kezdetének is tartottak. A magyar segélykiáltásra süket társadalmi rétegeket veszi sorra, megnevezve az elszegényedett középosztályt, az egyházakat, a legitimista érzelmű nagybirtokos arisztokráciát és a politikai elitet, melynek színvonala példátlanul mélyre süllyedt a történelem során. Hiányolja a nemzet sorsáról való közös gondolkodást. Ezt követően az írók helyzetét jellemzi, mely a forradalmak során elszakadt a politikától, az irodalom befele fordult. Ez a folyamat Zilahy szerint megszakadni látszik: „1934 tavaszán egy új reformkor hívja fegyverbe a magyar irodalom szétszórt szellemseregét.” Üdvözli az íróknak a társadalmi kérdések felé fordulását, ugyanakkor ebben a vezércikkben még azt hangsúlyozza, hogy az író „nem szolgálhat semmiféle pártot, semmiféle kormányt vagy kívülről álló politikai nagyságot”, vagyis „nem találkozhatik a politikával”. Pár nappal később a Magyarország vezércikkében ezt olvasni: „Tudjuk: a kormány lelkiismeretes emberekből áll. Tudjuk: ismerik országukat és népüket...”⁴³ Az egy hónap múlva megjelenő szerkesztőségi cikkben pedig ez áll: „Gömbös Gyula valamennyiünkben segítő kezekre és ebben az igazi nemzeti harcban hűséges katonákra talál.”⁴⁴

Valószínűen egzisztenciális megfontolások is szerepet játszhattak abban, hogy Zilahy elvállalta a Magyarország irányítását. Kodolányi, aki ha nem is rokonszenvező, de karakteres képet rajzolt a lapszerkesztő Zilahyról, elsősorban az anyagi motivációt domborította ki: „Zilahy csinos, nőies arcú, szándékosan lompos, hanyag, kiszámítottan diákos férfi volt. Úgy viselkedett, mintha csak odavetve élné az életét, semmit sem tekintene túlságosan fontosnak. Szeretett úgy beszélgetni velünk, munkatársaival, mintha egy fészkalja volnánk, valójában pedig pontosan el tudta határolni magát tőlünk. Hanyag,

⁴¹ KODOLÁNYI 1968, 382.

⁴² Kötetben: *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947*, vál., szerk., utószó NAGY SZ. Péter, Bp., Rákéta, 1990 (a továbbiakban: *Népi-urbánus vita...*), 54–55. Kodolányi Zilahyra emlékezve megjegyezte: „...szerette a katonai természetű hasonlatokat és jelzőket, pl., ha a nyomdában az ember a kézírata felől érdeklődött, visszakialtotta: »Itt állok a lövészárokból, forog a fejem a csatazajtól, azt sem tudom, hol vagyok.«” KODOLÁNYI 1968, 393.

⁴³ *Munkát!*, Magyarország, 1934. márc. 9.

⁴⁴ *Pusztuljon a hitvénya?*, Magyarország, 1934. ápr. 10.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 3. szám

megbízhatatlan szerkesztő volt. Megtörtént, hogy egyáltalán nem tette be a lábát a szerkesztőségbe napokig, sőt hetekig sem. Ilyenkor bizonyára afféle ügyeit intézte, amelyek sokkal több pénzt hoztak neki a konyhára, mint amennyit a lapnál keresett. Pedig mondanom sem kell, keresett jócskán. Főszerkesztői fizetése havi 2000 pengő volt. [...] Ugyanakkor én magam 170 pengő fizetéssel léptem be a laphoz.”⁴⁵

Azonban a Zilahy és Szabó Lőrinc vezette Magyarország egy addig ismeretlen arculatot jelentett az akkori napilapok kínálatában. Jellege jelentős mértékben megváltozott. Általa jutottak a népi írók nagyobb nyilvánossághoz, növekedett nézeteik hatása a közvéleményre, felgyorsult az a folyamat, melynek során a szellemi csoport fellépése nagyobb társadalmi visszhangot kelthetett. Egy szellemi mozgalom kereteit nyújtotta, mely később Zilahy cikke nyomán az Új Szellemi Front elnevezést kapta. Illyés Gyula, Féja Géza, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kodolányi János cikkeit közölte a lap, mely a tekintetben ellenzékinak volt mondható, hogy gyakori németellenes megnyilvánulásai, többoldalú társadalmi reformkövetelése ellenérzéseket váltottak ki az akkori politikai elitben. Ezzel együtt ugyanakkor elevenen tartotta a várakozásokat a Gömbös-féle reformfolyamatok irányában. Kodolányi már mint a Magyarország belső munkatársa írta 1934. április 20-i, Fülep Lajoshoz szóló levelében: „Mert hogy a cselekvés immár el fog következni, abban nem kételkedem, aki ismerem a készülő terveket és a kormány szándékait.”⁴⁶

Mindjárt a március 4-i szám megjelenésekor nyilvánvalóvá vált, hogy valami teljesen új dolog kezdődik a megváltozott Magyarországgal. Mind a szerkesztésben, mind a publicisztikában, mind az egyes rovatok jellegének kialakításában egy másfajta felfogás érvényesült, jelentős részben szakítva az addigi zszurnaliszta gyakorlattal. Az első cikkeket olvasva rögtön érzékelhető volt az az őszinteségre való törekvés is, melyet Szabó Lőrinc nyolc évvel ezelőtti Pandora-beli kritikájában éppen Zilahy Lajos darabjával kapcsolatosan hiányolt. Egy olyan napilap született meg, melynek híreiben, publicisztikaiban az őszinteség már nem annyira – Szabó Lőrinc szavaival élve – „újságírók őszinteség”. Mintha csak a segédszerkesztőnek egykori – a mostani szerkesztővel szemben is közvetve megfogalmazott – programja valósulna meg. Ez a „tisztázás” célkitűzése, melyben ott a közös érdek felismertetésének, a praktikus alapú megértetésnek, a „végig-gondolás”-nak, a „problémakörüljárás”-nak, a „sebőlfedés”-nek a szándéka, akkor is, ha számolni kell azzal a ténnyel, hogy az egyes társadalmi rétegek, osztályok, ideológiai-politikai szerveződések közötti összebékülés teljességgel nem valósítható meg.⁴⁷

Az újság jelentőségét a népi írói törekvések felől Németh László így értékelte: „S a mozgalom, mintha neki is a válság csinált volna szelet, egyre több alkalmat kínált az áldozatra. Még február végén egy valódi napilap került a kezébe. Zilahy Lajos akkor vette át a *Pusztulással* megindult népmentés közlönyéül a Magyarországot. Hogy a magyar elem mi volt hazájában, azt egy jövő történész semmin sem mutathatja ki inkább, mint a háború utáni sajtónkon. Egyetlen újság sem volt, ahova a magyar író mint szelle-

⁴⁵ KODOLÁNYI 1968, 373–374.

⁴⁶ *Fülep lev. III*, 367–368.

⁴⁷ Lásd SZABÓ, *Magyar sors és Fehér szarvas*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

mi otthonába kívánczozhatott; egyetlen kolumna, ahol sorainak szégyenkeznie nem kellett a szomszédságért. Ilyen viszonyok közt a Magyarország meghódítása vívmány volt. Tizenöt év után egy rés, melyen át az új magyar problematika a művelődésen újságolvasást értő közönségre is rázúdulhatott. Hogy ez a rés inkább csak zsilip volt, melyet el lehetett zárni s szabályozni, azt persze azonnal láttuk. Nem a magyar olvasó vívta ki – hanem Az Est-lapok engedélyezték. S ha engedélyezték, okuk volt rá. A szerkesztő múltja és talentuma sem bátoríthatott túlságosan. A felsőbb tízezer kedvence, a pakfoni irodalom nagyvállalkozója – népmentő Az Est-lapoknál. Vezeklés lesz ez vagy konjunktúra? De Zilahy a Szabadság gárdáját vette maga köré: Illyés Gyula, Kerék Mihály, Féja Géza, Tamási Áron, Kodolányi János nevét olvashattuk igazi rotációs papíron. Fölállított a halhatatlan elv, hogy írónak és magyar embernek is szabad újságot csinálni. Akármilyen hibájukat tudtam és korholtam a folyóiratok szűk, laboratórium-világában, a sajtóban csak ujjongani tudtam nekik.”⁴⁸

Az új Magyarország elsősorban hazai történekekről tudósított: a belpolitikai cikkanyag, beleértve a publicisztikát sokkalta nagyobb volt. Kezdetben elsősorban magyar vonatkozású külpolitikai eseményekről adtak hírt, külpolitikai kérdésekkel inkább publicisztikák foglalkoztak, ezek közül kiemelkednek jelentőségükben Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre írásai. Jelentős mértékben csökkent a bulvár hírek aránya is. Olyan új, állandóan jelentkező rovatok indultak el, mint *A gazdasági élet eseményei* vagy *A t. Ház!*. Az utóbbinak személyesebb hangvételű, színes, nagy írói plaszticitással megírt tudósításai Hunyady Sándortól származnak, akit általában kevésbé említene, ha a Zilahy-féle Magyarország köré csoportosuló írókról van szó. Pedig cikkeinek kvalitásait és mennyiségét tekintve egyik legkiemelkedőbb publicistája a lapnak.⁴⁹ Rögtön az első számban Féja Géza jelentkező terjedelmesebb riporttal, mely a Hajdúságban, a szegényparasztság körében terjedő szektákat mutatja be. Bevezető szavaival látteleletét adta az akkori szegényparaszti vagy törpebirtokosi sorsnak: „A magyar város aligha tudja, hogy milyen veszedelmes mértékben növekedik a be nem vetett magyar föld. A magyar kisgazdaság ijesztően fejlődik: *visszafelé*. A parasztság ugyan néhány költőben, szervezőben és gondolkodó elmében nagyszerűen előretört, bebizonyította, hogy feltörekvő osztály, viszont a törpebirtokos és nincstelen réteg a pusztulás közvetlen szomszédságába jutott. Nemcsak gazdasági romlásról van itt szó, hanem egy belső eltorzulásról is.”⁵⁰ Néhány nappal később megjelenő újabb riportja már a Szeged környéki paraszti világot ábrázolta. Tápé bemutatásával felvillantotta a falusi és a szegedi világ ellentétét. Tápét elérte a magyar válság – állapította meg Féja. „Ha megüresedik egy hold föld, hárman-négyen veszik ki s embertelenül fölverik az árát. – Foszlik a keleti mese... S az

⁴⁸ NÉMETH László, *Tanú-évek* = N. L., *Homályból homályba: Életrajzi írások*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1977 (a továbbiakban: NÉMETH 1977), I, 505–507.

⁴⁹ Hunyady Sándor és Szabó Lőrinc kapcsolatáról előadást tartott 2007. nov. 27-én a Kodolányi János Főiskolán, *A Szabó Lőrinc-életműkutatás jelene* címmel rendezett konferencián Palkó Klára.

⁵⁰ FÉJA Géza, *Összeroppant lelkek a Hajdúföldön*, Magyarország, 1934. márc. 4.

éhség viaskodik a sötétséggel...⁵¹ Féja mindvégig meghatározó munkatársa volt a Magyarországnak. Riportjai, föld- és emberközeli publicisztikája hangsúlyosan képviselte a lap új reform- vagy úgynevezett népipolitika-párti irányultságát. A „népi politika” kifejezés – Szabó Zoltán szavaival – „akkor még nem növekvő értékű idegen valuta, hanem tisztas és szegény és magyar jámbor szándék volt kimondóinak ajkán, nem volt olyan értelmű, mint azóta, hogy belőle holt reformokat takaró lepel lett”.⁵² A március 7-i számban *Képek a Tiszántúlról* címmel D. Kocsis László cikksorozatát indított, mely a térség mindennapjairól, gondjairól, az ott élő parasztság helyzetéről, gazdasági életéről tudósított. A március 11-i számban Kodolányinak a dél-baranyai térség elnémetesedésével, az egyke kérdésével foglalkozó cikke jelent meg, mely már Fülep Lajosnak a kérdéssel kapcsolatos kutatásait is ismerteti. E cikkének végén programot fogalmazott meg: telepítés – vagyis az őslakosság által hátrahagyott házakba, földekre be kell telepíteni a Nyírség, a Hajdúság szegény és túlszaporodott lakosságának tömegeit –, elővételi jog a magyar paraszt számára és a legfontosabb az örökösödési törvény azonnali megváltoztatása, mert az egyke ott dül, ahol a kis földek felaprózódásától kell félni.⁵³ *Végig a pusztuló Dunántúlon* címmel indult április elején az az egyke gondját körbejáró cikksorozat, melynek első darabja Bajcsy-Zsilinszky Endrétől származik. Megszólaltatta Kiss Géza református lelkész, az Ormánságot bemutató nagyhatású mű későbbi szerzőjét és Fülep Lajost, mint a „kérdés kiváló bűvárját és ismerőjét”. S bedobta a köztudatba a tényt: a Duna-melléki színmagyar református egyházközségekben kevesebb gyerek születik évente, mint a száz évvel ezelőtti születések fele. A sorozat további darabjait már Kodolányi írta, s ezek az írások képezték majdani alapját az 1941-ben megjelenő *Baranyai utazás* című könyvének. Országos közfelháborodást és megmozdulást váltott ki az a cikk, mely Hidas református templomának bezárásáról tudósított. Ez alkalommal a település egyik hivatalos képviselője jutott szóhoz, s elmondta: az egyke kipusztította a magyarokat, s akkorra már egyetlen élő tagja sem volt a magyar református egyháznak abban a községben. A tudósításhoz egy vezércikk is kapcsolódott, majd a következő számokban is az esettel kapcsolatos publikációk, hírek jelentek meg. A május 29-i számban riport olvasható a bezárásra váró templom utolsó istentiszteletéről. A szerző az elnéptelenedésért egyértelműen a németiséget tette felelőssé: „A Kulturbund derekasan dolgozik a németiség érdekében, ládászámra jönnek a német könyvek és propagandairások Hidasra. De kipusztult a magyarság mind egy szálíg a szomszédos községekben is, Zsibrikben, Ófaluban, Majoson” – írta. A kulcsátadásról szóló tudósítás nem nélkülözött meghatározó momentumokat: „Azután következett az utolsó úrvacsora, amelyet Sík Endre mórággyi lelkész osztott ki. Majd a legmegdöbbentőbb jelenet következett: Lombos Alfréd lelkész átadta a templom kulcsát a hidasi német ifjúsági egyletnek. A jövőben

⁵¹ FÉJA Géza, *Nincs Szegeden boszorkány? A város nem tudta civilizálni a tövében fekvő Tápét: Félórára a klinikától Anna Néni „orvosi” tekintély. Szeged történelmi hivatása*, Magyarország, 1934. márc. 10.

⁵² SZABÓ Zoltán, *A „Központi Gyűlöldé” (1941. március 2.) = Sz. Z., Szellemi honvédelem*, s. a. r. KENEDI János, Bp., Héttorony, 1994, 312.

⁵³ Lásd KODOLÁNYI János, *Veszélyben a Dunántúl: Német előretörés, pusztuló magyarság*, Magyarország, 1934. márc. 11.

német kultúrház lesz a magyar templom helyén. Egy kikötése volt Lombos tiszteletesnek, az, hogy amikor ünnepi előadást rendeznek, a műsornak legalább egy száma magyar legyen, vagy legalább szólaljon meg a *Himnusz*...” A május 30-i szám már hírül adta: a kormány bizottságot állított fel annak kivizsgálására, mi is vezetett ahhoz, hogy egy község magyar lakossága fokról fokra szinte észrevétlenül ennyire kipusztuljon. Keresztes Fischer belügyminiszter a hidasi esettel kapcsolatban az egyke minden vonatkozásáról részletes jelentést kért. A június 2-i számból pedig azt lehetett megtudni, hogy diákok az éjszaka leple alatt leszerelték a hidasi templom harangjait, s azokat Budapestre szállították, a Kálvin téri templom elé.

A munkatársak figyelme elsősorban a falusi népesség problémáira irányult, azonban más kérdések is jelen voltak a lapban. Több cikk foglalkozott a budapesti önkormányzat helyzetével, a Tabán beépítési terveivel, általánosabb közgazdasági kérdésekkel, a lap hasábjain szimpózium alakult a modern építészet problémáiról. Részletes elemzéseket közöltek az oktatáspolitikai irányelvekről. Cikksorozat indult *500.000 magyar kisiparosért* címmel a magyar kisipar helyzetének bemutatására. Az egyes írásokat felvezető szövegben ez olvasható: „hirdetni fogja, mit kíván a magyar kisiparosság kormánytól, társadalomtól, közületektől és egyesektől, vevőktől és gyáraktól”.⁵⁴ Előszörre Hunyady Sándor a szabókról és a ruházkodásról írt, majd Kodolányi János egy ferencvárosi nyomdással folytatott beszélgetésén keresztül azt mutatta be, hogy a közüzemek konkurenciája miképpen lehetetleníti el a kisipart, D. Kocsis László foglalkozott a nagyiparral folytatott reménytelen versennyel, a társadalombiztosítás aránytalanul nagy követeléseit, s annak visszavető hatását Sztinyai Zoltán ismertette, a munkanélküliségről Hajdú Sándor írt, az adóterhekről s a vidéki iparosság gondjairól pedig Féja Géza készített riportot. Foglalkoztak a kis- és nagykereskedelem helyzetével. Rögtön az újjászervezett Magyarország első számában terjedelmes cikk jelent meg az úgynevezett munkahadsereg létrehozásáról, mely a tízezrével munkanélküli ifjak önkéntes osztagokba történő szervezését jelentette a legegésőbb közmunkák elvégzésére. Az ügy egyik lelkes szószólója Rátkay R. Kálmán, a Bartha Miklós Társaság elnöke volt, s az elképzeléssel részletesen foglalkozott a Közgazdasági és Társadalompolitikai Társaság is.⁵⁵ A cikk nagy visszhangot váltott ki. Kodolányi János több folytatásban ismertette a szerkesztőségbe érkezett ezzel kapcsolatos írásos hozzászólásokat.

A lap élesen támadta a politikai szélsőségeket. Több leleplező cikk jelent meg a szerveződő nyilaskeresztes mozgalomról, és elítélően írtak a náci Németországban végbe-menő változásokról, melyet egyébként részben együtt kezeltek a dél-dunántúli németiség térnyerésével. Nem csak feltételezték, hanem több alkalommal is bizonyították, hogy ennek folyamatát a németországi hivatalos körök is támogatják. A március 11-i számban az egyik cikk a Mezőföld című nyilaskeresztes lap uszító, gyűlöletkeltő hangja ellen lépett fel, majd beszámoló volt olvasható arról, miképpen veszi célba a horogkeresztes

⁵⁴ Magyarország, 1934. ápr. 17.

⁵⁵ *Lesz-e magyar munkahadsereg?*, Magyarország, 1934. ápr. 4.

propaganda az egyetemi egyesületeket, és ugyanezen alkalommal jelent meg Kodolányinak már említett, a dél-baranyai térségben a német előretöréssel foglalkozó tudósítása.

Nem sokkal később az agresszív német birodalmi külpolitika veszélyeiről szóló Bajcsy-Zsilinszky Endre,⁵⁶ akinek meghatározó munkatársi szerepe feltehetően a lapkonszern és Gömbös, illetve Az Est-lapok vezetősége és Zilahy közti – ha nem is formális – megállapodástól függött. Vigh Károly Bajcsy-Zsilinszkyról írott monográfiájában pedig egyenesen Zsilinszky–Salusinszky-féle megegyezésről beszélt, Zsilinszky lapbeli szerepének jelentőségét értékelve.⁵⁷ Amikor a március 20-i számban a névtelen vezércikkíró a mezőberényi horogkeresztes szerveződéssel foglalkozott, Zsilinszky az olasz–osztrák–magyar politikai és gazdasági együttműködésnek egy szélesebb dunai németellenes összefogással fejlődéséről elmélkedett. Még ugyanebben a számban olvasható egy, a nyilaskeresztes mozgalomnak a svábság fellázításában játszott szerepéről szóló tudósítás is. Április 8-án egy hosszabb beszámoló jelent meg arról a vitaestről, melyet a Nemzetpolitikai Társaság rendezett, és amely a lehetséges német veszedelemmel foglalkozott. Az eseményen Zsilinszky összefoglalta a németiséggel kapcsolatos kül- és belpolitikai nézeteit. Fejtegetése szerint a magyar nemzeti és állami élet örökös problémája a német veszedelem, s a németekkel kiegyező nagy magyarok, mint Esterházy Miklós nádor, Pázmány Péter vagy később Széchenyi azért kötöttek kompromisszumot, mert gyengének érezték a magyar nemzetet ahhoz, hogy a maga erejéből megállhasson. Azonban véleménye szerint olyan nemzedék nem akadt a történelemben, mely a német művelődési, politikai és gazdasági fenyegetést kétségbe vonta volna. Előadásában két részre osztva anyagát a külső és a belső fenyegetettségéről beszélt: összevetette a hazai németiség helyzetét a törzsökös magyarság helyzetével, beszélt a magyar nép rettenetes dunántúli térvészességének és a németiség magyaranyú térnyerésének az ellentétéről. Külső veszélynek azt jelölte meg, hogy a hitleri politika feladva Franciaországgal és Lengyelországgal szembeni területi igényeit, a Duna völgyére összpontosítja minden külpolitikai és gazdasági erejét. Végül megállapította, hogy a hazai német kisebbség egyre inkább bekapcsolódott az új pángermán nemzet- és állameszmébe.⁵⁸ Zsilinszky németellenességben odáig ment, hogy a germán kultúra történelmi alacsonyrendűségéről szól: „Itt a germán világ keleti kapuja küszöbén akarom különös nyomatékkal bele süvíteni a posztható magyar élet mai nyálkás sivatagába: nem igaz, hogy Szent István a germán kultúrközösségbe vezette Árpád népét, mikor felvette és felvétette a keresztény vallást. Akkor valójában nem is volt német kultúra. Volt keresztény újlatin kultúra és volt keresztény bizánci kultúra. És mi a művelődés magasabb elemeit meríthettük ki s a tisztább, neme-

⁵⁶ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Ki a kuruc, ki a labanc*, Magyarország, 1934. márc. 14.

⁵⁷ „Az ellenzéki politikus [Bajcsy-Zsilinszky Endre] éppen abban az időben kereste fel Az Est-lapok főszerkesztőjét, Salusinszky Imrét, amikor bizonyos náciellenes tőkés körök anyagi támogatásukról biztosították a lapkonszern egy határozottabb Hitler-ellenes sajtópolitika érvényesítése érdekében. Ennek következtében került a konszern esti lapjának, a Magyarországnak az élére a neves író, Zilahy Lajos és kapta meg azt a feladatot: indítson leleplező cikksorozatot a német felforgató tevékenységről.” VIGH Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944): A küldetéses ember*, Bp., Szépirodalmi, 1992 (a továbbiakban: VIGH 1992), 143.

⁵⁸ *Fenyeget-e bennünket német veszedelem? Érdekes vitaest a Nemzetpolitikai Társaságban*, Magyarország, 1934. ápr. 8.

sebb, lelkünknek rokonabb, férfiasabb, mélyebb, egységesebb, európaibb, egyetemesebb római kultúrát választottuk. A germán világ akkor kezdett még csak kitisztálkodni a maga ősbárárságából.”⁵⁹ Az egyébként a politikai szélsőségek ellen fellépő lapban Bajcsy-Zsilinszkynek olyan írásai is megjelentek, melyek szerint a német birodalmi terjeszkedéssel szemben Franciaországon kívül nagyon is figyelembe kell vennünk a fasiszta Olaszország nagyhatalmi befolyását is. Például az április 27-i számban a fasiszmusról Pécssett rendezett magyar–olasz ankét kapcsán írott cikkét e szavakkal vezette be: „Megvallom úgy érzem: *fasiszta volnék, ha olasz volnék*. Mert az olasz fasizmusban lényeg szerint az ősi római birodalmi hagyománynak és korunk lelkének ölelkezését látom. Mussolini legutóbbi nagy beszédében, másnapján a magyar–osztrák–olasz hármas jegyzőkönyvek aláírásának, amikor gyönyörű szavakat talált a mi nemzetünk történelmi hivatásának és jövőjének jellemzésére: az ötévenként összeülő fasiszta nagygyűlésen olyan távlatot nyitott az olasz politika európai, ázsiai és afrikai messze céljai számára, hogy az olvasó is, nemcsak a hallgató Julius Caesar szellemének szárnyasuhogását érezhette.”⁶⁰ Ezt követően Olaszország korábbi és jelenkori sikereiről szólt, majd arról értekezett, mi a különbség a fasizmus és a magyar politikai gondolat között, s megállapította, hogy a fasizmus gerince a hierarchia, a magyar államszervezés alapvető formája pedig az önkormányzat. Arra figyelmeztetett, hogy a magyarságnak ragaszkodnia kell népi és nemzeti egyéniségéhez. „A mi igazi hivatásunk az összezavarodott Európa százféle tétovázásával és sokféle kezdeményezésével szemben: megvalósítani a magyar lélekre és egyéniségre szabott igazi demokráciát, a parlamentarizmust.” Az eszmecsere nagy hozadékanak tartotta, hogy a latin szellem látogatást tett Magyarországon, ahol is annyi ténye és emléke él a latin művelődés százféle hatásának. E cikkét németellenes éllel zárta: „A magyar nemzet művelődési egyéniségén, eredetiségén, államszervező zsenijén, legősibb ösztönein csak rontott a túlságos német befolyás. Itt az ideje, hogy helyreállítsuk a magyar ősi művelődési önállóságát és régi, már-már elfelejtett atyafiságunkat a latin szellemmel.” Bajcsy-Zsilinszky e cikkének homályos emléke is kísérthetett később, amikor a lapnak, Zilahy vagy Szabó Lőrinc szerepének vagy magának a lap köré tömörülő mozgalmi szerveződésnek némi fasiszta jelleget tulajdonítottak, mivel az időben távolodva, a későbbi események fénytörésében egyre nehezebben lehetett megérteni és elismerni, hogy akkor itt Magyarországon jóhiszeműen lehetett tévedni abban, hogy Mussolini pozitív alternatívát jelenthet Hitlerrel szemben.

A náciellenesség egyébként még a színes hírekben is fellelhető. Például oldalas riportot közöltek Hans Albertsszel, híres német filmszínésszel. Ebben jelentős mértékben tárgyaltattott, hogy a sztár felesége zsidó származású, és emiatt miféle támadásoknak van kitéve Németországban.⁶¹

⁵⁹ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *A „magyar glóbusz” Európában*, Magyarország, 1934. márc. 15.

⁶⁰ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *A pécsi fasiszta ankét*, Magyarország, 1934. ápr. 27., kiemelés az eredeti közlésben.

⁶¹ BARCS Imre, *Hans Albers és a Hansija. Beszélgetés a német filmszínésszel „nem árja” házasságáról: Nem hitte, hogy legszentebb magánügyeibe beavatkoznának és büszkén vallotta németiségét (Azóta már beavatkoztak...)*, Magyarország, 1934. ápr. 13.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi 5. évfolyam 5. szám

Megújult a lap irodalmi rovata is, bár nem vált elsőrendűen meghatározóvá a lap jellegének kialakulásában. Az egyik szerző-munkatárs Móricz Zsigmond lett. Jelentőssé vált a kritikai rovat, melyben leginkább a színházi és az irodalmi élet eseményei tárgyaltak. E helyen jelent meg Illyés Gyula *Fiatalok és öregek* című esszéje, melyben a közelmúlt írói nemzedékeiről érkezett. Meglátása szerint a negyvenéves írók nem alkothattak nemzedéket, mivel az összes kapcsot szétverte a háború. Saját nemzedékéről pedig a legjellemzőbbnek azt tartotta, hogy képviselőiben a magyarság régi és mindenfajta dolgozó tömegeinek öntudatosodása kezdődött meg, és ez a háború utáni szellemi életünknek a legfigyelemreméltóbb jelensége.⁶² Illyésnek versét is közölte a lap. Németh László két nagyobb tanulmánya is az új Magyarország kezdeti idejében jelent meg: az egyik, Petőfiről szóló cikke a március 15-i számban, a hónap végén híres cikke, a *Sznobok és parasztok – Két betegség a mai magyar irodalomban*.⁶³ A szerkesztők számára nem csak a valódi irodalmi-művészi érték volt a fontos, hanem az irodalomnak és maguknak az íróknak a társadalmi szerepe is. Az április 1-i és 4-i számban nyilatkozatsorozat jelent meg *A magyar írók helye a nemzetépítő politikában* címmel, melynek szerkesztői bevezetője Zilahy Lajosnak az *Írók fegyverbe!* című programadó vezércikkére utalt vissza, és ezzel már jelezte, hogy a magyar írók másfél évtizedes politikai érintetlensége olyan hatalmas erkölcsi tőke, olyan nagyszerű erőtartalék, amelyre az új Magyarország gazdasági, társadalmi és szellemi felépülésének szüksége van. Az irodalom valamikori társadalmi vezető szerepére emlékezve fogalmazták meg a kérdést a magyar irodalom néhány élvonalbeli képviselőjéhez: „Miképp vegyenek részt az írók a magyar nemzet-alakító politika nagy munkájában?” Az első hozzászóló, Babits Mihály igent mondott arra, hogy az író álljon ki politikai meggyőződése mellett, próbáljon hatni, közreműködni az aktuális kérdések megoldásában, tehetségével segítsen kivezető utat találni a válságos időkben. Megjegyezte: „És a politikai szakértelemnél ilyenkor többet ér a szűz tekintet, a meg-nem-fertőzött ész, hogy a filozófusok uralkodjanak a városban, mint Platon kívánta.” Az írói feladat azonban – figyelmeztetett – végső soron nem politikai, hanem erkölcsi: „És ne feledje, hogy mindig több szolgálatot tesz a kormányosnak, ha a sarkcsillagra mutat, mint ha... talán egy délibábra.”⁶⁴ Kosztolányi azonban nem hitt abban, hogy az író bármiféle pártpolitikának elkötelezhetné magát.⁶⁵ Móricz egy kissé kitért a kérdés valódi iránya elől: „...a szabadságvágy, a tömeggel való együttérzés, a kultúra harca, az emberiség jövőjéért való élet és odaadás az írónak s minden művésznak még nagyobb érdeke és kötelessége, s egyben joga is mint bármely más polgárnak.”⁶⁶ Az idősebb Ignotus szerint: „Írónak lenni, kivált kicsi, szorongatott nemzet írójának: elkötelezettség, melynek helyzeti parancsai alól kibújni éppúgy nem lehet, mint a katonai kötelezettség alól.”⁶⁷ Véleménye szerint az a kérdés, hogy legyen vagy ne legyen pártpoliti-

⁶² Magyarország, 1934. ápr. 11.

⁶³ Magyarország, 1934. márc. 29.

⁶⁴ Magyarország, 1934. ápr. 1.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Magyarország, 1934. ápr. 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

kus az író, az attól függ, hogy pártoknak, illetve a politikának mennyire van közük a nemzet életéhez. Karinthy Frigyes szerint pedig az író feladata előkészíteni azt az eszmei forradalmat, melynek eredményeképpen szétválnak a nemzet és az állam, a kultúra és a civilizáció természetellenesen és értelmetlenül összezaggyvált fogalmai, s ezáltal meg-
menti, biztosítja a nemzeti, faji és nyelvi értékek szabad kultúráját egy egységes európai államélet civilizációjának keretei között.⁶⁸ A szerkesztőség körkérdésére válaszolt még Földi Mihály, Gellért Oszkár, Hunyady Sándor, Kárpáti Aurél és Laczkó Géza is. Az irodalmi rovattal kapcsolatban meg kell említeni, hogy a lap rendszeresen közölt folyta-
tásokban regényeket, többek között Móricz Zsigmond, Pap Károly, Kárpáti Aurél műve-
it. Hosszas tudósítás található a lap későbbi, augusztus 2-i számában, mely a Népszövet-
ség kebelében működő Cooperation Intellectuelle Velencében rendezett *Szellemi együtt-
működés* kongresszusáról számolt be. Ezen a Népszövetség államaiban élő jelentős alkot-
óművészek vettek részt. A kongresszusnak két fő témája volt: „A mai művészek és az
állam” és a „Mai művészetek és a valóság”. Magyarországot Bartók Béla, Gerevich
Tibor és a lap szerkesztője, Zilahy Lajos képviselte.

Az újság politikai helyzete nem volt ellentmondástól mentes. A szociológiai töltetű
riportok, a fennálló birtokstruktúra könyörtelen bírálata, a reformelképzelések megvaló-
sításához szükséges törvényhozási döntések sürgetése, a Dél-Dunántúl elnémetesedésé-
nek, az egyke-kérdésnek a körüljárása a lap ellenzéki jellegét erősítette. Olykor a lap
betiltásának réme fenyegette a munkatársakat.⁶⁹ A március 11-i számban megjelenő
vezércikk a belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc parlamenti felszólalásával foglal-
kozott, mely a magyar alkotmány kül- és belpolitikai jelentőségével foglalkozott.
A cikkíró üdvözölte Kozma azon megjegyzését, miszerint: „az alkotmánynak lépést kell
tartani az élet fejlődésével.” A miniszter gondolatát továbbfűzve megállapította, az „al-
kotmány” szó nem a múlt időt kell hogy jelentse, hanem a jelent és a jövőt, vagyis az
ország újjáteremtését, -alkotását. A vezércikk patosza már-már a kiáltványok hangne-
mének magasságába emelkedik: „Mentsétek meg a dunántúli magyarságot: alkotmány.
Nyissátok ki végre a szemeket és fogjátok le a lázítókat, akik a magyar svábokat ki akar-
ják tépni a mi testvéri ölelésünkből: alkotmány. Nyissátok fel a magyar föld gazdag és
alvó lehetőségeit a nincstelen magyar paraszt milliói számára: alkotmány. Adjatok mun-
kát és jövendőt az ifjúságnak: alkotmány. Fogadjátok el, szervezzétek meg az önkéntes
munkahadsereg tiszta szándékú életért és munkáért kiáltó táborát: alkotmány. Adjatok
szabadságot a magyar művészeknek és irodalomnak, hogy az emberiesség eszméinek
friss áramlatát, a szépség és ifjúság tavaszi leheletű gondolatát hordozza meg a politika
dohos boltívei alatt: alkotmány. Némítsátok el és fékezzétek meg a gyűlölködésnek, az
új köntösbe öltözött, de állati meztelenségre vetkezett emberevésnek undorító ragályát,

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Kodolányinak egy Fülephez, 1934. ápr. 13-án írott leveléből: „Nemcsak bizonyos emberi, sőt városi rö-
vidlátások akadályozzák az embert abban, hogy olyan legyen, amilyen lenni szeretne, hanem külső komoly
erők is. A lapot például be akarták tiltani. A helyzet igen komoly volt két napig. Emiatt parázson táncolt az
egész társaság.” *Fülep lev. III*, 355.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

amelyet politikai kalandorok nyugatról hurcoltak be s amely a másik testvérünket, a magyar zsidóságot akarja odavetni a szenvedélyek lángjának.”⁷⁰

A lapnak a reformpolitika melletti deklarált elkötelezettségéből következő irányvonala a miniszterelnök törekvéseit is támogatta: mintegy Gömbös politikai elszigeteltségét oldotta. A szerkesztőség azonban több alkalommal politikai bátorságról is tanúságot tett. Nem lehetett előre sejteni, mi lesz a következménye Féja Géza Veres Péterrel készített oldalas interjúja megjelenésének, melyben egy kiemelt helyen olyan megjegyzés is olvasható, miszerint a parasztságnak „vagy Marxra vagy az új nemzeti törekvésekre kell támaszkodnia”.⁷¹ Az a hangnem, melyben a nincstelen vidéki népesség helyzete tárgyalatott, ismeretlen volt a korábbi hírlapirodalomban, és itt elsősorban Féja Géza sok megdöbbentő falusi riportjára kell gondolni. Várható volt, hogy a németellenes cikkek közlése is következményeket von majd maga után. A Magyarországnak védekeznie kellett a kormánylap, a Budapesti Hírlap egyik cikkével szemben is, mely szerint az új Németország ellen agitációt folytat.⁷²

A gömbösi politika részbeni támogatása nem csitította, sőt, inkább növelte a felsőbb körökből induló támadásokat a lap ellen. Amikor a mezőgazdasági konjunktúrát követően kisgazdaságok tömege ment tönkre, adósodott el, akkor a pénzügyminiszter azt a kijelentést tette: „Pusztuljon a hitványa”. Imrédyt a kijelentése miatt felháborodott hangú vezércikkben támadta meg Zilahy a Magyarország 1934. április 8-i számában. Ezt követően a lap betiltását követelte a minisztertanácson a pénzügyminiszter.⁷³ Egyes közzétett

⁷⁰ *Alkotni!*, Magyarország, 1934. márc. 11.

⁷¹ FÉJA Géza, *Beszélgetés Veres Péter parasztíróval Shawról, Anatole France-ról és a magyar falu nagy kérdéseiről*, Magyarország, 1934. márc. 8.

⁷² *A mi német vitáink*, Magyarország, 1934. márc. 30.

⁷³ A cikk címe: *Pusztuljon a hitványa!* Ez a című választott mondat hangzott el Imrédy Béla egy parlamenti felszólalásában. Féja Géza emlékezéséből ismert leginkább ennek az eseménynek személyes közelségbe vont története: „Zilahy kérésére Zsilinszky ment el Gömböshöz déltájt, mi, többen Zilahynál vártuk őt. Zsilinszky közben telefonált, hogy Gömbös ott marasztotta ebédre, és később jön. Meg is érkezett: »A Magyarországot nem tiltják be«. Azután elmondta, hogy *Az Est*-lapok főszerkesztője, Salusinszky Imre és vezérigazgatója, Vadnai Béla Gömbösnél jártak, és tálcán vitték a fejünket. Kérték, hogy tekintsen el a lap betiltásától, s ennek fejében Zilahyt és a népieket elbocsátják.” FÉJA Géza, *Megjegyzések Lackó Miklós: Az új szellemi front történetéhez c. történelmi tanulmányhoz*, kézirat, [1972], Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, Féja Géza-hagyaték (a továbbiakban: FÉJA, *Megjegyzések...*), 6. Egy részlete: LACKÓ 1996, 35. jegyzetben *i. m.*, 117. A visszatekintés hitelességét némiképp kikezdi az a kérdés, miért volt szüksége Zilahynak Zsilinszky közvetítésére ebben az ügyben, amikor egyrészt ő volt szerzője a cikknek, mely egyébként az általa szerkesztett lapban jelent meg, és közeli viszonyban is volt a miniszterelnökkel. Az is kérdéses, hogy a sajtókonstern vezetői miért kínálták volna tálcán a lap munkatársainak a fejét, amikor nagy valószínűséggel éppen hogy szolgálatára akartak lenni Gömbösnek a munkatársi gárda összetételéhez való hozzájárulásukkal és közreműködésükkel a lap jellegének kialakításában. Zilahy is a vele készült emlékező interjúban felidézte az esetet. Elmondása szerint maga Bajcsy-Zsilinszky vállalkozott arra, hogy beszél Gömbössel, de az akkor éppen nem ért rá, ugyanakkor pedig estére magához kérte Zilahyt és Zsilinszkyt. A találkozón már nem is volt szó a lap betiltásáról. (BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 257–258.) Feltehető, a találkozó apropója nem az inkriminált cikk volt. Kodolányi szerint Imrédy elsősorban azért követelte a lap megszüntetését, mert az adórevizorok harmincezer pengős adócsalást fedeztek föl a vállalatnál. Lásd KODOLÁNYI 1968, 403. Féja ezt

cikkek élesen támadó jellegét azonban nem csak Bethlen és köre fogadta ellenérzéssel, hanem Gömbös híve, Kozma Miklós sem tartotta szerencsésnek. Zilahynak Kozmához írott, feltehetően 1934. áprilisi levele – melyet Lackó Miklós hosszan idézett a tanulmányában – jól mutatja szerkesztési elveit és stratégiáját, illetve az akkori sajtópolitikai elvárások teremtette közeget: „Te és Bethlen István azon a véleményen vagytok, hogy mérhetetlen károkat okozok ezzel a szerencsétlen kampánnyal (ui. a németellenes cikkekkel) az országnak. Bethlentől tegnap újra kaptam egy szigorú ukázt. – Ezzel szemben tegnap Zsilinszky Bandival fent voltunk vacsorán a Várban, és hármásban a késő éjszakaig folyt a beszélgetés erről és még sok mindenről. – Gömbös nem ítéli meg ilyen sötétben a helyzetet. Sőt azt mondja: neki is jól jött, hogy bizonyos idegességet keltettünk, mert éppen erre hivatkozva volt módjában és lesz módjában erélyesen fellépni odakint. Nem is kérte tőlünk, hogy hagyjuk abba, de természetesen figyelmeztetett bennünket, hogy miután a kormány külpolitikája neutrális, sohase forduljunk a hivatalos Németország ellen. Ezt én nem is tettem.” A belpolitikai kérdésekről a következőket jegyezte meg: „...hogya mit érek el a különféle kirohanásokkal, legutóbbi beszélgetésünk után egy kicsit letörve mentem haza, mert jól tudod, sokat adok a te véleményedre. – De hidd el, egy kicsit itt is sötétben látsz. Ha nem vagdalkozom, talán Gyula sem jutott volna odáig, hogy újra és mélyen gondolkozóba essék a dolgok fölött. Ha ez nincs így, nekünk mindenesetre szükségünk van arra, hogy ilyen illúziókból táplálkozzunk.”⁷⁴

3. Szabó Lőrinc 1934 júliusában életében először Párizsba utazott. Feleségével a Boulevard Saint-Germain 160. szám alatti Acropolis Hotelben szállt meg. Ezzel a párizsi utazással éppen hogy nem a világ tágult ki a számára, hanem befelé fordulásra készítette; megtapasztalt egy addig számára ismeretlen lelkiállapotot, majd ezen keresztül eljutott egy általánosabb kérdésfeltevésig: mit ér az egyén egy idegen, mondhatni ellenséges közegben, és mit képviselhet az egyén a nemzeti létből külföldön. Az utazás során egy korábban nem tapasztalt élethelyzet kérdőjelezte meg korábbi, önmagáról, műveltségéről, munkássága mértékéről alkotott képzetét.

A *Vallomás* című, a párizsi látogatás élményét feldolgozó lírai hangvételű úti jegyzet témája részben az ifjúkori önmagával való szembesülés élménye.⁷⁵ A valamikori debreceni diák, aki egykor a francia kultúráért, költészetért való rajongásában a szerzetesek

cáfolta, s megjegyezte, hogy az adócsalást évek múlva, a Teleki-kormány idején leplezték le. FÉJA 1982, 34. jegyzetben i. m., 115.

⁷⁴ LACKÓ 1996, 117. Megadott forrás: OL, K 429, 4. cs., 2. d., 1934, I. Gömbösnek a német-kérdésben elfoglalt álláspontját Zilahy évtizedekkel később így idézte fel: „Gömbös kinyújtotta két kezét, egyikkel Bajcsy-Zsilinszky Endre, a másikkal az én karomat fogta meg s ezt mondta: »Adjátok a becsületszavakat, hogy amit most mondok, senkinek sem fogjátok elmondani, mert az én életem is kockán forog.« Néma fejbólintással adtuk becsületszavunkat. »Folytassátok támadásaitokat a németek ellen – mondta Gömbös. – Folytassátok minél szenvedélyesebben. Hivatkozni akarok Hitlerrel, hogy az ország közvéleménye nyugtalan.« Valamivel később hozzátette: »Én titeket a kormányajtóban minden egyes németellenes cikketekért véresre foglak fene-
keltetni. Mert ez a politika.«” BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 257–258.

⁷⁵ Magyarország, 1934. júl. 13.; kötetben: SZABÓ Lőrinc, *Emlékezések és publicisztikai írások*, szerk. KEMÉNY Aranka, Bp., Osiris, 2003 (a továbbiakban: SZABÓ, *Emlékezések...*), 356–357.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

buzgó alázatával másolta Baudelaire verseit filléres iskolai füzetekbe, aki számára a csodálaton keresztül személyesült meg a francia kultúra és maga a nemzet, most. évtizedekkel később és megkésettén kellemetlenül érzi magát az áhított földön. A város, a közeg, annak ellenére, hogy oly sok ismerettel bírt felőle, mégis idegen. Át kell élnie saját feleslegességét. Ennek az idegenségnek a mibenlétét akarja fölfejtetni. Az olvasmányélmények, melyek addig összekötötték ezzel a világgal, most mondhatni a visszajukra fordulnak, még inkább eltávolítják lélekben a helytől. A kérdés, hogy e kiszolgáltatottság oka alapvetően hol lelhető fel. Miért a szorongás?: „Azért remegsz, mert sajnálod, hogy nem mi nyertük meg a háborút” – adja meg önmagának a választ, és rögtön az első felelet válik elfogadhatóvá. A megkésetttség oka a vereség. A robogó vonatból kitekint, és az elfutó állomás pillanatokra felvillanó neve, Châlons sur Marne, felidézi számára Germanus püspök és Szent Genovéa történetét, illetve hogy az ősök, Attila hunjai is valahol itt torpantak meg, majd elkerülve Párizst mentek inkább Orléans ellen. Felidézi számára az 1914. szeptemberi marne-i csata öt napját is, melynek során a francia hadsereg visszavonulásra kényszerítette a német erőket, ezzel megghiúsítva a német hadvezetés villámháborús terveit. Ez a hely a valódi és egyben a mitikus határ, innentől kezdődik: „Az a terület – mondja –, ahol már csak mások kegyelméből jársz, és ahol oly egyedül vagy.”

Hiába volt a valamikori dac, mellyel fogadta a tanárok szidalmait az első világháborúban még gimnazistaként azért, amiért az ellenség költőit olvassa az ellenség nyelvén, az akkori szembeszállás a jelenben értékét veszti. Foglya és kiszolgáltatottsága marad az előítéletnek, mely mindig megtalálja a maga igazolását a győzelemben. A győzelem továbbbővítő biztosítéka pedig az érdek.

A szövegben feltűnik a francia külügyminiszter, Barthou neve, és ettől kezdve az utazás személyes drámájának politikai kiterjedése is lesz. A Louis Barthou vezette francia diplomácia támogatta a február 9-én létrejött balkáni paktumot, és amikor a költő Párizsban volt, a politikus londoni tartózkodása idején balkáni vezetőkkel találkozott. Az érdek, amely a balkániakkal is szemben a magyarokat „boch”-nak, hunoknak vagy barbároknak láttatja, kikezdhetetlen. Mert az önzés az, mely alapvetően meghatározza a politikai, a társadalmi folyamatokat, ahogyan kimondja: „önzésünk csak annak hihet, akivel osztozik”. És megidézi *A Rajna kincséből* Alberich alakját, akinek szerelmi vágya mégis az arany utáni sóvárgássá változik. Amit korábban az akkor még *Három pillanat az időben* című versének középső tételében megfogalmazott az általános emberi törvényekkel kapcsolatosan, természetesen igaz a nagypolitikára is: „itt a sok önzés sok ereje őrzi az egyensúlyt, a rend nyugtalan nyugalmát...” Az érdekek, az önzések egymásra hatásában csak annak van esélye, aki erőt tud felmutatni, és egy kis nép fia az erőnek csak a látszatát teremtheti meg, de a látszat csak ideiglenes eredményekhez segíthet. Vagyis ebben a helyzetben a vereség végleges, ezért a kiszolgáltatottság, s „mivel a kiszolgáltatott sohase győzhet”,⁷⁶ ezért keresi reflexszerűen az erőt, az óvó, védő hatalmat.

⁷⁶ Lásd LÁSZLÓFFY Csaba, *Az érzékenység ára: Szabó Lőrinc szonett c. versét.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évfolyam 3. szám

E helyen egy olyan megállapítással találkozunk, mely Szabó Lőrincnek a politikát illető felfogására világít rá: „Csak a gazságnak lehet hinni, az erőnek, az erőszaknak, s egy nép ilyen gazsága már nem is gazság, hanem természeti erő.” Ez az etikai szkepticizmus mindvégig jellemzi a politikát illető megítéléseit. Ezért hamis az a nézet, mely megrója a költőt a politikai meggyőződésért, feltételezve, hogy a költőnek voltak egyáltalán politikai elvei. Pedig Szabó Lőrinc felfogásában a politika nélküli az általánosabb morális szempontokat vagy gondolati következetességet, az igazsághoz való ragaszkodást. Hasonlóképpen viszonyul majd a német-kérdéshez, nem látva abban sem mást, mint amit a franciaországi nagypolitika vonatkozásában megfogalmazott. Számára a politika egy olyan szférája a társadalmi létezésnek, melyet talán leginkább természettudományos megközelítéssel lehet leírni, hiszen a mozgásterében elsősorban az erőviszonyok és egyértelmű érdekek hatnak. A majd 1938-ban írt *Lecke* című versében a hernyót felfaló gyík pontos képe a politikai küzdelem hasonlatává vált. Az egyén szükségszerűen kiszolgáltatott ebben a térben, s ez érvényes a nagy- vagy belpolitikára egyaránt. Ahogyan pár évvel korábban írt, *A Párt válaszol* című versében már mondatta a megszemélyesült Párttal: „Én is így látok, csupaszon. / De nekem semmi az igazság: / járom a nagyobb érdek útját. / Csak az megváltó, aki használ.” *A költő levele barátaihoz* című, versében is voltaképpen ez a felfogás ismétlődik: „...miért csodálkozol / a politika erős tényein, / mikor tudod, hogy mindenütt az érdek / a legfőbb rugó: közvetlen haszon.”

A cikkben az egyéni és a nemzeti kisebbségi érzés fonódik össze és nem találja a kiutat. Ehhez az alaphelyzethez kapcsolódik az a történet, melyet Talpassy Tibor örökített meg memoárjában Szabó Lőrincre gondolva, de őt meg nem nevezve. Eszerint éppen a költő párizsi útját megelőzően, 1934 júniusában a Margitszigeti Íróhét rendezvényén vitába keveredett barátjával és szerkesztőségi kollégájával, Kodolányival, amiért arról panaszkodott neki, hogy mint költőnek szerencsésebb lett volna egy nagy nép fiának születnie, hiszen így itt, ebben az országban mint alkotó teljesen visszhangtalan. A vita után, már lehiggadva Kodolányi így kommentálta az esetet: „Ennél a kiváló költőnél minden fordított. Másokat egyéni alacsonyrendűségük tudata gyötör, ő személyileg magabiztos, csak népi kisebbségi érzése van.”⁷⁷ Az eset megörökítése feltehetően durván leegyszerűsítő, de utal arra a lelkiállapotra, melyben az egyéni kiszolgáltatottság tudata megváltozik, s ezen az úton a nemzeti lét is kisebbségi érzéssel telítődik. Egyik oldalról nézve: a kiszolgáltatottságban a felismert egyéni, belső lehetőségek leginkább kudarcra vannak ítélve, ha azok a külvilágra tükröződnek, és ezáltal egymás ellen hat a kiválasztottság tudata és a lehetőségeit az életkeretek szorítása miatt teljességgel beteljesíteni képtelen ember kisebbségi érzése. Majd ennek az ellentétnek a feloldhatatlansága okán, felfejtve az összetevők sorát eljut a „szociális részvét”-ig és a nemzeti kisebbségi érzéséig. Ugyanakkor másik oldalról nézve, és az újságcikk megírásának a szempontjait figyelembe véve, valójában a folyamat lehet fordított is: a nemzeti lét

⁷⁷ TALPASSY Tibor, *A holtak visszajárna*, Bp., Magvető, 1971, 143–145. Lásd még ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek, 1940. július* = I. Gy., *Itt élned hálnod kell*, Bp., Szépirodalmi, 1976, II, 94–95; KODOLÁNYI János, *Hűségéről* = KODOLÁNYI 1968, 250–252. A történet teljességre törekvő feldolgozása: HORÁNYI Károly, *Eredet és jelkép: Kodolányi János és kortársai*, Bp., Argumentum, 2004, 117–120.

kiszolgáltatottsága személyes síkba vetül, és ezáltal egy mélyebb személyes távlattal gyarapodik a nemzet helyzetének igazságtalanságáról alkotott képzet.

Ez a párizsi út már kései, s a megkésetttség oka a háborús és a háborút követő évek. Személyes jelenlétében újraéli a háborús vereséget azáltal, hogy tudomásul kell vennie saját helyét ebben a világban. Úgy érzi, ez a személyes vereség beteljesíti az elsőt, mert a tudomásulvételben ott az egyéni meghódolás.

Felidézi azt a pillanatot, amikor meglátta a párizsi Panthéon Szt. Genovévát ábrázoló, Élie Delaunay festette freskósorozatának egyik monumentális képét, mely Attilát ábrázolja, alatta a felirat: „Attila et son armée en marche sur Paris”. A szörnyetegnek láttatott keleti király segítségét kívánja ösztönösen, Párizs elmulasztott legyőzését, hogy ne kelljen éreznie azt a keserűséget, melyet a francia kultúráról alkotott ideái és a párizsi lét realitása között kell hogy érezzen.

A cikk értelmezői több alkalommal ezt az erőhöz való vonzódást az „etikussá tett” erőszakhoz, az „erőben való újjászületés” eszméjéhez való fordulásnak magyarázzák.⁷⁸ Az előbbi megjegyzést éppen az írás egyik fentebbi kitétele cáfolja, mely szerint a politikában ható erő maga a „természeti erő”, vagyis nem magyarázható morális kategóriákkal, ebből következően az erő vagy erőszak nem ölthet etikus jelleget. Mikor majd egy évvel később a Népszava körkérdésére adott válaszában arról szól, hogy goethei értelemben „etikussá” kellene tenni az őserdő, a létért való harc, a liberális kapitalizmus, illetve átvitt értelemben a politika törvényét, akkor is hangot ad annak a meggyőződésének, hogy erre csak várni lehet, ezt mint egy olyannyira távlati célt lehet felfogni, mely sohasem beteljesülő, de esetleg életre hívja a népben meglévő pozitív kezdeményezéseket. A megváltódást, Attila feltámadását illető kétségbeesett ábránd erőtlenül hullik le a cikk során, az erőben való újjászületés ideája is elveszti pozitív tartalmát Szabó Lőrinc felfogásában.

Illyés Gyula a *Hunok Párisban* című regényében elmesélte, hogy a francia fővárosban az első vasárnapi útja a Panthéonba vezetett, hogy megnézzék az Attilát ábrázoló festményt. A húszéves költőben hasonló csalódottságot, kisebbségi érzést keltett a kép és az ott megvásárolható prospektusnak a művet bemutató szövege. Azonban a mindennapjai során az ott átélt idegenség-érzet átértékelődött, egyfajta viszonyítási pontot értelt. Majd másfél évtizeddel később Szabó Lőrincnek ez az élmény rövid párizsi tartózkodásának kellemetlen emblematikus epizódjává vált. Illyés regénye megjelenésének évében, 1946-ban Szabó Lőrinc a *Tücsökzenéhez* készített egyik jegyzetében vagy egy zárlatnak szánt verse kezdeményében sorra vette életének különös és meghatározó élményeit jelzészerűen, és köztük megemlítette ezt a képet is.⁷⁹

⁷⁸ LACKÓ 1996, 125–126; KABDEBÓ Lóránt, *Útkeresés és különbség: Szabó Lőrinc 1929–1944*, Bp., Szépirodalmi, 1974 (a továbbiakban: KABDEBÓ 1974), 125; KABDEBÓ 2006, 10. jegyzetben i. m., 85. Lackó Miklós e cikket kommentálva Attila újbóli eljövételének ábrándjában magát a gömbösi „nemzeti megújulás” eszméjéhez való megtérést látja.

⁷⁹ Az MTAKK, Ms 4654/544–549. jelzet alatti töredékek között:

Mit látsz, költő? Baráti kezét
mint Gyarmatra autót vezet

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 5. évfolyam 5. szám

Három nappal e cikk megjelenése után a Magyarország hasábjain Szabó Lőrinc a lap szerkesztőjeként közzétette közeli barátjának, a szintén Babits-tanítvány Komjáthy Aladárnak a válaszát.⁸⁰ Komjáthy elismerte a nyers erőszak a szellemmel szembeni már-már megfellebbezhetetlennek tűnő hatalmát. A szellem tehetetlennek érzi magát, mivel az erőszak az ő lényegétől teljesen idegen, és az erőszak mibenlétében nem lelhet semmi fogódzót legsajátosabb képességei gyakorlására, mely részben a kombinációk keresésében és az adott realitás átalakításában, megváltoztatásában áll. Megérti Szabó Lőrinc lelkiállapotát, értékelését: „A szellem a maga területén nem ismer korlátot, az erő uralma pedig csupa korlát. Csoda-e hát, ha a szellem embere szinte összeroskad a gúzsba kötött magyar sors keserve előtt, s a Párizst járó költő kitör a barbár balkániak ellen, akik inkább kellene a franciáknak, mint mi, csak azért, mert ez az érdekük?” Ugyanakkor hiányolta a nemzeti önvizsgálatot, feltételezve, hogy ez feladata lett volna Szabó Lőrincnek a cikk írásakor. Komjáthy részben egy olyan hazafiság megnyilvánulásának láttatta a *Vallomást*, mely önáltató, mivel a nemzet balsikereinek okát elsősorban ellenségeink galádságában keresi. Pedig a korábbi, kizárólagosan a németbarátságra építő magyar politika felelős ebben a helyzetben. Ehhez még hozzájárul az is, hogy Magyarországon nem volt olyan társadalmi megmozdulás, amely intézményesen, vagyis tartósan és hathatósan sejtethette volna Franciaországgal: vannak a francia néppel rokonszenvező erők is. Azt is tudomásul kell venni – hívta fel a figyelmet Komjáthy –, hogy azok a Magyarországgal szemben ellenséges országok már az első világháború előtt szükségszerűen fedezték fel szövetségesüket Franciaországban, és az elcsatolt területeink nem egészen deus ex machinaként hullottak az ölükbe. Éppen hogy a kisantant államainak politikájából lehet és kell levonni a tanulságot: „a történelmi eseményeket elő lehet készíteni”. Programként jelölte meg, hogy Magyarországnak fel kell készülnie erre az alkalomra, mikor is megteremtődik a francia hajlandóság a magyar szempontok figyelembevételére.

Közvetve talán az ifjúkori ideák közösségét, a francia kultúrát, költészetet illető közös érdeklődés emlékét is számon kérve szólította meg Komjáthy Szabó Lőrincet válaszával. Azonban félre is értette a *Vallomás* miértjét. Szabó Lőrinc nem akart távlati szempontokat, cselekvési programokat megfogalmazni, s ugyanakkor a francia diplomácia stratégiájának kialakulását sem kívánta elemezni, s azt sem, hogy a kialakult helyzetért mennyire felelős a korábbi magyar politikai élet. Az utazás lelkiállapotának megfestésével,

Salzburgban a repülőteret
és Párizsban Attilát a falon
a Val d'Egát s a villa Enziánt,
az avelengői lányt,
Adyt a ravatalon, Földközi tengert, Kréta vonalait, Ragusát,
Alserkirchében a halott Míkest,
fekete varjút, fehér téli fát,
Titiseet, Tátrát,
Szabolcsot, a hadifoglyokat...

⁸⁰ KOMJÁTHY Aladár, *Az önáltatás mákonya: Válasz Szabó Lőrincnek*, Magyarország, 1934. júl. 17.; kötetben együtt Szabó Lőrinc viszontválaszával: SZABÓ, *Emlékezések...*, 358–359.

az egyéni elképzelések, az illúziók, a rajongások a realitásoknak való megfeleltetésével akarta hangsúlyozni a nagypolitikának az egyéntől, az élettől, a nemzeti igazságoktól idegen, független létét.

„Komjáthy Aladár gondolatmenetét, amely tulajdonképpen az én *Vallomásom* logikus továbbvitele, természetesen teljesen magamévá teszem” – kezdte a költő-barát reflexióit kísérő szerkesztői jegyzetét Szabó Lőrinc. Elhatárolódott azonban attól a Komjáthy teremtette látszattól, miszerint ő franciaellenes lenne. Leszögezte, hogy ő is egy új magyar közgondolkodás kényszerítő szükségét vallja, de ugyanakkor fenntartás nélküli őszinteséggel próbálta megfogalmazni azokat az egyéni szorongásokat, melyek felébrednek az idegenségben egy nemzet képviselőjeként. Magáról a kudarcélményről akart csupán szólni.

4. A népi írók kezdetben nem gondoltak egy meghatározott politikai szerveződés támogatására, ugyanakkor a hathatósabb társadalmi befolyás érdekében felmerült a közvetlenebb politikai cselekvés eshetősége. Az adódó alternatívák: vagy a reformokért sikraszálló pártmozgalom, vagy egy politizáló tendenciákat is magában foglaló, de elsősorban szellemi mozgalom kialakítása. 1934 második felében három olyan jelentősebb befolyással bíró politikai tényező volt, melyekben a népi írók közössége mint mozgalom partnert láthatott. Az első Bajcsy-Zsilinszky Endre és az általa vezetett Nemzeti Radikális Párt. A második Kozma Miklós, az MTI és a Rádió elnök-vezérigazgatója, a majd 1935 márciusában megalakuló Gömbös-kormány belügyminisztere, akinek a szerepe az írók és az új hatalom közötti kapcsolat kialakulásában különösen fontos volt. Az író-társadalomhoz való viszonyában meghatározóak lehetettek a személyes motívumok: unokaöccse volt Kozma Andornak, a népnemzeti irányzat századfordulón népszerű költőjének, apja pedig Kozma Ferenc, író néven Bárd Miklós, aki szintén a népnemzeti irány követőjeként indult, majd sajátos, némely vonatkozásban a korai Nyugat költőivel rokonítható verseket írt. Az írókkal való kapcsolatfenntartás fontosságának felismerésében azonban Kozma Miklóst befolyásolta unokaöccse, Kandó László festőművész is, aki a népi írók törzshelyének is számító Centrál kávéház gyakori vendége volt, s aki révén Kozma megismerkedett Illyéssel és Németh Lászlóval 1934 tavaszán,⁸¹ illetve aki fontos résztvevője volt a nagybátyja lakásán rendezett, 1934 végétől egyre gyakoribb irodalmi-politikai összejöveteleknek.⁸²

⁸¹ Lásd VEKERDI László, *Németh László alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1970 (Arcok és Vallomások), 112.

⁸² Németh Imre egy vele készült interjú során elsőrendűnek tartotta Kandó László hatását Kozma Miklósnak az írókkal kialakított viszonya vonatkozásában: „Kandó László festőművész, aki hosszú évekig Párizsban élt, aztán hazakerült, később, még a felszabadulás utáni időben is a Képzőművészeti Főiskolának a rektora volt. Kitűnő festőművész volt, portréfestő. Tulajdonképpen ő volt az, aki olyan szellemi hatást gyakorolt Kozma Miklóssra, aki egyébként fogékony szellem volt, azt meg kell hagyni. De ez a Kandó László ismertette meg Kozma Miklóssal ennek az egész fiatal, hát mondjuk, író generációnak, a Németh Lászlóéknak, Illyés Gyuláéknak a műveit és törekvéseit, eszméit és ő is szorgalmazta azt, hogy valamiféleképpen az Illyés Gyulát is, a Németh Lászlót is be kellene kapcsolni ebbe a hatalmas nagy tudatformáló apparátusba, amilyen hát a Rádió és

A harmadik politikai tényező maga a Zilahy Lajos vezette Magyarország napilap. Az aktívabb társadalmi cselekvés számára az egyik választási lehetőséget Bajcsy-Zsilinszky Endre pártja jelentette, a másik lehetőség pedig egy olyan szellemi mozgalom létrehozása volt, mely adott esetben hathatós és sajátos szerephez juthat a kapcsolat megteremtésében a kormány reformpolitikájával. Németh László, a Kozma Miklóshoz fűződő kapcsolat okán is (az író 1934 áprilisában kinevezték a Rádió irodalmi osztályának az élére), már a politikai hatalom és az írók által képviselt reformmozgalom új viszonyáról szólt.⁸³ Ilyen mozgalmi jellegű volt a Magyarország gárdájának a színrelépése és további munkássága.

A reformok mellett elkötelezett népi íróknak, társadalomkutatóknak nem a Magyarország volt az egyetlen orgánusuk, azonban a napilap és az annak működésével együtt kibontakozó, később Új Szellemi Front elnevezésű mozgalom egyedülálló jelenség volt. Féja így értékelte annak a fordulatnak a jelentőségét, melynek során Zilahy vette át a Magyarország szerkesztését: „A népi írók eddig hetilapokban, vagy kérészéletű folyóiratokban fejthették ki véleményüket. Most jutottak a Magyarország hasábjain, széleskörű nyilvánossághoz. Tágasabb közösségi hatásuk is ekkor indult meg.”⁸⁴ A lap vagy a mozgalom történetével összefonódott a Szabadságnak vagy a Válasznak a működése. (Meg lehetne még említeni a Szekfü Gyula szerkesztette Magyar Szemlét is, mivel – ahogyan erre Széchenyi Ágnes is felhívta a figyelmet – jelentős szerepet játszott abban, hogy a földreform komolyan veendő program lett; a Magyarország meghatározó publicistája, Kerék Mihály több cikkel is jelentkezett itt.)⁸⁵ Bajcsy-Zsilinszky hetilapja vagy a népi írók irodalmi havi folyóirata is, akár a Magyarország, a „népi politika” fő célkitűzésének, a földreformnak a pártján álló orgánus volt, vagyis ott volt közös nevezőként a magyar parasztságnak a sorsa. Több szempontból hasonlóképpen ítélték meg a német orientációt preferáló és elsősorban külpolitikai kérdések felé forduló revizionista szemléletet is. De a Magyarországot elválasztotta a Szabadságtól az utóbbi hetilap jellege és heves, olykor kiszámíthatatlan ellenzékiisége. A Válasz pedig – az első szerkesztők, Fülep Lajos és Németh László szándéka ellenére – egyre inkább irodalmi folyóirattá vált. Mindhárom lap munkatársi gárdáját összevetve is nagy átfedést látni, de a különbségek is meghatározóak.

A Válasz és a Magyarország körül tömörülő írók 1934. november 30-án, Endre-napkor egy töltőtollat ajándékoztak Zsilinszkynek ezzel a felirattal: „Magyar írók a ma-

a Magyar Távirati Iroda.” Tóbiás Áron beszélgetése Németh Imrével, Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára, O131/2.

⁸³ „A helyzetkép kiegészítőjéül mégis meg kell említenem egy reményt, amelynek egyetlen jogcíme a megemlítésre az, hogy van. Nem állhat-e, suttogja ez a remény, maga a magyar kormány e mellé a mozgalom mellé? Nem szívesebben támaszkodik ő is egy erős reform-hangulatra, mint fukar gazdáira, a bankokra, nagybirtokosokra, nagy bürokratakra.” NÉMETH László, *Helyzetkép: 3. A hivatalos Magyarország?*, Tanu, 1934/8, 171; kötetben: N. L., *Életmű szilánkokban: Tanulmányok, kritikák, vallomások*, szerk., s. a. r., jegyz. GREZSA Ferenc, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1989 (a továbbiakban: NÉMETH 1989b), I, 342.

⁸⁴ FÉJA, *Megjegyzések...*, 5.

⁸⁵ SZÉCHENYI Ágnes, *Sznobok és parasztok. Válasz, 1934–1938: Elvek, frontok, nemzedékek*, Bp., Argumentum, [1997] (a továbbiakban: SZÉCHENYI 1997), 83.

gyar falu képviselőjének”,⁸⁶ de Bajcsy-Zsilinszky személye mégiscsak idegen volt magának a folyóiratnak. A Szabadságban jelen volt a Magyarország több munkatársa is, ugyanakkor a hetilap működésében nem vett részt Zilahy – bár társadalmi kapcsolataival, illetve egyéb módon is próbált Zsilinszky segítségére lenni –, vagy Szabó Lőrinc és Németh László, aki az új hatalom és a népi írók kapcsolata szellemi háttérének kialakításában játszott szerepet. Ugyanakkor a Magyarország munkatársai, illetve azok, akik majd az Új Szellemi Front mozgalmához tartozónak tekinthetők, egy jegyzőkönyv tanúsága szerint, megállapodtak a Szabadság „ügyeinek rendezésére vonatkozóan”: az alulírottak baráti társasága felajánlásaképpen összegyűlt, mintegy tízezer pengőt a lap anyagi helyzetének rendezésére fordítják, Bajcsy-Zsilinszky vezető szerepének megőrzése mellett. Zsilinszky végül is nem használta fel az összeget, s nem vállalta a jegyzőkönyvben foglaltakat.⁸⁷

⁸⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre Németh Imrénék írott 1937. febr. 8-i leveléből: „Jó két esztendeje, hogy kb. az a társaság, amely a Válasz körül csoportosul, 1934. november 30-án, nevem napján egy kedves ajándékkal lepett meg, szép töltőtollal, rajta a következő felírás: »Magyar írók a magyar falu képviselőjének«. Ott volt Tamási Áron, Zilahy Lajos, Féja Géza, úgy emlékszem Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Nagy András és még néhányan, de úgy emlékszem, Te is ott voltál. Lőrinc vagy Áron adta át nekem egy kedves kis bevezetővel a tollat és én nagyon boldog voltam és büszke voltam. Még később is többször jöttem össze ezzel az író társasággal...” Németh Imre-hagyaték, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt.), Fond 155.

⁸⁷ FÉJA 1982, 111. Féja emlékezése szerint Zilahy tízezer pengőt adott Zsilinszkynek a Szabadság fenntartására. Féja emlékezését nem támasztja alá egyértelműen az a jegyzőkönyv, mely Szabó Lőrinc hagyatékában maradt fenn, s amelynek szövege szerint végül is ez az összeg egy kollektív felajánlás volt, illetve nem derül ki belőle, hogy a felajánlott összeg honnan származott:

„Jegyzőkönyv

1934. december 9-én este. Jelen voltak: Illyés Gyula, Németh Imre, Szabó Lőrinc, Tamási Áron és Zilahy Lajos.

Alulírottak, akik azt a megbízást kaptuk, hogy a Szabadság című lap ügyeinek rendezésére vonatkozóan javaslatot tegyünk, a következőkben állapodtunk meg:

I. A tervbevetett szanálási akciót nem tartjuk célravezetőnek.

II. Azt az összeget, amely a mi saját baráti körünkben jelentkezett s amely mintegy 10,000 pengőt ígér, hajlandók vagyunk a Szabadság sürgős anyagi ügyeinek rendezésére fordítani, a következő feltételek mellett: a) ha ez az összeg elegendő arra, hogy a hitelezőkkel való megegyezés alapján a lap minden adósságától megszabaduljon; b) ha az 1935-re kidolgozott költségvetés azt mutatja, hogy a lap életképes; c) ez a kb. 10,000 pengő olyan kölcsönnek tekintendő, amely csak a lap tiszta jövedelméből fizetendő vissza; d) a baráti hitelezők az általuk folyósított összeg biztosítéka fejében megkapják a lap összes részvényeit.

III. Az újjászervezett lap szellemi irányítására vonatkozólag abban állapodtunk meg, hogy a lap a jövőben Zsilinszky Endre kívánságának megfelelően teljesen független lesz a Nemzeti Radikális Párt ügyeitől. A jövőben tehát nem úgy fog szerepelni, mint a Nemzeti Radikális Párt hivatalos lapja, miután azonban célkitűzései teljesen megfelelnek az említett párt programjának, feltétlenül szükséges és elengedhetetlen, hogy vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, a párt vezére, vezetés szerepet viseljen, akár mint főmunkatárs, akár mint állandó szerződésben lévő fizetett vezércikkíró.

IV. A lap állandó szerkesztőségének tagjai a következők lennének: Féja Géza, Kerék Mihály, Kodolányi János, Kertész Dániel, Simándi Pál és Tamási Áron.

V. Abban a kérdésben, hogy vajon az új szellemi irány miképpen helyezkedjék el a fővárosi és vidéki olvasóközönség érdeklődési körei között, határozott meggyőződésünk az, hogy a hangsúlyt teljesen a vidéki lakosság érdekeire kell tenni, kibővítve ezt a megszállt területeken élő magyarság érdekkörével.

VI. Elhatároztuk, hogy a lap anyagi ügyeinek rendezését haladéktalanul munkába vesszük.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 5. évfolyam 5. szám

Zilahy – aki valamiféleképpen személyes kapocs volt Gömbös és a reformeszmék mellett elkötelezett írók között – nem tartozott a Válasz gárdájához, és Szabó Lőrinc is csak verseket, illetve kezdetben irodalmi kritikákat szánt a folyóiratnak, szerkesztési munkájában pedig nem vett aktívan részt. Mindhárom orgánus íróinak nézetei olykor élesen különböztek. Az ellentétek ellenére vagy éppen annak hatására ezek a munkatársi együttesek sajátos összhangzatot alkottak. Egy-egy író egyik vagy másik lapnál való léte a lapok jellegzetességét mélyítette.

Egy országos újság feladata, helyzete, befolyása újabb lehetőséget jelentett a társadalmi kérdésekkel foglalkozó írók számára. A lapban megjelent publikációkkal gyorsan és érzékenyebben tudtak reagálni az eseményekre, ugyanakkor a munkatársak újszerű feldolgozásban olyan témákat választhattak, melyek nem voltak fellelhetők a korabeli napilapok hasábjain. Helyzetképeket, elemzéseket tudtak azoknak a hírlapolvasóknak is nyújtani, akik egyébként a társadalomtudományi vagy az irodalmi folyóiratok kínálatát nem kísérték figyelemmel. Magyarországon mindig is politikai tartalommal telítődött a társadalomkutatás. A benne megnyilvánuló kettősségnek, a tényfeltáró és a politikai szerepnek egyszerre tudott hathatós teret adni a napilap, elsősorban azért, mert érzékenyebben reflektálhatott az aktualitásokra. A szociografikus irányultság határozta meg a Magyarország váltakozó intenzitással meglévő mozgalmi jellegét a Zilahy nevével fémjelzett időszakban.

1934 júliusától kezdődően a lap új jellege némileg megszelídült. A könnyedebb hangvételű cikkek, a bulvárhírek aránya nagyobb lett, jelentősebbé vált a külpolitikai rovat,

Illyés Gyula, Németh Imre, Szabó Lőrinc Tamási Áron, Zilahy Lajos.” MTAKK, Ms 4678/1.

Az esetet következőképpen idézte fel Bajcsy-Zsilinszky Sztranyavszky Sándornak, a Nemzeti Egység Pártja elnökének írott 1935. jan. 28-i levelében: „A Szabadság ügyében pedig úgy kerültünk tárgyaló asztalhoz, hogy egy a magyar ügyet *pártpolitika fölött* szolgálni kívánó írói társaság Zilahy Lajos, Németh Imre és még néhány kitűnő író vezetésével vette tervbe a *Szabadság* átvételét, illetőleg szanálását. Egy ötös bizottság, melynek Zilahy Lajos és Németh Imre is tagjai voltak, egy tervet dolgozott ki, amely szerint én átadtam volna a Szabadság részvényeit (helyesebben az Előrs Rt. részvényeit), ennek a társaságnak, amely aztán a lapnak az *ő elgondolásuk és koncepciójuk szerint való* átalakítását, szerkesztését s anyagi szanálását vállalta volna magára, én pedig csak mint egyszerű cikkíró szerepeltem volna. A leglényegesebb változás az lett volna mégis a lapban, hogy *az megszűnt volna a Nemzeti Radikális Párt orgánuma lenni*. Nekem, megmondtam barátaimnak, ez a megoldás nem lett volna természetesen szívem szerinti, hiszen ez pártom összezsugorodását jelentette volna, de mégis elfogadható lett volna azért, mert *lapom teljes beszüntetése és e között a terv között kellett választanom*. A lap végleges beszüntetése pedig az én tökéletes anyagi pusztulásomat jelentette volna s egyben néhány embernek, derék és kitűnő, tehetséges magyar íróknak, attól a száraz kenyértől való elesését is, amit szegény lapom nyújthatott nekik. Emellett *ez a kitűnő írói társaság még mindig a legközelebb áll gondolkodásban, radikális reformtörekvésekben, hozzám úgy, hogy senkisémmel mondhatta volna, hogy én ellenségnek adtam el a lapomat*. Ez volt a terv, tehát igazán nem olyan elgondolás, amely akár az én részemről jelentett volna árulást, akár Németh Imréék részéről inkompatibilitást állásukkal, helyzetükkel, politikai meggyőződésükkel. – Ez a terv azonban nem tudott megvalósulni, mert csak olyan megoldás jelentkezett anyagi szempontból, amelyet sem én, sem ők el nem fogadhattak. Erre nem maradt más választás, mint egy utolsó kísérletet tennem: felvettem egy barátom segítségével újabb 1000 pengő kölcsönt s ezzel megindítottuk szerényebb keretek között a lapot s egyben felhívtam híveimhez és olvasóimhoz, hogy vásárolják fel az Előrs Rt. birtokomban lévő többségi részvényeit, melynek ellenértékét én utolsó áldozatomként a lap szanálására odaadtam.” A levél másolata Németh Imre hagyatékában: OSZK Kt., Fond 155, kiemelések a levélben.

melyben már egyre inkább tendenciák nélkül tárgyaltattak az európai események. A szociális tematikát leginkább Féja vidéki riportjai és publicisztikája képviselte, az ő írásaiban domborodott ki leginkább a társadalomrajz közéleti, politikai jelentősége. A szeptember 6-i számban jelent meg „*A Nép Eötvös-Kollégiuma*”: Megvalósul az „*Ifjú Magyarország*” első életképes intézménye című cikke. Féja Németh László kifejezését felhasználva az ő nyomán, de Némethet némileg bírálva fejtette ki saját elképzeléseit egy Budapest környékére telepített, száz hold földön gazdálkodó, 20–25 házból álló mintafalucskáról, melyben tehetséges falusi legényeket gyűjtenének össze. „Az »őstehetség« megízlelné a magyar kultúra egészét, feljutna fejlődési vonalunk legmagasabb pontjára.” Ez az eljövendő egyetemes magyar népfőiskola lenne – véleménye szerint – az esedékes reformkorszak egyik legfontosabb szerve. Ugyanebben az időben került előtérbe a hazai sajtóban és természetesen a Magyarország hasábjain is az úgynevezett őstehetségek kérdése. Bajcsy-Zsilinszky Endre *Mit kezdünk őstehetségeinkkel?* című cikkével Veres Péterről rajzolt portrét. Beszélgetésük során a parasztíró a népből való származás tényének mitizálása helyett legfontosabbnak a nép osztálytársadalmi felszabadítását tartotta, mivel mindenfajta tehetség csak a szabadság által bontakozhat ki. Cikkeivel jelentkezett a lapban A Fialat Magyarság Szociográfiai Munkaközösségének ifjú vezetője, Szabó Zoltán is. A szeptember 7-i számban arról szólt, miképpen szembesül egy fiatal értelmiségi a kor magyar sorskérdéseivel, a 16-i számban pedig a kisebbségi magyar fiatalok számára adódó lehetőségeket vette sorra Romániában. Később, 1935-ben több cikkben adta közre a Munkaközösség vizsgálatainak, felméréseinek az eredményeit: így riportorozatot közölt a lap a néptáplálkozásról *Mindennapi kenyér aktái* címmel,⁸⁸ majd *A könyv a magyar falu kezében* sorozatcím alatt cikkek mutatták be a falusi szellemi életet is. A vizsgálat módszeréről ezt közölte a szerkesztőségi bevezető: „Kötelek, Tard, Szin, Alag és Decs községben a tanítók megkapták a felkérést: gyűjtsék össze a falubeliek véleményeit könyvekről, írókról. A véleményeket szó szerint feljegyezték vagy megírták maguk a véleménymondók. A gyűjtő beküldte a könyvtár listáját, feltüntetve azt is, hogy melyik könyvet hányan vették, s hogy mi tetszett belőle és miért?”⁸⁹

Zilahy elképzelése szerint a lap részt kell hogy vállaljon az új szociográfus gondolkodás és gyakorlat kialakításában. Ezért is közölte Szabó Zoltánék felméréseit, és támogatta Féja falukutató munkáját. Féja egy cikkében utalt is Zilahy kezdeményezésére: „Zilahy Lajos két esztendő óta fáradozik a magyar szociográfiai munka megindítása érdekében. Figyelmeztetett, hogy jön a nyár, képezzük ki a fiatalságot, adjunk papírost és ceruzát a kezébe, s csinálják meg az ország szociális térképét, a magyar munka tervrajzát, mert e nélkül a reformkorszak s minden hitünk és reményünk csak álom és áb-

⁸⁸ 1935. máj. 10-től.

⁸⁹ *A könyv a magyar falu kezében: Öt magyar falu népe véleményt mond az irodalomról. Olvasáskutatói vizsgálatok. A világ sora és a könyv kritikusai a padkán. A történelem és a magyar sorskérdések felé fordult az érdeklődés. Olcsó kiadványokat a ponyva ellen!*, Magyarország, 1935. júl. 4.

ránd.”⁹⁰ Zilahy törekvése jegyében jelent meg a Magyarországon az az oldalas nagy cikk, mely a Szociográfiai Intézet áldatlan helyzetét mutatja be.⁹¹

A Magyarország szerkesztősége távol tartotta magát az akkori, több lapban is zajló, a zsidóság szerepével kapcsolatos vitától; az újságnak csak egyetlenegy cikke foglalkozik ezzel a kérdéssel. A népi mozgalom egyik kristályosodási pontját Németh László *Ember és szerep* című önéletrajzi műve részletének a Kalangyában való közzététele jelentette.⁹² Erre a passzusra válaszolt először Ignotus a zsidóság asszimilációja mellett érvelve,⁹³ majd Hatvany *A szellem különítményesei* című írásával, Németh Lászlóval kapcsolatban „legközépkoribb faji harcot”, „faji vad ösztönt” említve.⁹⁴ Hatvany cikkére pedig Illyés válaszolt: a szerveződő népi mozgalomnak semmi köze a nemzetiszocializmushoz vagy az antiszemitizmushoz.⁹⁵ Ezt követően Ignotus fia, Ignotus Pál cikkével elsősorban Illyés írására reflektált, ugyanakkor Németh Lászlóról is szólt, akit Illyés „megalomániás kar- és kortársa”-ként aposztrofált.⁹⁶ A vita kiszélesedett, bekapcsolódtak a liberális, polgári radikális lapok, köztük a kormánypárti Budapesti Hírlap és a népi írók irodalmi lapja, a Válasz is. Három nappal Németh László *Egy különítményes vallomása* című írásának Budapesti Hírlapban való megjelenése után⁹⁷ közölte a Magyarország *Válasz egy különítményes vallomására* címmel Pap Károly hozzászólását, mely Németh Lászlót védte. Pap így foglalta össze Némethnek a zsidóságot illető álláspontját: „tisztellek, becsüllek, te zsidó, aki odaadó munkában élsz itt, de egyiket se lehetünk, és te sehol sem állhatsz az élen, mert más sors van a te hátad mögött s más az enyém mögött.” Pap szerint azonban ez nem az antiszemitizmus megnyilvánulása, hanem „minden nép sajátos szellemi kincseinek féltése”. Ugyanakkor távolságot tartott Némethtel szemben, akárcsak Ignotus, illetve Hatvany irányában: „más sorsa miatt nem érti meg teljesen a zsidó sorát: ugyanabban a hibában látom őt, mint amit a zsidóknak felró.”⁹⁸ Egy szerkesztőségi bevezető előzi meg Pap cikkét: „A Magyarország hasábjain indul meg az az irodalmi vita, amely ma már az egész magyar sajtóban visszhangot vert s amelynek felvonuló

⁹⁰ FEJÁ Géza, *Szegedtől a szatmári határörvidékig*, Magyarország, 1934. aug. 17.

⁹¹ *Kilenc éve küszködik a Szociográfiai Intézet: Az állam 18.000 pengőről 13.000-re csökkentette évi hozzájárulását*, Magyarország, 1934. szept. 22. A cikkből kiderül, hogy a Statisztikai Hivatal harmadik emeletén kapott egy szobát és előszobát a „magyar reformkorszak legfontosabb előkészítő intézménye”, a Szociográfiai Intézet. Őt állandó hivatalnok mellett „szellemi szükségmunkások” dolgoznak itt. A cikkíró megjegyezte: „A Magyarország szerkesztője minden követ megmozgatott, hogy vállalja a munkát az ifjúság és a társadalom, ha már az állam nem tudja vagy nem akarja vállalni.” Az Intézet minden nehézség ellenére, akkoriban jelentette meg a *Baranya vármegye topográfiaja* c. hatalmas munkát.

⁹² NÉMETH László, *Ember és szerep*, Kalangya, 1933/11–12–1934/1–12.

⁹³ IGNOTUS [VEIGELSBURG Hugó], *Az idők mögött*, Magyar Hírlap, 1934. máj. 13.

⁹⁴ HATVANY Lajos, *A szellem különítményesei*, Újság, 1934. máj. 27.; kötetben: *A népi-urbánus vita...*, 42. jegyzetben i. m., 94–105.

⁹⁵ ILLYÉS Gyula, *Szellemi vérvád*, Magyar Hírlap, 1934. jún. 3.

⁹⁶ IGNOTUS Pál, *Az út*, Esti Kurir, 1934. jún. 15.

⁹⁷ NÉMETH László, *Egy különítményes vallomása*, Budapesti Hírlap, 1934. jún. 17.; kötetben: NÉMETH László, *A minőség forradalma – Kisebbségben, Első kötet, Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vita-iratok*, Bp., Püski, 1992, 568–574.

⁹⁸ PAP Károly, *Válasz egy különítményes vallomására*, Magyarország, 1934. jún. 20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

gondolataiban nemcsak a magyar irodalom, hanem a magyar politika kérdései is tükröződnek.” E beköszöntő ellenére Pap Károly hozzászólásának nem lett folytatása a lap hasábjain. A vitacikkek lapban való sorozatos közlését a konszern vezetése akadályozta meg.⁹⁹

Több ekkori cikk is foglalkozik Gömbös Gyula személyével. Vass Sándor idillikus portrét rajzolt a miniszterelnökről, akinek ötvenholdas gazdasága volt Nagytétényben: *Gömbös Gyula a baracktermelő kisgazda*. A szerkesztőség kiemelten foglalkozott azzal a Gömbös elleni támadással, mely a *Hamburger Tageblatt*-ban jelent meg. A német cikk-író azt az ellentmondást járta körbe, hogy míg Magyarországon Gömbös üldözi a németeket, ugyanakkor a kormány tagjainak jelentős része – beleértve magát a miniszterelnököt – valójában német származású. Majd a németiség magyarországi helyzetét vizsgálta, magyarellenes elfogultsággal.¹⁰⁰

Miután az első Gömbös-kormány aláírta 1934. február 6-án a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételét jelentő egyezményt, a lapban már tudósítások és riportok is voltak olvashatóak a Szovjetunióbeli állapotokról. Az augusztus 29-i szám például oldalas beszámolót közölt a moszkvai írókongresszusról, melyen magyar részről éppen két, az Új Szellemi Fronthoz köthető író, Nagy Lajos és Illyés vett részt.¹⁰¹ Illyés úti élményeit szeptember 29-től kezdte el közölni a Magyarország. Illyés egy emlékezéséből kiderül, hogy a Szovjetunióbeli utazását éppen a Zilahy által, egy tudósító cikksorozat reményében kifizetett előleg tette lehetővé, majd amikor a lap iránt az úti beszámolók okán megnövekedett az érdeklődés, Vadnai Béla, Az Est-konszern vezérigazgatója további összeg folyósítását ajánlotta fel az íróknak.¹⁰² Illyés cikksorozatát bevezetendő

⁹⁹ Zilahy Lajos később, 1936. márc. 29-i felmondólevelében nehezményezte Az Est-lapoknak a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját. Lásd Új Magyarország, 1936. ápr. 9. A zsidókérdéssel kapcsolatos irodalmi vitáról lásd MONOSTORI Imre, *A zsidókérdés változatai a magyar folyóiratokban a húszas évektől a zsidótörvényekig*, II, *A kibontakozó népi mozgalom sodrában*, Kortárs, 2003/10, 16–88.

¹⁰⁰ Példátlán német támadás Magyarország ellen: *A Hamburger Tageblatt Gömbös Gyula magyarságát is kétségbevonja*, Magyarország, 1934. júl. 24.; *A wetzlári gombkötő: A Hamburger Tageblatt hazugsága Gömbös Gyuláról*, Magyarország, 1934. júl. 25.; *Hamburgból jelentik...*, Magyarország, 1934. júl. 26. Kodolányi emlékezésében említette az esetet, s elmondta, hogy Zilahy megbízta a német újság állításainak cáfolatával, vagyis annak bizonyításával, hogy a miniszterelnök valójában régi eredetű magyar nemzetségből származik. Lásd KODOLÁNYI 1968, 38. jegyzetben i. m., 351–353.

¹⁰¹ Illés Béla 1954. jan. 25-i, Révai Józsefhez írott levelében azt nyilatkozta, hogy az írókongresszus előkészületi munkája során a Párt Szervező Bizottsága olyan külföldi írók meghívását határozta el, akik „elvtársak és rokonszenvezők”. Kun Béla javaslatát kérték, aki első alkalommal Illyés mellett Móricz Zsigmondot nevezte meg. Később azonban megváltoztatta véleményét, így utazott ki Nagy Lajos. Az a három író, aki szóba jött mint meghívott, az Új Szellemi Fronthoz kötődött. Végül is olyan társadalmi elkötelezettségű írókat akartak megnyerni a kongresszus szervezői, akik tekintéllyel bírtak a hazai szellemi életben. Lásd MTAKK, Ms 10.468/212. Ez is egy példája annak, hogy mennyire más szempontok alapján ítélte meg a hazai szellemi életet a magyarországi baloldal és a szovjet kommunista emigráció. Ebből adódott az is, hogy 1945-ben éppen Új Szellemi Front néven egy pártok feletti szellemi szerveződés létrehozását szorgalmazták a kommunisták, némileg visszautalva az 1935-ös mozgalomra.

¹⁰² Illyésnek ezt a visszaemlékezését naplójegyzeteinek 1986-os kiadása alkalmával tették közzé; lásd ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1929–1945*, vál., szerk., s. a. r. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1986 (a továbbiakban: ILLYÉS 1986), 91.

megjegyezte: „Híven megírtam mindent, amit láttam. Tisztában voltam azzal, hogy akik írásaimat kezükbe veszik, legnagyobbbrészt csak azért olvassák el őket, hogy már eleve kész világnézetük igazolására találjanak benne adatokat, jobbról és balról egyaránt. Ez a körülmény engem nem zavart. Írói mesterségem erkölcsi jogot adott arra, hogy minden politikai szempont nélkül megírjam, amit a szememmel láttam. Úgy hiszem, ezzel teszek legnagyobb szolgálatot még a politikai pártok híveinek is.”¹⁰³

A november 4-i számban jelent meg Zilahynak az a cikke, mely Kerék Mihálynak a telepítés kérdéséről írott hosszabb tanulmányát vezette be, s egyben egyfajta áttekintését is adta a lap elmúlt háromnegyed évi történetének. Cikkének első felében arra figyelmeztetett, hogy a nemzeti megújulás lehetősége nem önmagában a revízió, hanem az a csonka ország határain belül található meg. Miközben a politikusok figyelme a külpolitikai kérdések felé irányult, teljességgel megfeledkeztek a magyar középosztályról, az iparosokról, kereskedőkről, a munkásokról és a parasztokról, pedig rendkívül fontos lenne a szembenézés a társadalmi problémákkal a végveszély óráiban. Továbbiakban a lap munkatársi gárdájának célkitűzéséről, megalakulása miéttjéről szólt, megállapította: részt akartak vállalni az évszázados bűnök eltakarításában. A tragikus helyzet kötelezte arra őket, hogy ható tényezőivé váljanak a modern emberi gondolkodás átalakulásának. „Mi írók a szabad gondolkodás jegyében csak azt követeljük, hogy az emberi életre sorsdöntőkké vált kérdésekről mi is gondolkozhassunk” – mondta Zilahy. „Tanulni és tanítani akarunk. Megtanulni azt, amit a folyton változó világ vetít elénk és tanítani a magunk tisztább, közvetlenebb nyelvén. Megtanítani a nemzetet gondolkodni saját sorsa felett.” A legtöbb szellemi munkát végző foglalkozási ág nem léphet túl saját keretein, minden megkötöttsége ellenére a sajtó, de még inkább az irodalom a legfüggetlenebb szellemiség. Ezt követően a kommunistaságnak a lappal kapcsolatban gyakran hangoztatott vádját utasította vissza, majd arról érkezett, hogy a liberalizmusnak a földről vallott felfogása alapvetően megbukott, mivel a nemzeti liberalizmus korszaka a magyar földet is egyszerű adás-vétel tárgyának tekintette, s nem vette tekintetbe annak szociális és nemzeti tartalmát.

A következő cikksorozat Kerék Mihályé; Illyés úti jegyzeteit követően, a november 6-i számban jelent meg első darabja. *A sír, hol nemzet süllyed el* című művében a szerző az Európában egyedülálló nagybirtokrendszer kialakulásának okait és folyamatát elemezte, majd egy igazságosabb birtokstruktúra kialakításának, a parasztság földhöz juttatásának lehetőségeit vázolta fel. Kerék cikkeihez nem sokkal később Móricz Zsigmond szólott hozzá.¹⁰⁴ Az 1935. január 5-i számban egy elítélő ismertetés jelent meg Károlyi Gyula földbirtokreform elleni nyilatkozatáról, melyet a Pesti Napló aznapi száma közölt. A volt miniszterelnök egy tanulmányt küldött szét a politikai és gazdasági élet vezető személyiségeinek a telepítés kérdéséről. Ebben 29 nagybirtok adatait dolgozta fel abból a szempontból, hogy hány embernek ad kenyeret egy nagybirtok, és hány ember megélhetését tudná biztosítani ugyanaz a birtok feldarabolt állapotában. Kimutatta, hogy körülbe-

¹⁰³ „Ezt láttam Oroszországban!” Illyés Gyula beszámoló a Szovjet népének nagy drámájáról – Cikksorozatot szombatán kezd kiadni a „Magyarország”, Magyarország, 1934. szept. 28.

¹⁰⁴ Az első: MÓRICZ Zsigmond, *A föld és az ember*, Magyarország, 1934. nov. 29.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

lül háromszor annyi családot tart el a nagybirtok, mint amennyinek ugyanaz a birtoktest kisbirtokokra felaprózva kenyeret tudna adni. Ugyanabban a számban, az ismertetést követően Móricz Miklós közgazdász nyilatkozott a kérdésről, cáfolva Károlyi adatainak helyességét. Megjegyezte, hogy Magyarországon már évtizedek óta akadályok tornyosulnak a mezőgazdasági üzemi statisztika megújítása elé, ezért nincsenek közvetlen adatok arról, hogy mekkora is a nagybirtokok népessége. A január 8-i számtól már új rovat indult *Vita a földbirtokreform körül* címmel. Először Mándy Sámuel felsőházi tag védte meg Károlyi nézeteit, majd „Ky” szignóval Kerék Mihály cáfolta mindkettejük álláspontját. A telepítés mellett felszólalt még Farkas Elemér országgyűlési képviselő is.

November 26-tól kezdődően jelent meg Neszlényi Mátyás riportsorozata, mely a kis-antant országaiban élő magyar kisebbségek helyzetéről adott képet. 1935. január 13-tól kezdte el közölni a lap Luby Margit nyírségi és erdőháti életképeit.

Az irodalmi közlemények között megtalálni Németh László fontos esszéit (*Lesz-e reform; Kert, magyarság, minőségyszocializmus*), Illyés publicisztikáját (*Legenda a magyar földről*), tudósítás olvasható, az 1935. február 10-i számban a megalakuló Vigilia folyóiratról, s arról, hogy a Válasz megerősödve és kibővülve Budapestre költözött. A szemleíró a Választ illető méltatását így összegezte: „Kapui tárva vannak minden irány felé, de mégis meg tudja őrizni ízét és saját rendeltetését. A mai kor állandóan zűrzavaros kérdéseket vet fel és a haladó, de minden, a valósághoz és a földhöz kapcsolódó gondolkodása mellett is humanista szellemű ifjúság erre a kérdésre legjobb lelkiismerete és tudása szerint igyekszik válaszolni. Íróin, költőin és szociológusain keresztül a kultúra válaszol ezekre a kérdésekre, de a válasznak általános emberi vonatkozásain túl az egész magyarság, sőt pontosabban: a népi magyarság számára történő elgondolás nagy keretei bontakoznak ki. Szép és magas feladatot tűzött maga elé: örködni a kor lelkiismerete felett.” Még az 1934. szeptember 18-i számban Csiszár Lajos erdélyi publicista *Paraszt Európa* című tanulmányának kivonata, majd ehhez kapcsolódóan Féja Géza írása a 19-i számban olvasható. Az említett utóbbi számban jelent meg Nagy András nagy terjedelmű interjúja Áprily Lajossal. Mindhárom közleményről konkrétan lehet tudni, hogy az Szabó Lőrinc „megrendelésére” keletkezett.¹⁰⁵ A lap Thomas Mann 1935. január végi magyarországi látogatása alkalmával oldalas nagy interjút tett közzé, majd Cs. Szabó László riportja volt olvasható a német író itthoni tartózkodásának programjairól.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Az említett közlemények: CSISZÁR Lajos, *Paraszt Európa*, Magyarország, 1934. szept. 18.; FÉJA Géza, *Paraszt Európa – paraszt Dunavölgye*, Magyarország, 1934. szept. 19.; NAGY András, „Ez a szép daktilus a Baár-Madas...”: *Beszélgetés Áprily Lajossal, a költővel, a Baár-Madas leányliceum igazgatójával*, Magyarország, 1934. szept. 19. (A címben szereplő iskolába járt a költő leánya.) Lásd Szabó Lőrinc feleségéhez írott 1934. szept. 20-i levelét: *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*, s. a. r., bev., jegyz. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 1989, 444.

¹⁰⁶ *Új humanizmus felé haladunk – mondja Thomas Mann: Egyórás beszélgetés Prágában a világhírű íróval, aki ma este Budapestre érkezik*, Magyarország, 1935. jan. 27.; CS. SZABÓ László, *Egy nap Thomas Mannal Magyarországon: Wagner előadása után vidékre rándult ki a világhírű író. Beszélgetés az európai szellem mai helyzetéről*, Magyarország, 1935. jan. 29.

5. A Magyarország főszerkesztőjének, Zilahy Lajosnak 1935 áprilisában megjelent, *Új Szellemi Frontot!* című cikkében foglaltak mellett egységesen állt ki a népi írók csoportja. Ez az egységes kiállítás kezdetben elfedte a már Zilahy 1934. márciusi színrelépése óta meglévő, olykor vitává fajuló, sértettséget kiváltó szemléletbeli különbségeket, melyeknek egyik fontos oka Bajcsy-Zsilinszky és Gömbös ellentétében kereshető.

Gömbös rögtön miniszterelnökké választását követően arra törekedett, hogy megszabaduljon Bethlen „politikai gyámkodásától”, és az ezáltal megnyíló mozgástérben hozzalásson elképzeléseinek a megvalósításához.¹⁰⁷ Ennek érdekében azt próbálta elérni, hogy Horthy Miklós kikerüljön Bethlen befolyása alól, ha csak ideiglenesen is, és ezáltal lehetősége legyen arra, hogy a törvényhozási ciklus lejárta előtt a parlamentnek a kormányzó általi felosztatásával megszüntesse Bethlen vezető szerepét a kormánypártban. Ahhoz, hogy ezt véghezvigye, mindenféleképpen külső támogatásra volt szüksége, és elsősorban egykori fajvédő politikustársaiban látta meg a segítő szövetségest. 1934 tavaszán Eckhardt Tiborral, a kisgazdapárt vezetőjével kötött titkos paktumot. A másik egykori barátal, Zsilinszkyvel is folytatott tárgyalásokat, aki annak ellenére, hogy – ha leginkább közvetve is – több alkalommal egyaránt bírálta Gömbös kül- és belpolitikáját, nem utasította el a választási szövetség gondolatát. Gömbös kilátásba helyezte a Bethlen-garnitúra politikai hatalmának végét. Ennek érdekében ekkor még külön kíváncsún tartotta, hogy a Nemzeti Radikális Párt mint reformot sürgető erő jelentőségében megnövekedjen, ugyanakkor véleménye szerint alibit is szolgáltatna egy ilyen kimondottan németellenes párt parlamenti jelenléte, amennyiben Hitlerék súlyosabb követeléseket támasztanának a kormánnyal szemben. Gömbös négy-öt mandátumot ígért, Zsilinszky pedig azt válaszolta, hogy ha tiszta választás lesz, akkor tizenegy kerületben fognak győzni. 1934. december 9-én Zsilinszky lakásán összejövétel volt. A meghívó szövege szerint a találkozó célja, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapja, a Szabadság anyagi megalapozásának, munkatársi gárdája kibővítésének kérdéséről tárgyaljanak. A résztvevők: Féja Géza, Illyés Gyula, Kertész Dániel, Kodolányi János, Németh Imre, Németh László, Szabó Lőrinc, Tamási Áron és Zilahy Lajos. Zsilinszky ez alkalommal ismertette a jelenlévőkkel a Gömbössel kötött választási megállapodást.¹⁰⁸

1935. március 2-án Gömbös felajánlotta a kormányzónak a lemondását, Horthy ugyanakkor megbízta egy új kormány megalakításával, és átnyújtotta a képviselőházat felosztató legfelsőbb kéziratot. Még a március 2-i találkozón a kormányzó elfogadta a Gömbös által bemutatott új kormánylistát. Március 5-én a miniszterek letették a hivatali esküt, és ezt követően kiírták az új választásokat.

A Zsilinszky lakásán 1935. március 10-én rendezett újabb összejövételen már leginkább a Nemzeti Radikális Párt emberei voltak jelen, a választásra való felkészülés céljából. Rögtön az eszmecsere kezdetekor megjelent Szabó Lőrinc, hogy egy Gömböstől származó újabb ajánlatot közvetítsen. Az esetre többen is visszaemlékeztek. Talpassy Tibor visszatekintése a legrészletezőbb: „A házfelosztatást követő negyedik napon már

¹⁰⁷ Lásd GERGELY 2001, 30. jegyzetben *i. m.*, 285.

¹⁰⁸ Lásd VÍGH 1992, 57. jegyzetben *i. m.*, 154–156.

együtt ültek a párt vezető emberei Zsilinszky Attila körúti lakásán, hogy gondos mérlegeléssel kijelöljék a mandátumok várományosait. Javában tartott a zsidongó tanácskozás, amikor váratlanul vendég toppant be: Szabó Lőrinc, a költő. A szomszédos szobába kérte Zsilinszkyt, hogy négy szemközt közölhessen vele valamit. – Az elvonulás fölöttébb rövid volt. Néhány perc múltán kicsapódott az ajtó, s Zsilinszky felszólította a kitűnő költőt, hogy barátai előtt ismétlje el a vele közölteket, mivel előttük nincs semmi titkolnivalója. Kiderült, hogy Szabó Lőrinc Gömböstől jött, aki felajánlja Zsilinszkynek a kormánypártba, a Nemzeti Egység Pártjába való belépés lehetőségét azzal, hogy ebben az esetben három-négy barátja is hivatalos jelöltséghez juthat. Zsilinszky leszögezte, hogy ez az ajánlat éles ellentétben van a nagytétényi megegyezéssel,¹⁰⁹ és voltaképpen elvfeladást követel tőle. Szabó Lőrinc azonban tudatta a jelenlevőkkel, hogy minden előzetes megegyezés – Gömbös legújabb álláspontja szerint – semmis, csak egyetlen lehetőség van: szőröstől-bőröstől beolvadni a NEP-be.¹¹⁰ »Ha ellenállsz, Bandi, ki fognak irtani a parlamentből« – tette hozzá figyelmeztető nyomatékkal. – A jelenvoltak közül Féja támogatta, dr. Bodor¹¹¹ hallgatásával helyeselte a javaslatot, dr. Eröss János¹¹² pedig kompromisszumot ajánlott, [...] A zöm azonban élén Kodolányi Jánossal, minden nemtelen alkudozást elutasított. Kodolányi szóba hozta a miniszterelnöki becsületszót is. Szabó Lőrinc reagált rá: egyetlen sajnálkozó mosollyal. – Zsilinszkynek szemlátomást tetszett, hogy az elsőprő többség Kodolányinak és a vele együtt harcosan állást foglaló dr. Keszthelyi Nándornak helyeselt. Elégedetten fordult a méltatlan szerepet vállalt költőhöz: »Hallottad híveimet. Vidd meg válaszukat Gyulának.« Szabó Lőrinc nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy Zsilinszky utolsó lehetőségét játssza el a visszautasítással. Szavai azonban inkább megkeményítették, mintsem bizonytalanná tették volna Zsilinszkyt. Nyakát hátraszegve, elszántan vágta oda a költőnek: »Lehet, hogy Gömbös kiírt, de ezzel sem félemlíthet meg. Az új parlamentnek amúgy sem lesz semmi köze a magyar néphez.« »Elvesztél, Bandi!« – sóhajtott a költő és távozott.¹¹³

Gömbös valószínűleg nem találkozott személyesen közvetlenül ez előtt az eset előtt Szabó Lőrincel, ezt az életszerűtlen feltételezést csak az esetből kifolyólag a Zsilinszky iránt elfogult emlékezések állíthatják. Elképzelhető, hogy Zilahy Lajos kérte meg erre a közvetítő szerepre, mivel nem akarta magát exponálni ebben az ügyben. Ugyanakkor a költő is politikailag helyesnek tarthatta ezt a lépését. Cselekedetei közvetve arra utalnak, s a kortárs visszaemlékezésekből is levonható az a tanulság, hogy kíváncsi volt a Gömbös–Zsilinszky megegyezésre. Feltehetően maga Zsilinszky is ismerte és tiszteletben tartotta Szabó Lőrinc politikai helyzetmegítélését, még ha az ellenkezett is sok esetben a

¹⁰⁹ Nagytétényben volt Gömbös Gyula otthona, ott egyeztek meg a választás ügyében.

¹¹⁰ Nemzeti Egység Pártja, a kormánypárt akkori elnevezése.

¹¹¹ Bodor György, a Nemzeti Radikális Párt főtitkára.

¹¹² Eröss János, ügyvéd, a Nemzeti Radikális Párt egyik vezető politikusa.

¹¹³ TALPASSY Tibor, *A holtak visszajárna: Visszaemlékezések*, Bp., Magvető, 1971, 27–28. Simándy Pál az esetre visszatérve nem nevezi meg, ki volt a közvetítő. Vér Andor Talpassyhoz hasonlóan meséli el a történetet. Lásd *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*, szerk., bev. VIGH Károly, Bp., Magvető, 1969, 97, 102–103. Lásd még TALPASSY Tibor, *Betöltötte hivatását*, Bp., Magvető, 1975, 88.

törekvéseivel, mivel ez után az eset után is a Magyarország munkatársa maradt, és Szabó Lőrinc későbbi feljegyzései, illetve Bajcsy-Zsilinszkynek Szabó Lőrinchez szóló levelei alapján elmondható: továbbra is baráti volt a viszony közöttük. A költő a reformerők nagy lehetőségének tartotta Gömbös befolyásának növekedését, és e lehetőség kihasználása érdekében egy széleskörű nemzeti összefogást tartott szükségesnek.

6. Zilahy Lajosnak a Pesti Napló 1935. április 14-i számában közzétett *Új szellemi frontot!* című vezércikke egy manifesztum szerepét töltötte be.¹¹⁴ Általában ennek az írásnak a megjelenésére datálják az Új Szellemi Front mozgalmának a kezdetét. Azonban elmondható, hogy az valójában már jóval azelőtt létezett, hogy kiáltványa napvilágot látott volna, hiszen a „népi politizálás”-ért létrejött munkatársi közösség már több mint egy éve működött. Zilahy cikke, mely érintette a magyar sorskérdéseket, és a közgondolkodásban, illetve a politikában végbemenő reformfolyamatok szükségességét hirdette meg, vízváltató lett a kor szellemi életében. A szerző személye annál is inkább meglepő lehetett sokak számára, mivel Zilahy elsősorban mint sikeres bestseller-író volt ismert,¹¹⁵ nem volt mondható az úgynevezett népi írók táborába tartozónak sem: ehhez a szellemi csoportosuláshoz nem annyira ideologikus vagy esztétikai megfontolások fűzték, mint inkább személyes kapcsolatai, illetve politikai-közéleti ambíciói. Cikkének címe azonban egy reformmozgalom elnevezésévé vált.

A kormányprogram bizonyos elmei, mint a sajtótörvény megalkotása, a kartelltörvény módosítása, a 8 órás munkaidő bevezetése egyidejűleg az érdekképviselési törvénnyel, a minimális munkabérek szabályozása, a gazdaadósságok rendezése, széles körben reménykeltőnek bizonyultak. Az *Új szellemi frontot!* című cikk kiindulópontja az az elmentmondás, hogy míg a második Gömbös-kormánnyal elérkezett annak a lehetősége, hogy a reformok programja egy kormányzati politika célkitűzésévé váljon, a kormányzat nem vonta magához az irodalmi, illetve a szellemi életet. Annak továbbra is egy „légüres” térben kellett léteznie, pedig nem létezett már az a világszemléleti szakadék, mely korábban például szembeállította egymással Tisza Istvánt és Ady Endrét. Az irodalmi élet jelesei továbbra sem válhattak közvetlenül aktív tényezőkké a politikai-társadalmi életben, mivel a kormányzat nem tett gesztusokat az írók felé, még ha nem is zárkózott volna el egynéhányuk képviselőjelöltségének gondolatától.

Ez a gondolat egyébként egy konkrét felvetésre is utal, melyről Illyés beszámolt naplóiban. Egy március 6-i jegyzet szerint Kozma Miklós felkérte, vállaljon mandátumot. Az ajánlatra Illyés azt válaszolta, hogy csak abban az esetben vállalja, ha vele együtt az általa megjelölt tíz másik író is mandátumot kap. Többek között megnevezte Móriczot, Babitsot, Zilahyt, Szabó Lőrincet, Németh Lászlót és Sárközi Györgyöt.¹¹⁶ Németh Imre

¹¹⁴ Kötetben: *A népi-urbánus vita...*, 193–196.

¹¹⁵ Lásd VAS István, *Nehéz szerelem, Harmadik rész: Mért vijjog a saskeselyű?*, Bp., Szépirodalmi, 1984 (a továbbiakban: VAS 1984), II, 259–260.

¹¹⁶ ILLYÉS 1986, 77. Egy nappal korábban, márc. 5-én ezt jegyezte fel: „Németh Imre mondja, K. [Kozma Miklós] puhatolódzott nála, akarok-e képviselő lenni? Nem. Németh László, s később Zilahy. A generációt be

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

egy vele készült interjúban arra emlékezett, hogy maga Kozma, Gömbössel egyetértésben, kínált fel tíz mandátumot írói csoport számára, így Illyés és Németh László mellett maga Szabó Lőrinc is képviselő lett volna. Az írók azonban nem éltek ezzel a lehetőséggel, a társaságból egyedül Németh Imre volt az, aki bekerült parlamentbe.¹¹⁷

Zilahy hangsúlyozta cikkében, hogy a politikának igényelnie kell nemcsak az íróknak, hanem az egész szellemi életnek a közreműködését a reformmozgalom sikere érdekében. Ennél a pontnál párhuzamot vont a magyar és a külföldi reformmozgalmak között, megemlítve a vázolt szempontok vonatkozásában sikeres példaként a fasizmust és a hitlerizmust. Ez a kitétel a kortársak jelentős része és az utókor előtt is nagy mértékben diszkreditálta írásának mondanivalóját és ezen keresztül a mozgalom létrejöttének a miértjét annak ellenére, hogy valójában az említett mozgalmaknak nem az ideológiájáról, törekvéseiről szólt elismerően, hanem azok társadalmi sikerességéről.

A társadalom szellemi-alkotó rétegének a politikai életben létező hiányáról ezt jegyezte meg: „Aggódalomra adhat tehát okot, hogy a magyar politikában ettől a rétegtől való elkülönülés éppen akkor következett be, amikor külföldön azzal teljesen egybeforrott.” Ezért is maradhat az a helyzet, hogy a rengeteg irodalmi és tudományos társaságnak nincs kapcsolata a magyar néppel: „Meg lehetnék elégedve, ha akár a parlamenten belül, akár a parlamenten kívül a tizennyolcezer egyesület helyett a magyar szellemi életnek csak tizennyolc olyan képviselőjét látnánk együtt, lélekben összekovácsolva, akik tudják, mit akarnak, akik tudják és érzik, hogy mit jelent a magyar sors számára ez a most meginduló reformkorszak.” Ekkorra már átértékelte azt az álláspontját, melyet még beköszöntő vezércikkében egy évvel azelőtt hangoztatott a megváltozott Magyarországnapilap címdalán, miszerint az író „nem találkozhatik a politikával”.

Cikkének zárlatában az Új Szellemi Front megszületése első és legfontosabb alapfeltételének „az egységes világszemlélet”-et jelölte meg, illetve ezen belül pedig a „törhe-

lehetne hozni a parlamentbe, egy csoportban: Kerék, Némethék, Matolcsy, Lőrinc, Kodolányi, Féja, én. – Nem helyeslem. Feladatunk számon kérni a reformokat, kifejezést adni azokat a köztudat zűrzavarában.”

¹¹⁷ Németh Imre az idézett interjúban részletesen beszámolt országgyűlési képviselővé válásáról, és ezzel együtt szólt Kozma Miklós azon kezdeményezéséről, hogy az írók mandátumhoz jussanak. „Na, már most az, hogy én hogy kerültem Kőszegre, és mért lettem én Kőszegen képviselő... Ennek komplex okai voltak. Egyik az, hogy talán Kozma Miklós, nem tudom határozottan, de feltételezem, hogy kívánta azt, hogy az ő, hát, munkatársai közül egy páran kerüljenek be a parlamentbe, ahol azután, ő talán úgy gondolta, hogy mi hűséges szatellitjei leszünk. Így kerültünk azután be a parlamentbe Somogyváry Gyulával. Somogyváry Gyula és jómagam a Rádió és az MTI garnitúrájából. [Németh Imre akkor a Magyar Távirati Iroda–Rádió Rt. konzernhez tartozó Magyar Országos Tudósító c. lap felelős szerkesztője volt.] De hát volt az én küldetésemnek egy másik mozzanata is. Az, hogy a Kozma Miklós még a Gömbös Gyulával való megbeszélés alapján, az 1935-ös választásokat megelőző időben vagy hetekben felkínált tíz mandátumot ennek az ún. írói csoportnak. Az én tudomásom szerint például hely már ki is volt tűzve, hogy melyik írónak, melyik kerületet jelölik majd ki. Még Szabó Lőrincnek is jutott volna kerület, nem csak Illyés Gyulának vagy Németh Lászlónak. Természetes dolog, hogy ezt az ajánlatot ez a grémium, ez nem fogadta el. Ellenben ott felvetődött az a kérdés, hogy nem volna-e azért mégis jó, hogy ennek a társaságnak, ahová már most én is tartoztam, miután vállaltam a Válasz felelős szerkesztői és felelős kiadói tisztét, hogy nem volna-e jó, mégis egyvalakinek mégis bekerülni a parlamentbe, és ott ennek az írói társaságnak a képviselőjét, hát, ellátni.” Tóbiás Áron beszélgetése Németh Imrével, PIM Hangtára, O131/2.

tetlenül összeforrott magyar szemlélet”-et. Nem bontotta ki, valójában mit is értett ezen a fogalmakon. Később az e cikk nyomán nevesített mozgalom néhány tagja – Zilahyval együtt –, ha sajátos módon is, de valamiféle tartalommal próbálta telíteni ezeket a kitételeket. Zilahy, mint ahogyan cikke is utal erre, katalizátor volt akkor a különféle reformelképzeléseket képviselő irányzatok és személyek, illetve a gömbösi törekvések között, elősegítette, felgyorsította a miniszterelnök és a reformokat követelő szellemi élet egymáshoz való közeledését. Ez a feladat megfelelt személyes ambícióinak, azonban nem kötelezte el magát sem a népi mozgalom, sem a kormánypárti politizálás mellett, ugyanakkor fenntartotta maga számára a különféle társadalmi szerepek – a lapszerkesztői, az írói, a magánemberi, a mozgalmár – közötti átjárhatóságot.

A cikk elválaszthatatlan attól a Gömbös Gyula és a népi írók közötti találkozótól, mely Zilahy közvetítésével jött létre, két nappal korábban, április 12-én,¹¹⁸ mondhatni, annak mintegy igazolásaként.

Lackó Miklós tanulmányában négy, a találkozótól fontosabb emlékeztetést nevezett meg: a Zilahy Lajossal készített 1959-es interjút, Németh Imre 1965-ös szóbeli, Féja Géza 1971-es szóbeli és 1972-es írásos közlését, az utóbbi mindaddig nem jelent meg.¹¹⁹ Ugyanakkor említetlenül hagyta, még a többi rövid és általánosságokban mozgó visszatekintések között sem sorolta fel Féja Gézának Gömbös halála után egy évvel és egy hónappal a Magyarországon megjelent írását, melyben az író a miniszterelnökkel való találkozását örökölte meg.¹²⁰ Ezekon kívül alapvetően fontosak és jó pár részletre rávilágítóak Illyés Gyula naplójegyzetei és emlékezése 1945 júliusából,¹²¹ illetve Móricz Zsigmond feljegyzései, melyeket Móricz Virág tett közzé apjáról szóló visszaemlékezésében.¹²² Ezeket Lackó Miklós nem ismerhette tanulmánya megírásának idején, de munkája 1996-os újraközlésekor már hozzáférhetőek voltak könyv alakban.¹²³ Lackó szerint Zilahy átstilizálta mondanivalóját az eseményről, és azáltal, hogy Gömbös Gyuláról pozitívnak mondható képet festett, visszatekintése önigazoló jellegűvé vált. Lackó e szándékot érthetetlennek találta, mivel önigazolásra, megítélése szerint, nem volt szüksége az írónak: „...a magyar progresszív közvélemény még 1935-re vonatkozóan sem vonja kétségbe Zilahy szubjektív jó szándékát, s az 1930-as évek közepétől mind tiszt-

¹¹⁸ Lackó Miklós április 16-át jelölte meg a találkozó napjaként. Illyés naplójegyzeteiben a datálás: „Április 12. Péntek.”

¹¹⁹ Lackó Miklós tanulmányának jegyzeteiben a következő forrásokra hivatkozik: BENEDEK István, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal: Vita a népi irodalomról*, Új Látóhatár, 1959/4 (júl.–aug.), 241–263; *Beszélgetés Féja Gézával*, 1971; FÉJA, *Megjegyzések...*, 73. jegyzetben i. m.; *Beszélgetés Németh Imrével* (Szabó Miklós gyűjtése), 1965.

¹²⁰ FÉJA Géza, *Találkozásom Gömbös Gyulával*, Magyarország, 1937. nov. 7. (a továbbiakban: FÉJA, *Találkozásom...*), kötetben: *A népi-urbánus vita...*, 404–408.

¹²¹ Az utóbbi Illyés naplójegyzeteinek 1986-os kiadásába illesztve jelent meg.

¹²² Idézi: MÓRICZ Virág, *Tíz év*, Bp., Szépirodalmi, 1981, I (a továbbiakban: MÓRICZ V. 1981).

¹²³ LACKÓ Miklós 1972-re datálta tanulmányát, melynek első kötetbeli megjelenése: *Válságok és választások: Történelmi tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*, Bp., Magvető, 1975, 57–170.

több formában érvényesülő antifasizmusát.”¹²⁴ Azonban a Zilahy-émlékezések értékelésekor említetlenül hagyta az íróval készített interjú apropóját. Azt megelőzően – az 1956-os forradalom leverése után két és fél évvel – két alkalommal került közlésre az Új Látóhatár lapjain Ignotus Pál esszéisztikus emlékezése a népi mozgalomról *Népiség* címmel. Ebben egyrészt üdvözölte az MSZMP illetékes bizottságának azt a dokumentumát, mely a népi irodalom jellegének meghatározása és jelentőségének felmérése gyanánt bocsátott ki, s amely – Ignotus Pál véleménye szerint – „kétségtelenül hajlandóságot mutatott a történelmi előzmények össze számbavételére és csoportosítására.”¹²⁵ E cikkében Ignotus Pál azt állította, hogy az Új Szellemi Front mozgalmát elindító cikk már Hitler kormányra jutása után azt sürgette, „hogy a magyar szellemi elit szerveződjék meg – az olasz fasizmus és a német szocializmus mintájára”. (Állításának igazolására nem idézett a cikkből.) És elmarasztalta a Frontban résztvevőket – név szerint említve Illyést, Szabó Lőrincet, Németh Lászlót, Féja Gézát, Kodolányi Jánost, Pap Károlyt, Sárközi Györgyöt és Nagy Lajost –, hogy „egyikük sem felelte azt, hogy efféle Frontból pedig nem kérek”.¹²⁶ Zilahy emlékezéseivel Ignotus állításaira akart válaszolni, mivel a megnevezett és még élő íróknak nem volt módjuk ebben az ügyben nyilvánosan védekezni, s ugyanakkor kilátásba helyezte kiválását a londoni Magyar Írók Szövetsége Külföldön szervezettől is, amiért annak akkori elnöke tette közzé ezt a denuncáló véleményét.¹²⁷

Az esemény részleteit elsősorban Zilahy emlékezései, Illyés Gyula naplójegyzetei és visszatekintése, Féja Géza 1937-es cikke, illetve Móríc Zsigmond feljegyzései alapján érdemes felidézni.¹²⁸

¹²⁴ LACKÓ 1996, 35. jegyzetben *i. m.*, 156. Lackó Miklós nem bontotta ki, mit is értett a Zilahy szerepét – már-már perdöntően – pozitívan értékelő „progresszív közvélemény”-en. Mindenesetre különös, hogy az Új Szellemi Front körüli tömörülésben résztvevők közül éppen annak a működése vált leginkább elfogadhatóvá, aki a mozgalom programjának a meghirdetője volt, megteremtette a Gömbös és az írók közötti kapcsolatot, aki a gömbösi reformpolitikát valamilyen formában támogató országos napilap szerkesztője volt, és a Horthy-korszak több hivatalos jellegűnek tartható elismerését magáénak mondhatta.

¹²⁵ *A népi írókról* szóló állásfoglalás megjelent a Társadalmi Szemle 1958. júniusi és a Kortárs 1958. júliusi számában.

¹²⁶ IGNOTUS P. 1997, 36. jegyzetben *i. m.*, 198.

¹²⁷ IGNOTUS Pál cikke az Új Látóhatár 1959. évi 1. (január–februári) és 2. (március–áprilisi) számában jelent meg. Az írás megjelenése után vita kerekedett a folyóirat lapjain a népi mozgalom megítélését illetően. A lap egy, *Vita a népi irodalomról* című, új rovatában tette közzé a véleményeket. Zilahy Lajoson kívül hozzászóltak még: Márton László, Bikich Gábor, Borbándi Gyula, Gombos Gyula, Mészáros István és Molnár József.

¹²⁸ A találkozóra vonatkozó további cikkek: ILLYÉS Gyula, *Újabb Szellemi Front? [1945] = I. Gy., Ingyen lakoma*, Bp., Szépirodalmi, 1964, I, 419–427; CS. SZABÓ László, *Mérleg II.* = Cs. Sz. L., *Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin Társulat, [1943], 192–193; FÉJA Géza, *A Márciusi Front hiteles története*, Magyar Út, 1941. ápr. 10.; NÉMETH László, *Magyar radikalizmus*, Kelet Népe, 1940. dec. 1., kötetben: N. L., *Sorskérdések*, szerk. GREZSA Ferenc, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1989 (a továbbiakban: NÉMETH 1989a), 620–630; SIKLÓS János, *Zilahy Lajos utolsó évei: A csillagokban élni*, Bp., Népszava, 1986 (a továbbiakban: SIKLÓS 1986), 58–62; KERTÉSZ Dániel, *Gömbös Gyula és a népi írók: Budapesti beszélgetés Zilahy Lajosnéval*, Új Tükör, 1976. aug. 31.; FÉJA 1982. A találkozói eseményeiről Talpassy Tibor is készített egy részletezően emlékező beszámolót, azonban másodlagos értesülések, akkori szóbeszéd alapján. A közvetett információk miatt, illetve Bajcsy-

Gömbösnek a találkozót illető kezdeményezéséről a következőket mesélte el Zilahy: „„Szeretnék megismerkedni a barátaiddal» – mondta nekem egyszer Gömbös. »De ne hozd fel őket a miniszterelnökségre. Hívjál meg bennünket teára.«” E találkozó megszervezésének körülményei némileg hasonlítottak a Gömbös–Gombaszögi Frida közötti találkozó már idézett momentumaira. „„Ne legyünk többen, csak hatan-nyolcan.« Azt mondhatnám, Gömbös titkos légyottra járt a demokráciával” – jegyezte meg Zilahy. „A találkozó nem maradhatott titokban. Másnap egész Budapest erről suttogott.”¹²⁹ Ilylés naplójának 1935. március 27-i bejegyzésében tudósított egy alkalmi összejövetelről a Délivasút Kávéházban, melyen rajta kívül részt vett Márai, Zilahy és Szabó Lőrinc. Feljegyzései között itt bukkan fel először a miniszterelnökkel való találkozás mint terv: „Szavunk van, tehát hallatni kell a reformok mellett. Megbeszélés lesz köztünk és Gömbös között. (Zilahy ideája.)”¹³⁰ Móriczot április 6-án kereste meg a találkozó tervével Zilahy.¹³¹

Nem csak a Zilahyval való kapcsolat okán jött létre a miniszterelnök és az írók közötti találkozó. Kozma Miklós is erősen hatott Gömbösre a tekintetben, hogy a miniszterelnök fontosnak érezze a találkozást az írókkal. Lackó Miklós lényeges megállapítása, hogy az irodalmi világ és a Gömbös-csoport kapcsolatának megteremtésében Kozmának volt elsősorban szerepe. Lackó hosszasan idézte Kozmának egy levelét, melyet Zilahy *A tizenkettedik óra* című darabjának 1933. október 24-i bemutatója után írt.¹³² Arra kérte Gömböst, hogy értékelje át a véleményét az íróról, akinek ez a műve a hivatalos politikai körökben nagy felháborodást váltott ki. Levelének egy fontos része az, amikor az írókkal kialakítandó helyes álláspontokról szól: „A kérdés megoldása nem a cenzúra. A kérdés megoldása az, hogy a magyar tehetséges írókat, művészeket összegyűjti, támogatja, befolyásolja az ember...” Felhozta Ady esetét, akit a hivatalosság áttolt az ellentáborba.

Féja *Találkozásom Gömbös Gyulával* című cikkében elmondta, hogy Bajcsy-Zsilinszky elütése a parlamenti mandátumtól, illetve a tapasztalt választási anomáliák, beleértve az ő letartóztatását a választás előtti napon nagy ellenérzéseket keltettek benne a kormánnyal és a miniszterelnökkel szemben. A találkozásra készülődésről a következőket mesélte el: „Egy nap bizalmasan közölték velem barátaim, hogy a miniszterelnök találkozni óhajt azokkal az írókkal, akik az Új Szellemi Frontként tömörültek, s akik közül legtöbben akkoriban a Magyarország hasábjain írták cikkeiket. Én, éppen a keserű választási tapasztalatok hatása alatt, első pillanatban elutasítottam ezt a gondolatot, de barátaim némi vita után meggyőztek. Azt mondták, hogy nem mi megyünk el a miniszterelnökhöz, hanem ő jön el »hozzánk«, másrészt az első eset ez, hogy magyar mi-

Zsilinszky iránti elfogultságából következően közlései az eseménnyel kapcsolatos egyéb visszaemlékezéseknél jóval kevésbé tényyszerűek. Lásd TALPASSY Tibor, *Bajcsy-Zsilinszky és Gömbös* = T. T., *A holtak visszajárna*, i. m., 30–38.

¹²⁹ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 252.

¹³⁰ ILLYÉS 1986, 80.

¹³¹ MÓRICZ V. 1981, 382.

¹³² LACKÓ 1996, 107–109.

niszterelnök a fiatal s haladó szellemű magyar irodalom felé fordul, tehát vétek lenne elutasítani ezt a közeledést.”¹³³

A Zilahy-emlékezés szerint a találkozón jelenlevő írók: Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Féja Géza, Móricz Zsigmond, illetve Szabó Lőrinc, és nem neveztetik meg Németh Imre, aki ugyanakkor az Illyés-jegyzetben és Féja írásában is több alkalommal szerepel. Szabó Lőrinc Bajcsy-Zsilinszkynek és Eckhardt Tibornak jelenlétére is emlékezett, akik ez alkalommal nem találkoztak Gömbössel. Lehet, hogy éppen egy február 23-i, szintén a Zilahy-villában lezajlott esemény képei olvadtak össze az április 12-i találkozás jeleneteivel Szabó Lőrinc emlékezetében. Ezen a korábbi összejövetelen Szabó Lőrinc – Illyés és Zilahy társaságában – Eckhardt Tiborral, a Független Kisgazdapárt elnökével találkozott. E korábbi találkozó létrejöttében is, Illyés tanúsága szerint, jelentős szerepe volt Szabó Lőrincnek.¹³⁴ A költő 1955–56-ban is a Gömbös Gyula temetése alkalmából írott, *Egy kriptá lakójához* című versének a keletkezésére emlékezve, a miniszterelnökkel folytatott eszmecsere résztvevőket mint „haladónak számító írók”-at említette.¹³⁵

Az 1935. április 12-i esemény kezdetéről Féja a következőképpen emlékezett meg: „Néhány nap múlva, emlékszem, borús tavaszi nap volt, a Centrál kávéházban találkoztam délután Tamási Áronnal, s együtt mentünk az Áfonya utcába, Zilahy Lajos villájába. Csakhamar együtt voltunk mindannyian...”¹³⁶ Illyés Németh Imrével együtt érkezett: „Délután találkozás Gömbössel. Németh Imrével együtt fogjuk elmondani a dunántúli kérdést. Öt feltelefonáltuk Kőszegről.”¹³⁷ Egy órákor érkezett, négykor nála vagyok, ott van Kandó, Halyagos (már közbenjárásért, mint mondja). Az autóban megbeszéljük, hogy a dolgot én adom elő, ő legfeljebb csak közbeszól. Németh László, Féja, Tamási az előszobában, épp előttünk érkeztek. Megjön Móricz Zsigmond is, aztán Szabó Lőrinc.”¹³⁸

Illyés a várakozás kellemetlen, feszültségteljes hangulatáról számolt be: „A társaság kicsit izgatott, Németh László fehér mint a fal. (Zilahy hozzám: ha azt mondd neki, hogy kommunista vagy, meglehet, azt feleli ő is az, meglehet, hogy másnap lecsukat.)”¹³⁹

Zilahy szerint „Gömbös pontosan érkezett öt órákor”,¹⁴⁰ de Illyés naplójegyzetéből az derül ki, hogy fél hatkor.¹⁴¹ A találkozás kezdeti pillanatai így éltek Zilahyné emlékeze-

¹³³ FÉJA, *Találkozásom...*, 120. jegyzetben *i. m.*

¹³⁴ Illyés 1935. febr. 23-ra datált jegyzetéből: „Szabó Lőrinc telefonált, este menjünk Zilahyhoz, ott lesz Eckhardt, szeretne megismerkedni velünk. [...] Tíz órákor, rettenetes szél, havas eső, Zilahynál. A háza, magyar kúria. Nemesi diplomák, két kis mozsárágyú, csillagvizsgáló látszó. Négyen vagyunk Zilahy, Eckhardt, Lőrinc és én.” ILLYÉS 1986, 74–75.

¹³⁵ SZABÓ, *Vers és valóság*, 2. jegyzetben *i. m.*, 106.

¹³⁶ FÉJA 1982, 34. jegyzetben *i. m.*, 229.

¹³⁷ Németh Imre Kőszeg országgyűlési képviselője volt.

¹³⁸ ILLYÉS 1986, 82.

¹³⁹ ILLYÉS 1986, 82.

¹⁴⁰ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 253.

¹⁴¹ ILLYÉS 1986, 82.

tében: „A miniszterelnök civilruhában volt, de a tőle megszokott katonás pózzal fogadta a Lajos oldalán elmondott vendégköszöntő szavaimat, majd Móricz Zsigmondon kezdve a sort, kézfogással üdvözölte a jelenlevőket. Aztán leült a részére fenntartott öblös karosszékre, amelyet attól kezdve csak »Gömbös-trón«-nak nevezünk.” Illyés is megörököltette a miniszterelnök színrelépését: „De már jött is Gömbös, valóban borotvaélesre vasalt sötétkében. Az államférfinak azzal a kötelező ruganyos könnyedségével lépett be, amelytől menten hivatalos kihallgatáson érzi magát az ember. Mindnyájan felálltunk. Azt hiszem, a találkozás sorsa már itt eldőlt. Megérettük, hogy Gömbös készült ránk; tudatosan írókhoz való magatartást öltött magára, már közvetlen kéznyújtásai is mutatták.”¹⁴² Illyés, amikor 1945 júliusában a találkozó eseményeit készült összeállítani emlékezetében, kezébe került egy korábban keletkezett emlékeztető feljegyzése, melyben benyomásait összegezte. Ebben volt olvasható: „Szorongott tőlünk annyira, mint mi tőle.”¹⁴³ Az ismerkedés perceit Illyés így idézte tovább emlékezésében: „Mi is felkészültünk rá. [...] Most ott ült Gömbös. Valóban úgy, mintha nyeregben ülne, a szó képletes értelme szerint is. Kihúzott derék, könnyedén, mint aki megszokta a vágat. – A körbe állított karosszékek közt kerek nagy asztal, de olyan alacsony, hogy egymásra vetett lábunk majdnem föléje ért. Rajta pálinka, bor, sütemény. – Parancsolj, kérek. – Nem iszom. De ti csak – ahogy szokás. – Legalább ebből. – Nekem most a doktorom a szakácsom. De ti csak ne zavartassatok magatokat. És még ő tolta valamennyiünk elé a poharat. Ezzel sokat nyert. Ilyen hát ez a kemény kéz? ahogy a jobboldali lapok akkor jellemezték? »Helyettem is«, mondta, s öklét, ivást utánozva a szája elé lendítette. A feszesség olvadni kezdett, közel volt, hogy teljesen feloldódjék.” Illyés naplójába pedig lejegyezte a miniszterelnök személye keltette első benyomásokat: „Első impresszió: energikus, közvetlen, van benne charme és sokkal műveltebb, mint a híre mondja. Közömbös témák, választás, »eddig nem láthatatok szemtől szembe, mert birkóztam«. Móricz: azokat a kerületeket most fel kell karolni, ahol terror volt. (Az egész ország népét.)”¹⁴⁴

„Ma is magam előtt látom a társaságot – emlékezett Féja –, a kandalló mellett ült Gömbös Gyula egy antik, trónusra emlékeztető karosszékre, a jobb szélén Németh László, a bal szélén Szabó Lőrinc szemben mi.”¹⁴⁵

Majd Gömbös, Zilahy szerint: „A bemutatkozások után sajnálattal jelentette ki, hogy csak egy fél órát maradhat a körünkben, mert még fontos embereket kell fogadnia. A megbeszélés szerint feleségem csak háziasszonyi minőségben üdvözölte Gömböst. [...] Egyedül maradtunk, leültünk s az ilyenkor szokásos zavart és feszült csönd támadt. A szűkre szabott félóra gondolatára a hét mélymagyar író rengeteg mondanivalója mély csöndben maradt. [...] Én szólaltam meg. »Hát talán Zsiga kezdje a szót« – indítványoztam mint házigazda. És most nagyon szép jelenet következett. Móricz Zsigmond, aki akkoriban jött haza egyik alföldi körútjáról, mellényének bal felső zsebébe nyúlt, kivett

¹⁴² ILLYÉS 1986, 86.

¹⁴³ ILLYÉS 1986, 85.

¹⁴⁴ ILLYÉS 1986, 86.

¹⁴⁵ FÉJA 1982, 229.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évfolyam 3. szám

egy összehajtogatott cédulát, amit a nagy találkozási készített, és olvasni kezdte. »Hétfő. Reggelire kenyér, zöldpaprika, délben...« És így tovább, napról napra, hogy ebben és abban a faluban mit eszik a nincstelen magyar paraszt. Bevallom, most is könnyű fut a szemembe, ha Móricz kézművelésére gondolok, ahogy szavai végén a kis céduláját összehajtogatva, s úgy dugta vissza a bal felső mellényzsebébe, mintha a szívébe dugta volna. Tudnunk kell, hogy mindez olyan években történt, amikor a lapok három arisz-tokrata botrányt szellőztettek. Az egyik százezer pengős lóverseny, a másik egy monte-carlói rulett s a harmadik egy bécsi kártyavesztés volt. Ez utóbbi esetben a megbízható és megbízhatatlan hírek arról tudtak, hogy Festetics György herceg a bécsi Jockey Club-ban egyetlen éjszakán öt és félmillió pengőt veszített rummy-n.¹⁴⁶

Illyés 1945 júliusában Móriczról a következőket jegyezte fel: »A jó regényíró Móricz Zsigmondot rossz színdarabírónak mondták. A legfinomabb lelki hangulat felé fejlődő jeleneteket is hirtelen elvaskosította; »ráengedte az istállószagot«. A színpad levegőjéhez túlságosan bárdolatlanok tartották. A legszebb »szituációit« csapta agyon ezzel. Ezt mondták rá; most láttam meg miért. – Nem vette fel a poharát, egy süteményt dugott a szájába, s mialatt rágcsálta, kihúzott valami noteszt vagy papírcsomót, keresgélni kezdett benne. Maga elé emelte, mintha máris olvasná, de előbb kényelmesen befejezte a rágást. A figyelmet ez akaratlanul is ráterelte. Mindenki azt várta, mikor készül el az evéssel. – Ilyesmit olvasott fel: Hétfő reggel, szeptember negyedikén reggel krumplileves, délben semmi, este krumplileves. Kedden reggel krumplileves, délben krumplileves, este semmi. Szerdán reggel semmi, délben bableves, este semmi. Csütörtökön reggel krumplileves, délben krumplileves, este krumplileves. Pénteken reggel semmi, délben bableves, este bableves. Szombaton cibere, egyszer. Vasárnap reggel kenyér, délben krumplileves, este krumplileves. – Gömbös felvonta a szemöldökét. – Egy Szatmár megyei napszámos heti étlapja – mondta közömbös hangon Zsiga bácsi. És folytatta: – Hétfőn, szeptember tizenegyedikén reggel krumplileves... – S felolvasta annak a hétnek az étlapját is. Aztán kényelmesen összehajtotta a papírlapot vagy jegyzetfüzetet, lassan zsebre tette, s most már ingerlő lassúsággal Gömbösre emelte szemét. Móricz nem volt parasztszármazék, de megvolt benne – épp a kényes helyzetekben – a keleti parasztok idegőrlő nyugalma. Ez a közömbösnek látszó, hideg tekintet ezt mondta, de majdnem arcátlanul: hát ehhez mit szólsz? – Eleven szava, újabb szünet után s éppoly nyugalommal ezt mondta: – Így élnek a magyarok.»

Féja Géza emlékirataiban másképpen idézte fel Móricznak ezt a megnyilvánulását. Nem beszélt felolvasásról, csak annyit jegyzett meg: »Móricz Zsigmond átnyújtotta a Duna-palota arany szegélyes menükártyáját, amelyre előbb azonban rágépelte egy szegény paraszt család heti étlapját.«¹⁴⁷ Zilahy Lajos 1973-ban Siklós Jánossal beszélgetve szintén emlékezett menükártyára: »Először egy kis zavar keletkezett, mert nehezen dőlt el, ki kezdje a beszélgetést. Végre aztán Móricz nekidurálta magát, egy Ritz-menükártyáról felolvasta, hogy mit esznek a parasztok reggelire, ebédre és vacsorára. Égbekiáltó

¹⁴⁶ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 253.

¹⁴⁷ FÉJA 1982, 229.

nyomorúságot olvasott fel.”¹⁴⁸ Még a menükártya származási helyének megjelölésében is megegyezett Féja és Zilahy. A Duna-palotát ugyanis korábban Ritz Szállónak hívták, s a közbeszédben akkor még élhetett a korábbi elnevezés.

Móricz emlékiratában nem tett említést az étlap felolvasásáról, csak annak ötletéről egy másik feljegyzésében április 6-án este, miután Zilahy megkereste telefonon a találkozó tervével. Következésképpen indokolta elhatározását: „A miniszterelnök dunántúli, és a dunántúli nép aránytalanul magasabb műveltségű és anyagi életet él, mint a száraz tiszántúli nép. Lehetetlen, hogy a miniszterelnök úrnak személyes élménye legyen arról, hogy él a békési, bihari és csongrádi szegénység. Ez olyan mélységes nyomorban van, hogy azt szinte nem is lehet megérteni... – Felolvasom az ételeket, amiket esznek. – Aki így él, az nem érdemli meg, hogy éljen, mert még az állat is kapar magának táplálékot, de ezek anélkül vegetálnak. Tehát, ha ebben az állapotban meg tudnak lenni, nem is emberek. – De hogy éljen meg másképp a szikes földön az idegen uradalmak között, háromezer-ötszáz ember százötven holdon nem élhet meg. Ha mégis ott marad, akkor azzal csak lelki tehetetlenségéről tesz bizonyosságot.”¹⁴⁹

A Móricz felolvasása utáni pillanatokban – Zilahy szerint – csend ülte meg a szobát. Lackó Miklós tanulmányában elmondta, hogy Féja Géza emlékezett egy szóváltásra is a miniszterelnök és a nagy tekintélyű író között. Gömbös, akinek nem tetszett Móricz fellépése, megkérdezte: „Zsiga, rólad rosszakat jelentenek, te destruktív vagy.” Móricz legyintve csak annyit válaszolt: „Ugyan kérlek, ez valami rossz kadetkori emléked.”¹⁵⁰ Kellemetlen légkörről tudósított párszavas naplóbejegyzésével Illyés is, azonban tíz évvel később részletesen felidézte az azt követő pillanatokot:

„Gömbös megmozdult nyergében; mérhetetlenül megsértődött. Nem volt nehéz beleérezni, hogy miért. – Meglehet, hogy ennek az első pillanatnak a benyomása csak a továbbiak során lett határozott. De sejteni már akkor is csalhatatlanul lehetett, hogy ez az ember olyanformán sértődött meg, mint a hiú családapa, ha hozzátartozói – akikért feláldozza magát – tudtára adják, hogy nem boldogok. Mozdított egyet nemcsak a homlok-ráncain, hanem a vállán, derekán is. Nem is akarta titkolni kelletlenségét. Zsiga bácsi – akár darabjainak közönségét – őt is kihozta a sodrából. Látszott, hogy Zsiga bácsi fatális ösztönével most is a legfájóbb pontra hágott. Egyszeriben felborította az induló jó hangulatot. Gömbösnek meglehetett volna az a válasza, hogy mindezért a nyomorért nem ő felel, hisz még alig néhány hónapja van uralmon. Annyira körülményezték, hogy hiúsága volt akkora, hogy elvárta, hogy az ország már attól a pusztá tényről boldognak és szerencsésnek tartsa magát, hogy őt tisztelheti a fejének? Támadásba ment át, elég indu-

¹⁴⁸ SIKLÓS 1986, 60.

¹⁴⁹ MÓRICZ V. 1981, 383.

¹⁵⁰ Lackó Miklós Féja *Megjegyzések Lackó Miklós: Az új szellemi front történetéhez c. történelmi tanulmányhoz* c. kéziratát jelöli meg forrásként. Lásd LACKÓ 1996, 35. jegyzetben *i. m.*, 137–138, 182. A feljegyzés előttem ismert változata nem tartalmazza e jelenet leírását. Abban csak ennyi olvasható: „De idillikus sem volt a megbeszélés. Inkább a vita jegyében folyt, ez a hangnem csak olykor vált élesebbé, pld. mikor Móricz Zsigmond Gömbös egy bántó megjegyzésére visszavágott.” (12.) Azonban a „destruktív” jelző elhangozhatott, mert Siklós János is leírta riportjában, Zilahy emlékezett Gömbös szavára: „A szegénység jelzésére mondta: »Zsiga, te destruktív vagy«. Mire Móricz legyintett.” SIKLÓS 1986, 60.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évfolyam 3. szám

latosba, és rögtön személyeskedőbe. – Nem emlékszem minden mondatára, csak a mondatok összefoglalójára, a csattanóra: – Minket egy fal, egy *hideg tér* választ el egymástól. – Zsiga bácsi most is bólogatott egy ideig, mintha gondolkozott volna. Ezen gondolkozott: – Mi az a *hideg tér*? – emelte föl lassan a fejét. – Hogy te örülsz, ha rosszat mondatsz a magyarokról! – Ez rossz húzás volt. A politika ment neki az irodalomnak. Esztendőök múlva egyszer Zsiga bácsi, aki pedig nem szerette az érzelmeit kimutatni, maga mondta: úgy szaladtatok körém, mint a fiakakasok. Becsületbeli ügy volt, hogy megvédjük. (A levegőben volt még meghurcoltatása egyik bátor kijelentése miatt –, hogy az utódállamokban jobb dolga van a magyar parasztnak, mint itthon.) Nem tudom már, ki mit mondott a védelmére felsistergő szavakból. »A legkülönb magyar köztünk.« »Örülne, ha jobbat mondhatna.« Ilyenek hangzottak. – A saját szavamra pontosan emlékszem, ez hangzott el utoljára. – Mindnyájan belőle élünk. – Gömbös nem értette. – Hogyan belőle? – nézett Zsiga bácsira. Azt hitte, Zsiga bácsi fizet bennünket.”¹⁵¹

Gömbös reakciója, melyet Illyés támadásként értékelt, indulatos, már-már szóváltásra emlékeztető beszélgetést indított el az írók és a miniszterelnök között, melyet Móricz részletezően megörökített. Gömbös először Zilahyt és Tamási Áront kritizálta, majd Móriczhoz fordult: „Veled is harcban vagyok. Én tudom, hogy tehetséges vagy, de veled szemben is állandóan van valami ellenséges érzésem.” Hozzátette: „Te mindig az ellentáborban voltál, ott láttalak, és én azt, aki nincs mellettem, úgy tekintem, hogy szemben van. Én úgy kívántam a magyar író, hogy velem induljon el Szegedről, de te mindig zsidó lapoknál voltál, és az ő érdekeiket szolgáltad.” Erre Móricz kijelentette: „Én akárhol voltam mindig csak a magyarság érdekét szolgáltam.” Miután a többi író Móricz védelmére kelt, Gömbös megpróbálta egy ellentmondással uralni a kialakult feszült helyzetet: „Ne védjétek nekem, én tudom, hogy tehetséges ember, ha nem tekinteném annak, nem is érdeklődnék iránta, de tudom, hogy tehetséges, tehát mindig ellenségem volt.” „Téged valami ellenem állított – válaszolta egy kicsit később Móricz –, ha nem Pekár, akkor kadétkorodban valamelyik tanárod.” Gömbös a következő szavakkal zárta le a vitát: „No jó, hát már én bennem oszlik is ez a feszültség. Két év előtt én kerestem az alkalmat, hogy veletek s vele beszélgessek, de akkor elzártak tőle.”¹⁵²

Móriczot váratlanul érthette az, hogy Gömbös a személye elleni támadásnak találta ezt a felolvasást. Csalódottságot érezhetett, hisz nem akarta provokálni vagy ellenfélként kezelni a miniszterelnököt. Sőt: „Két dolgot szeretnék előre kijelenteni – jegyezte fel naplójába még a találkozóra készülve –: egyik az, hogy én egy pillanatig sem kételkedek abban, hogy a miniszterelnök a magyar népnek és a magyar hazának csak jót akar. Másik az, hogy nem hiszem, hogy a magyar nép nyomoráról újat mondhatok a magyar miniszterelnöknek.”¹⁵³

¹⁵¹ ILLYÉS 1986, 88–89. A naplóbejegyzésben az idézett jelenetet csak pár szóban foglalta össze: „Összekapás Móriczcal, akitől »egy fal, hideg tér« választja el. Megvédjük M.-ot, »a legkülönb magyar, mindnyájan belőle élünk« – mondom.” (83.)

¹⁵² MÓRICZ V. 1981, 393–395.

¹⁵³ MÓRICZ V. 1981, 383.

Amikor a Zilahyval folytatott beszélgetés során Benedek István megkérdezte az író, hogy ki volt Móricz után a legközelebbi felszólaló, Zilahy válaszában megjegyezte: „Nem volt nekünk ilyen menetrendünk.”¹⁵⁴ Ezzel szemben Féja úgy emlékezett: az írócsoport „előzőleg kiosztotta egymás között a szerepeket, majd valamennyien egy-egy lényeges kérdésben leplezetlen őszinteséggel elmondottuk véleményünket és meggyőződésünket. Szó sem volt arról, mintha bármiféle szempontból felkínálkoztunk volna; egyáltalán nem ilyen hangnemben folyt le a beszélgetés.”¹⁵⁵ Illyés megemlékezett a naplójában a találkozót megelőző egyeztetésről; április 8-i keltezéssel a következő részleteket örökítette meg: „Összejövetel [Babits] Mihálynál, Németh Imre, László, Lőrinc, Féja, Tamási, Móricz Zs. nem jött, mert nincs jóban Kodolányival, mire Kodolányi sem jöhetett.”¹⁵⁶ Zilahy már megbeszélte Gömbössel, hogy találkozik velünk, ez a főpróba. Előzően sorozatos fejmosás. Mért dolgozom én a Gondolatba? Hogy függetlenségemet dokumentáljam – mindnyájan szoc.-k vagyunk, csak a taktika más. »Egy véleményen kell lennünk« – mondja Zilahy. »Mindenki őrizze meg függetlenségét« – mondom én. – Laci ellen kifogások. Nem enged. Ő nem személyeskedett könyvében. LáZRózsák. Zsilinszky ügye – nem szabad elhagyni, ez a vélemény. – Ki mit mondjon Gömbösnek? – felosztjuk, én a német veszélyről fogok beszélni.”¹⁵⁷ A Zilahy Lajosnéval folytatott beszélgetésből kiderül, hogy még ott az Áfonya utcai villában, szinte percekkel a miniszterelnök megérkezése előtt is készültek közösen arra, miképp szerepeljenek a találkozón: „Lajos, mint a színpadi hatásokat százszázalékosan kihasználó drámaíró »főpróbát« tartott: ki mit mond és hogyan mondja? Sorra vették a földosztás, a telepítés, az egyke, a néptáplálkozás, a dunántúli pusztulás, a nácínémet veszedelem, a kisebbségi kérdés, a rádióműsor, az irodalompolitika kérdését, sürgetve a halaszthatatlan megoldást.” Az asszony által elmondottakra utal egy megjegyzés Illyés emlékezésében: „Össze voltunk beszélve, majdnem hogy főpróbát is tartottunk.”¹⁵⁸

Zilahy egy Illyés és a miniszterelnök közti szóváltásról is beszámolt: „Móricz Zsigmond szavai után nagy csönd lett a szobában. Gömbös körülnézett az arcokon és Illyés Gyula kirgiz fején akadt meg a szeme. »Te mit csinálnál Gyula« – kérdezte, – »ha te lennél Magyarország kormányzója?« Illyés Gyula könyöke hegyével a kandalló párkányára támaszkodva állt egyszerűen, szelíden felelte: »Én azonnal felakasztanám az összes nagybirtokos grófokat és katolikus püspököket.« Szavaira olyan viharos nevetés támadt, hogy a csillár is megreszketett. Most huszonöt év után is világosan hallom a nagy magyar költőnek könnyedén odadobott szavait, amiket ha elemezni akarnék, arra gondolhatnék, hogy az ozorai parasztgyerek szavai azt mondták a miniszterelnöknek, akivel először találkozott: »Mit gondolsz az úr, meg vagyok ijedve?«”

¹⁵⁴ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 254.

¹⁵⁵ FÉJA Géza, *A Márciusi Front hiteles története*, Magyar Út, 1941. ápr. 10. (a továbbiakban: FÉJA, *A Márciusi Front...*).

¹⁵⁶ Móricz egyértelműen kizárta annak a lehetőségét is, hogy Kodolányi részvétele esetén megjelenjen a találkozón Gömbössel. MÓRICZ V. 1981, 383.

¹⁵⁷ ILLYÉS 1986, 81.

¹⁵⁸ ILLYÉS 1986, 86.

„Gömböst rázza a nevetés” – folytatta az elbeszélést Zilahy. „Illyés Gyula »kormányzó programjának« harmadik célja az lehetett, hogy föloldja azt a nagy és könnyes csöndet, ami Móricz Zsigmond cédulájával szakadt a szobára. Hat órakor az inas zajtalanul lépett a szobába s a fülembe súgta, hogy telefon jött a Várból, sokan várják a kegyelmes urat, sürgős ügyekben. Nem szóltam Gömbösnek, aki már a kandalló előtt állt és Németh László mondatait hallgatta. Hét órakor feleségem jelentette súgva, hogy újabb telefon jött a Várból. Fél nyolckor megint. Nyolckor már mégis szólnom kellett Gömbösnek. Várjanak! – mondta egy mondat közepén. Ekkor már három-négy arc vette körül ott a kandalló előtt, Szabó Lőrinc nagy pápaszeme, orráig lógó ceruzavastag hajtincse, amit két ujja villájával hajigált vissza szavai hevében, ott állt vörös arccal a string-ben Féja Géza, magyarul paszulykoró, Tamási Áron kopasz ázsiai koponyája, már mindenki állt, csak Móricz Zsigmond ült, szótlanul figyelve a képet, amely egy kicsit a rézmetszetekhez hasonlított, Gömbös mint szarvasbika állt a kandalló előtt s agancsaival próbálta szétszórni a csaholó kopókat. Hogy mit csaholtunk, azt most hosszú volna elmondani. Lóczy geológiai térképe... az Alföldön száraz gané a nép egyetlen fűtőanyaga... Isten az Alföld alá tette Európa legnagyobb kályháját melegforrások és földgáz formájában... Budapest nagy kertészének, Varga Lászlónak ezer és ezerholdas üvegház terve... huszonegymillió aranypengő ment évente a Riviérára hosszúszerű rózsákért és olasz primőrökért... amikor egész Európának az Alföld üvegházai tudták volna legolcsóbban szállítani a primőröket...”¹⁵⁹

Úgy emlékezett Zilahy, hogy Szabó Lőrinc is bekapcsolódott a beszélgetésbe. Lackó Miklós viszont Féja szóbeli közléseire hivatkozva így jellemezte a költő magatartását: „Csak Szabó Lőrinc volt mindvégig csendes; némán, de elégedett arckifejezéssel figyelte a társalgást: a találkozó szívügye volt”.¹⁶⁰ Az állítás nem felelhet meg a valóságnak. Illyés naplójegyzetében szó szerint is idézte Szabó Lőrinc egy mondatát, és azt is elmondta, hogy a kiosztott szerepnek megfelelően a sajtóról és a propagandáról beszélt.¹⁶¹ Móricz is megemlékezett a költő felszólalásáról, amelyről nem volt valami nagy véleménye: „Ő volt az egyetlen, aki kierőszakolta, hogy egy szpicset, amit jól előkészített, el is mondjon. Sem Gömbös, sem én nem értettünk belőle egy szót sem, s az volt az érzésem, hogy zavaros ember.”¹⁶² Abban igaza volt Féjának, hogy a találkozó szívügye volt a költőnek, akárcsak felettesének, Zilahynak. Illyés naplójából is kiderül, hogy Szabó Lőrinc pozitívan viszonyult a gömbösi politika sikereihez. Március 5-én, a miniszteri eskütétel napján, amikor kiírták az új választásokat, kapacitálta Illyést – sikertelenül –, hogy ő is írja alá a miniszterelnököt üdvözlő táviratot.¹⁶³ Ugyanarra a napra datálva ez

¹⁵⁹ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 254–255.

¹⁶⁰ LACKÓ 1996, 138. Kabdebó Lóránt a Zilahy-féle Magyarországról szólva idézi Lackó e mondatát, és ehhez a következő emlékező jegyzetet fűzte: „Féja Gézának személyesen is feltettem a kérdést: vajon mire gondolhatott Szabó Lőrinc »elégedett arckifejezésével«? Sőt pikírtan hozzátettem: nem éppen egy jól sikerült korábbi randevújára?” KABDEBÓ 2006, 10. jegyzetben *i. m.*, 104.

¹⁶¹ Lásd ILLYÉS 1986, 83.

¹⁶² MÓRICZ V. 1981, 418.

¹⁶³ Illyés bejegyzése: „Szabó Lőrinc telefonál: üdvözlő távirat Gömbösnek: írjam alá – nem.” ILLYÉS 1986, 77. A miniszterelnöknek a sürgönyre adott és Zilahy Lajosnak címzett, 1935. márc. 6-i távirati válasza Szabó

olvasható még: „Lőrinc ragyogó arccal jön: a kormány feloszlatta a képviselőházat. »Na, lesz reform?« Lehet.”¹⁶⁴ Illyés április 6-i bejegyzésében utalt a kettejük közötti vitára is, mely a kormányzati reformpolitika megítélését illette: „Lőrincsel hosszú beszéd – rábeszél, vállaljam ezt az irányt – nincs itt törés annak számára, aki a népért küzd. Vita.”¹⁶⁵ És Szabó Lőrinc volt az, aki értesítette Illyést a találkozó pontos időpontjáról, akárcsak a korábbi, már említett február 23-i, hasonló jellegű találkozó esetében, amikor a meghívott politikus Eckhardt volt.¹⁶⁶

Németh Imrének Lackó Miklós által idézett szóbeli emlékezése szerint jóval kevésbé volt harmonikus az eszmecsere további menete.¹⁶⁷ Szóba kerültek a választások, s Németh Imre számon kérte azok titkosságát.¹⁶⁸ Féja Géza emlékezése szerint is ő meg Tamási Áron előhozakodott Bajcsy-Zsilinszky képviselőségből való kibuktatásával,¹⁶⁹ s ezt Gömbös igen rossznéven vette, arca megmerevedett. „Ti nem tudjátok, hogy ez miért következett be” – válaszolta. – „Zsilinszky cserbenhagyta, elárulta a fajvédő programot”. Féja úgy emlékezett, hogy többen tiltakoztak: „Hát akkor ki a magyar?” – kérdezték. Tamási, Illyés és maga Féja állt ki leginkább Bajcsy-Zsilinszky mellett. Lackó Fájára hivatkozva idézte Zilahy Gömbösnek tett megjegyzését: „Kérlek, Gyula, bár Zsilinszky elesett a politikai harcban, mi mégis változatlanul bajtársunknak tekintjük.”¹⁷⁰ Féja 1937-es visszaemlékezése szerint pedig a Bajcsy-Zsilinszky-ügy a találkozó legelején került szóba: „A beszélgetést Zilahy kezdte, aki szót emelt a parlamentből kibuktatott Bajcsy-Zsilinszky mellett. Kijelentette, hogy ma is éppen olyan bajtársunknak tekintjük, mint tegnap. – Szép – válaszolta Gömbös.”

Lőrinc hagyatékában: „Sürgönyötök rendkívül jól esett. Melegen köszönöm. Gömbös.” MTAKK, Ms 4688/109.

¹⁶⁴ ILLYÉS 1986, 77.

¹⁶⁵ ILLYÉS 1986, 81.

¹⁶⁶ ILLYÉS 1986, 82. Illyés naplójában ápr. 10-re datált bejegyzés: „Szabó Lőrinc telefonál, pénteken Zilahynál találkozás Gömbössel. Ki mit mondjon. Zilahy levele.” Ugyanezen a napon értesítette Zilahy Németh Imrét levélben: Zilahy Lajos 1935. ápr. 10-i levele Németh Imrének, OSZK Kt., Németh Imre hagy., Fond 155. „Kedves Barátom, – holnapután délután öt órakor (pénteken, 12-én) szívesen látlak teára. – Kérlek, hogy nagyon pontosan jelenjél meg. – Igaz barátsággal köszönt – Zilahy Lajos.”

¹⁶⁷ Németh Imre egy életrajzi fogalmazványtörredékében olvasható: „Alig hogy a mandátumot átvettem, sürgönyt kaptam Zilahy Lajostól; kért, hogy jelenjek meg ama bizonyos Gömbös-írói találkozón. Itt most csak annyit: e találkozót kritizáló rengeteg iromány hiedelmével ellentétben – ez bizony nem volt enyeltés. Azt hiszem, hogy Gömbös egész pályafutása alatt nem sokszor kapott szemtől-szembe ennyi kemény szót, mint ott. Szerencsére élünk még néhányan, akik őrizzük ennek a »viadalnak« magnetofon híján is elég alapos szabatsággal lerögzített képét. Egyszer majd ez is megjelenik.” NÉMETH Imre, *Curriculum vitae*, OSZK Kt., Németh Imre hagy., Fond 155.

¹⁶⁸ LACKÓ 1996, 138.

¹⁶⁹ Németh Imre már idézett fogalmazványtörredéke szerint: „Most még csak annyit, hogy egyik központi jelentőségű szópárbaj éppen B. Zs. Endre emlékezetes tarpai választása körül zajlott. Aktív miniszterelnök aligha kapott olyan leckéztető gorombaságot, mint amit Gömbös hallhatott Tamási Áron szájából.” NÉMETH Imre, *i. m.*

¹⁷⁰ Lackó Miklós ez alkalommal is Féja *Megjegyzések Lackó Miklós: Az új szellemi front történetéhez c. történelmi tanulmányhoz* c. kéziratát jelöli meg forrásként. Lásd LACKÓ 1996, 138, 161. A feljegyzés előttem ismert gépiratos példánya nem tartalmazza Zilahy e megjegyzését.

Illyés sem naplójában, sem az 1945-ös emlékezésében nem tett említést a Zsilinszky kapcsán támadt vitáról, de a naplójának már fentebb idézett április 8-i bejegyzése arról tanúskodik, hogy a résztvevők megegyeztek abban, Zsilinszkyt nem szabad elhagyni. Zilahy szintén hallgatott arról, hogy Zsilinszky szóba került, de ő egyébként is került minden olyan momentumot, mely a két politikus feloldatlan ellentétére utalt volna, és ahogyan az emlékezés szelekciójával megpróbálta összebékíteni őket holtukban, ugyanúgy próbálhatott Zsilinszky irányába tanúsított akkori kiállásával – melyet Féja Géza emlékezete őrzött meg – egy olyan magatartást demonstrálni, mellyel vállalja a mindketjük iránti elkötelezettség morális súlyát.

Zilahy arról is szólt, hogy a jelenlévők ki mindenki mást is képviseltek ez alkalommal. „Hányan voltunk ott a szobában azon a titokzatos Gömbös-találkozón?” – tette fel a költői kérdést Zilahy. „Nem csak kilencen voltunk ott. Ott volt velünk a sárospataki kollégium, Szent-Györgyi Albert szegedi, Karácsony Sándor debreceni fiataljai. Szabad viták falak nélküli terme volt az Új Szellemi Front. Ahogy Gömbös, a műveletlen politika képviselőjében ott állt a kandalló előtt, Németh Lászlóval, a művelt szellemmel vitázva, vagy néhány nappal előbb Eckhardt Tibor, a Kisgazdapárt elnöke Kis Ferencsel, az antropológia professzorával, a Christian Science egyik vezetőjével éjfélig társalogva, ahogy Ruttkay Udót, a geológus Lóczy Lajost, a földszakértő Kerék Mihályt, vagy a fiatal Kovács Imrét hordtam fel Gömböshöz, mindez, ha most gondolok vissza rá, nem pusztán romantika, politikailag analfabéta írók üres idealizmusa volt, hanem a tudomány bevonásával a comte-i pozitivizmus és az amerikai *Looking Forward* építeni akarása a magyar politika szüette »neo-barokk« ürességében és butaságában.”¹⁷¹

A további eseményekről leginkább Illyés naplójából lehet értesülni. Zilahy egy „új szellemi társaság” tervét ecsetelte, melyet Illyés ellenzett, mivel annak olyan látszata lenne, mintha a benne résztvevők a hatalomért jelentkeznének. Az Új Szellemi Front későbbi rövid története és utóélete mindenesetre igazolta Illyés fenntartásait. Zilahy leszólt a korabeli, hivatalosságot képviselő irodalmi társaságokat. Móricz emlékiratából kiderül, hogy „áttértek az Akadémiára, és megállapították, hogy az milyen haszontalan munkát végez”.¹⁷² Erre – Illyés naplójegyzete szerint – Gömbös a következőképp reagált: „Berzeviczynek az irodalomban egyetlen fájdalma, hogy évente csak nyolcvanháromezer pengőt keres.”¹⁷³ Hasonló szavakat idézett Móricz is, csak az összegben volt eltérés, 86.000 pengőre emlékezett.¹⁷⁴ Majd Adyt hozta szóba a miniszterelnök, Kozma Miklós fentebb idézett megítélését visszhangozva: „...kár, hogy azt a nagy zsenit nem azok vették körül, akikhez való volt.” Erre Illyés így válaszolt: „Ez volt Móricz esete is...” Illyés azután Szabó Lőrinc szavait jegyezte fel: „Németh L. írta, hogy a Nyugaton a pincérek szervírozzák a magyar irodalmat.” Ekkor Gömbös megkérdezte: „Melyikötök

¹⁷¹ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 255.

¹⁷² MÓRICZ V. 1981, 395.

¹⁷³ ILLYÉS 1986, 83.

¹⁷⁴ MÓRICZ V. 1981, 395.

N. L.? A Kozma darlingja? Orvos vagy?”¹⁷⁵ Illyés később megjegyezte: „Abban a »darling«-ban nemcsak a nyegle divatszó volt sértő.”¹⁷⁶

Arra a módra, mellyel a miniszterelnök mintegy bedobta a társalgásba az akkoriban divatos szlenget, Féja is emlékezett.¹⁷⁷ A megszólított egyébként akkor már otthagyta a Rádió irodalmi osztályát, melynek vezetésére korábban Kozma Miklós kérte fel. Illyés ilyenek örökítette meg Németh Lászlót a Gömbös megjegyzése utáni pillanatokban: „Azt hiszem, ekkor tűnt fel nekem Németh nagy sápadtsága. Volt neki egy jellegzetes homlokráncolása. Indulatában vagy töprengésében a ráncok nem vízszintesen gyűltek a homlokára, hanem merőlegesen, a két szemöldök irányából: mintha két hadsereg szaladna összeütközésre. Szája megrándult? Az az emlékem, mintha düh vagy gyűlölet sápasztotta volna el.”¹⁷⁸ Gömbös a hanyagul odavetett kifejezéssel, annak szórakozottan ugrató felületességével az irodalmi megmozdulásokat illető fenntartásainak és távolságtartásának adhatott hangot, megjegyzése inkább lehetett otromba, mint bántó szándékú. Ezúttal nem hasonló történt, mint a Móriczsal folytatott vita során, amikor Illyés szerint a „politika ment neki az irodalomnak”; a kifejezés oldottsága még némi közönséges kedélyességet, sőt barátkozási szándékot is elárult.

E jelenet után Illyés szerint Németh László már nem szólt egy szót sem. Ennek ellene mondott Féja és Zilahy is; mindketten emlékeztek arra, hogy Gömbös szót váltott még az íróval. Zilahy még azzal a képtelen javaslattal is előállt, hogy Gömbös vegyen fel sötét szemüveget, inkognitóban menjen el az írókkal vidékre, s tapasztalatait adja elő az országgyűlésben, mindenki támogatni fogja. Zilahy ötletéről Féja emlékezett meg.¹⁷⁹ Illyés 1945-ös emlékezésében arra is kitért, hogy szóba került az ő Szovjetunióról szóló riport-sorozata is, mely nem sokkal korábban, 1934 decemberében jelent meg könyv alakban.¹⁸⁰

A felszólalásokról a következőket jegyezte fel naplójába Illyés: „Féja a népnevelésről szólt, Szabó Lőrinc a sajtóról, a propagandáról, Áron az erdélyi reakciós pártról, mely mindent elrontott.”¹⁸¹ Illyés maga – mind naplója, mind későbbi visszaemlékezése szerint – a dunántúli helyzetről, illetve az „egyké”-ről szólt. Zilahyról pedig a következőket jegyezte fel: „...a külpolitikáról beszél, majd egy olasz levelet olvas fel. Ismét szóba kerül az új tudós társaság, melybe minden ágazatból, mérnökökből, közgazdászokból is tíz-tíz igazi tehetség foglalna helyet, tekintet nélkül arra, kicsoda az illető, csak a magyarság megmentésében értsen egyet.” Gömbös ekkor – Illyés szerint – antiszemitizmusának is hangot adott: „Csak zsidót ne – mert akkor én már nem is beszélek a dologról.” Hasonló mondatra emlékezett Móricz is.¹⁸² Később Gömbös hozzátette: „nem változtam,

¹⁷⁵ ILLYÉS 1986, 83.

¹⁷⁶ ILLYÉS 1986, 90.

¹⁷⁷ Lásd LACKÓ 1996, 139.

¹⁷⁸ ILLYÉS 1986, 90.

¹⁷⁹ Féja Géza szóbeli közlését idézi LACKÓ 1996, 160.

¹⁸⁰ ILLYÉS Gyula, *Oroszország: Úti jegyzetek*, Bp., Nyugat, 1934.

¹⁸¹ ILLYÉS 1986, 83.

¹⁸² MÓRICZ V. 1981, 396.

és van okom rá; úgy gondolkodom mint régen”.¹⁸³ E kiszólásaira nem reagáltak a jelenlévők, nem váltak partnerekké a zsidók megítélését illetően. Féja és Németh Imre később sem emlékezett arra, hogy a zsidókérdés szóba került volna. Benedek István kérdésére, miszerint Gömbös antiszemita volt-e, Zilahy akkor csak annyit válaszolt, hogy sohasem beszélt vele a zsidóságról; és ennek kapcsán csupán Gombaszögi Frida már idézett esetét mesélte el. Azonban Zilahy később Siklós János kérdésére válaszolva megjegyezte, hogy az írók ott a megbeszélésen szóvá tették Gömbös antiszemitizmusát: „Az antiszemitizmus vádjára azzal válaszolt az íróknak: »Hogyan lennék én antiszemita, aki ebben a szobában adtam szavamat Gombaszögi Fridának, hogy amíg miniszterelnök vagyok, Az Est-lapokat nem éri bántódás?»”¹⁸⁴

Az írók sorra felszólaltak Féja későbbi visszatekintése szerint is, és különféle javaslatokat, reformelképzeléseiket ismertették. Úgy emlékezett, hogy Kerék Mihály – aki ugyanakkor valójában ott sem volt – a telepítésről beszélt, Illyés pedig a parasztság általános helyzetéről szólt, Féja maga a kultúrpolitika, a népművelés reformjának a fontosságáról. Ez után az utolsó megszólalás után Gömbös megkérdezte: „[Hóman] Bálintnak elmondtad ezt?” „Igen – válaszolta Féja –, egy emlékiratot is átadtam neki.”¹⁸⁵

1937-ben Féja így foglalta össze a megbeszélés tanulságait: „Gömbös Gyula ezután finom ösztönrel tájékozódni próbált. Láthatóan az a gondolat mozgott benne, hogy az író társaságot politikai céljai számára megnyerje. Kijelentette, hogy a legnagyobb mértékben rokonszenvezik törekvéseinkkel, és teljes erővel támogatni szeretne bennünket.” Szóba került az anyagi támogatás lehetősége is, melyet Illyés Gyula az írók nevében önérzetesen elutasított. „Zilahy Lajos pedig megmagyarázta a miniszterelnöknek, hogy mi nem lépünk be a pártjába, nem csatlakozhatunk hozzá, de a közös célokért folyó harc terén örömmel támogatjuk őt, ha megfogható intézkedéseket tesz a magyar népi tömegek érdekében” – folytatta Féja. Gömbösnek a beszélgetés alatti hangulatáról a következőket jegyezte meg: „Láthatóan jól esett a miniszterelnöknek, hogy olyan társaságba került, mely nem várt tőle anyagi javakat, érvényesülést, címet vagy rangot, de halálisan hisz a maga eszméiben s igazságaiban, és ezeknek az eszményeknek a megvalósítását s igazságoknak a követését kéri tőle. Gömbös Gyula felszabadult, jókedvű lett, már régen lejárt a látogatás tervbe vett ideje, de nem akart elszabadulni körülüktől.”¹⁸⁶

A referátumokról s azok fogadtatásáról ezt jegyezte fel Féja 1937-es visszatekintésében: „Egészen természetes, hogy valamennyien az esedékes nagy népi kérdések megoldását sürgettük, mindenek felett pedig a telepítés megindítására kértük. S Gömbös Gyula a legnagyobb megértést mutatta ebben a tekintetben. Láthatóan tisztában volt a magyar nép helyzetével, ellensége volt a feudális rendszernek, arra biztatott bennünket, hogy tárjuk fel bátran a magyar nép sorsát, s megnyugtatót, hogy ebben a munkában teljes szabadságot biztosít számunkra. Sohasem felejttem el a mondását: – Követeljétek a száz százalékot, hogy én huszonöt százalékot meg tudjak valósítani. – Gyors ütemben pereg-

¹⁸³ ILLYÉS 1986, 83.

¹⁸⁴ SIKLÓS 1986, 60.

¹⁸⁵ Lásd LACKÓ 1996, 139.

¹⁸⁶ FÉJA, *Találkozásom...*, i. m.

tek előttünk a problémák. Az egyke kérdésére is rákerült a sor, s Gömbös Gyula azt mondta, hogy az egyke a magyar nép belső összeroppanásának a következménye, nem lehet tüneti módon kezelni, az egész magyarságot kell felemelni, az egész magyarságba kell új életkedvet önteni.”

Féja a Magyarországon megjelent cikkében Gömbös személyiségének negatív vonásaira is kitért: „Az volt az érzésem, hogy komoly közeledés történik közöttünk, de Gömbös Gyulának egyik kijelentése nagyon megdöbbentett. Az új kormányzópárt színvonálára került szó, s Gömbös Gyula a legnagyobb mértékben meg volt elégedve azzal az új gárdával, amelyet a híres tavaszi választás képviselői rangra emelt. Gömbös Gyula a győztes választás győzelmi mámorában úgy vélte, hogy elsőrangú reformgárdát ültetett a törvényhozói helyekre. Ekkor döbbsentem rá e tagadhatatlanul tiszta szándékú és szép képességekkel felruházott férfiú legdöntőbb gyengeségére: a kritikai érzés hiányára. Irtózott a kritikától, nem bírta a kritikát, s az önkritikára sem volt hajlama. Úgy éreztem: ez lesz a politikai végzete.”¹⁸⁷ Zilahyné – bár csak férjének a találkozót követő beszámolóját hallhatta, mivel nem volt jelen a szobában – nem így emlékezett arra, hogy Gömbös miként értékelte a képviselői rangra emelkedett új gárdát. A vele készült interjúból elmondta: „Gömbös kijelentette, hogy saját pártjának »reformképviselőit« – Rajnist, Oláh Györgyöt, Béli Bélát, Matolcsy Mátyást és társaikat – csak faltörő kosokként kívánja fölhasználni, s egyébként sincs jó véleményük róluk. S ezt éppen Németh Imre jelenlétében fejtette ki, akit bizonyos látszatok alapján szintén a kormánypárt reformképviselői közé soroltak. S ekkor, mint aki már elég bizalmat szerzett a népi írók előtt, kinyilatkoztatta: »Én a Ti szellemi gárdátokra akarok támaszkodni!« Néma csönd... majd egy hang az írók köréből: »Milotayval nehéz lenne egy táborban lenni!« Ekkor Gömbös nyomdafestéket nem tűrő jelzőkkel illette saját főpublicistáját, Milotay Istvánt.”¹⁸⁸ Azonban a kritikai érzék hiányára emlékezett később, 1945-ben Illyés is Félához hasonlóan, amikor Gömbösnek a Móricz-beszéd utáni sértettségéről, és az abban megnyilvánuló hiúságáról beszélt.¹⁸⁹

A találkozó befejezését Zilahy így örökítette meg: „Fél kilenc tájban, a tilalom ellenére, feleségem újra belépett, lábujjhegyen az ablakhoz ment, mert már alig lehetett mozogni a szobában a szivar és a cigarettafüsttől. Kilenc órakor begurították a büffasztalt hideg vacsorával, sörrel, borral. Gömbös, aki öt órakor egy félóra jött, éjfél tájban búcsúzott el tőlünk.”¹⁹⁰ Itt is tetten érhető Zilahy múltidézésének túlzásoktól sem mentes lendületessége. Illyés naplójában a háromnegyed kilencet, Féja a nyolc órát jelölte meg a miniszterelnök távozása időpontjaként.

¹⁸⁷ FÉJA, *Találkozásom...*, i. m.

¹⁸⁸ KERTÉSZ Dániel, *Gömbös Gyula és a népi írók: Budapesti beszélgetés Zilahy Lajosnéval*, Új Tükör, 1976. aug. 31.

¹⁸⁹ ILLYÉS 1986, 88–89.

¹⁹⁰ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 255.

Elmondható, hogy valóban semmiféle konkrét megállapodás nem jött létre az írók és a miniszterelnök között.¹⁹¹ Lackó, Féja Gézával folytatott 1971-es beszélgetésére hivatkozva, felidézte Kandó László festőművész, Kozma Miklós unokatestvérének szavait is, miszerint a találkozót követően, másnap Gömbös azt mondta Kozma Miklósnak: „ezekkel semmit se lehet kezdeni.” Ha a megjegyzés ebben a formában elhangzott, akkor ez egyfajta válasz lehetett Kozmának, mivel az akkori belügyminiszternek jelentős szerepe volt a találkozó létrejöttében. Lackó Miklós szerint: bár Gömbös megértést mutatott az eszmecsere során, azonban a találkozó puhatolózó jellegű volt. A történész hitelt adott Féja azon, szintén az 1971-es beszélgetés során elhangzott megállapításának, hogy a találkozó bizonytalan légkörben ért véget. A találkozó utolsó pillanatainak a hangulata – az idős Féja szerint – már nyilvánvalóvá tette, hogy nem kerülhet sor szorosabb együttműködésre az írók és a miniszterelnök között. Negatív végkicsengésű Illyés 1945-ös emlékezése is, mely Gömbösnek egy, az „egyke”-kérdést illető otromba viccének a felidézésével zárul. Azonban Illyés visszaemlékezésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy láthatóan kidolgozatlan és befejezetlen, egy terjedelmesebbnek szánt cikk töredéke lehet.¹⁹²

Zilahyné a vele készült 1976-os interjúban férjének az eseményt követő rossz hangulatáról számolt be, és miután ennek okát firtatta: „Végül is elmondotta, hogy Gömbös viselkedése nélkülözött minden jómodort, diplomáciai érzéket, és az együtt lévőek szellemi rangjához méltó komolyságot.”¹⁹³ És ennek illusztrálásául Gömbösnek a saját pártjának reformképviselőit illető, már idézett szavait hozta fel.

Ugyanakkor a fentieknek ellene mondanak Féja 1945 előtt publikált cikkei és Illyés naplójegyzete is. Eszerint, vagyis még az esemény hatása alatt, a találkozást követő órákban Illyés – a jelenlévők között általánosnak mondható – pozitív hatásról számolt be: „Elmegy – általános összecsodálkozás; ez külön ember, mint hittük. Döntünk, beszéljünk arról, hogy itt volt. Móricz már jövet elmondta Salusinszkynek.” A találkozó Illyés naplóbejegyzése szerint éppen hogy nem bizonytalan légkörben ért véget, hanem miután egyedül maradtak az írók, tervekről, programokról beszéltek. Ha óvatos is, ha kétséget is fogalmazott meg Illyés, de várakozást ébresztett benne a találkozó: „Az utcán együtt jövünk, Lőrinc, Áron, Féja, én. Az impresszió jó – de valóban ilyen-e? Vannak ebben az emberben kemény csontok, ahol nem enged, s én azt hiszem, ott a legbizonytalanabb. Katona. Erőssé tenni az országot, hogy erős újoncokat állíthasson – Háború nem

¹⁹¹ „Nem jött létre semmilyen megállapodás” – jegyezte meg Zilahy Lajos 1973-ban Siklós Jánosnak. SIKLÓS 1986, 60.

¹⁹² Az emlékezés kéziratán található utólagos megjegyzés: „Ezeket a sorokat 1945 júliusában írtam.” Vagyis abban az időben, amikor Darvas Józsefnek egy Szabad Nép-beli, május 13-án megjelent cikke nyomán Új Szellemi Front elnevezéssel egy pártok közötti és fölötti ideológiai szerveződés indult meg. 1945 júliusában jelent meg az *Új Szellemi Front* c. kiadvány, melynek Illyés mellett szerzője volt Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula és Horváth Márton. Nem elképzelhetetlen, hogy ez az emlékezés egy, a mozgalom könyvébe szánt írás töredéke lehet. Lásd STANDEISKY Éva, *Csábtánc és kiszorítás: Az 1945-ös Új Szellemi Front*, Múltunk, 2005/4, 4–41.

¹⁹³ *Budapesti beszélgetés Zilahy Lajosnéval*, Új Tükör, 1976. aug. 31.

lesz – mondta, a nép kezébe nem lehet fegyvert adni. Lenint, Sztálint olvassa, és pjátiletktát akar csinálni. Lőrinc diadalmaskodik, én »tűnődök«.”¹⁹⁴

Féja 1937-es cikkében szintén megemlékezett a Gömbös távozása utáni tanácskozásról: „Miután meleg hangulatban elváltunk Gömbös Gyulától, rögtönzött kis értekezletet tartottunk. Elhatároztuk, hogy nem szegődünk, nem szegődhetünk politikájának szolgálatába, hiszen számos lényeges alapvető kérdésben nem értünk egyet. De ha bármilyen komoly lépést tesz a magyar dolgozó tömegek érdekében: esetenként zárt sorokban támogatjuk őt.”¹⁹⁵ A már idézett 1941-es cikkében pedig így foglalta össze a találkozójelentőségét: „Szó sem volt arról, mintha bármiféle szempontból a néhai miniszterelnöknek felkínálkoztunk volna: egyáltalán nem ilyen hangnemben folyt le a beszélgetés, melynek különben jegyzőkönyve egyik barátunk birtokában van.”¹⁹⁶ Gömbös Gyula rokonszenvezett törekvéseinkkel, s hogy a magyar reformot mégsem indította útnak, annak okát egyrészt belpolitikai helyzetünkben, másrészt pedig régi, súlyos betegségében kell keresnünk.”¹⁹⁷

Ha valóban bizonytalan légkörben és bizonytalan hangulatban ért volna véget ez az eszmecsere, akkor nem biztos, hogy napokkal később megszületnek azok a különféle nyilatkozatok a Magyarország hasábjain – beleértve Féja cikkét is –, melyek azért ilyen vagy olyan formában, burkoltan, közvetve vagy nyíltan, de valamiféle reménynek adtak hangot a gömbösi reformpolitikát illetően, s nem születik meg az év végén Móricz riportja, mely a miniszterelnököt pozitív módon hozza személyes közelségbe.¹⁹⁸ És ellene mond a negatív értékelésnek az a tény is, hogy nem ez volt az egyetlen Zilahy-szervezte írótalálkozó. Erre maga Zilahy is utalt egy korábban már idézett megjegyzésével,¹⁹⁹ és

¹⁹⁴ ILLYÉS 1986, 84. 1945 júliusában, amikor a töredékben maradt emlékezését írta Illyés, az akkor kezébe került papírszeleten olvasható s emlékezésében is idézett feljegyzésével így összegezte a társalgás közben szerzett benyomásait a miniszterelnökről: „Nem művelt, de a feje jól vált. Esze nem széles körű, hanem gyors. Karinthyt élvezi és nem Zsiga bácsit, nem Adyt. Babitsról csak azt tudja: pacifista! Vezércikkvélemény, ettől kerek és határozott. Ostobaság azt hinni, hogy minden zsarnok szinte szakmából sanyargatja a népet; a legtöbb állandó halleluját és éljenzést kíván, de szívből jövőt. Nőiesek. A széken ülve is azt akarja mutatni (a derekával), milyen keményen megüli a lovat. Németh sápadtsága és némasága. Zsiga bácsi, mintha egyik regényének hőse lenne, a könyörtelen közönyével úgy tudja rontani az ünnepi légkört, épp így teremtve rögtön külön levegőt.” Illyés nem igazít el a tekintetben, mikor is készült ez a feljegyzés, de az ebben foglaltak már néhány momentumot illetően ellentmondanak április 12-re datált jegyzetével. Akkor még úgy jellemezte Gömböst, hogy „van benne charme és sokkal műveltebb, mint a híre mondja”. Nem zsarnokként aposztrofálta, hanem olyan embernek, aki különb, mint hitték.

¹⁹⁵ FÉJA, *Találkozásom...*, 120. jegyzetben *i. m.*

¹⁹⁶ Lackó Miklós tanulmányában majdhogynem szó szerint idézte ennek a mondatnak az egyik felét, de elhagyta az utána következő, Gömböst értékelő mondatokat. A jegyzőkönyv tartalma és tulajdonosának a kiléte mindmáig ismeretlen. Lásd LACKÓ 1996, 139.

¹⁹⁷ FÉJA, *A Márciusi Front...*, 155. jegyzetben *i. m.*

¹⁹⁸ MÓRICZ Zsigmond, *Kormányozni csak optimizmussal lehet: Pillantás az országra Gömbös Gyula miniszterelnök dolgozószobájából*, Magyarország, 1935. dec. 25.; kötetben: MÓRICZ Zsigmond, *Riportok II, 1930–1935*, összegyűjt., szerk. és a szöveget gond. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei), 560–565.

¹⁹⁹ „...Ruttay Udót, a geológus Lóczy Lajost, a földszakértő Kerék Mihályt vagy a fiatal Kovács Imrét hordtam fel Gömböshöz”. BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 255.

ezt erősíti meg Kerék Mihály is.²⁰⁰ Ha Gömbös Kozma Miklósnak tett megjegyzése valóban elhangzott, mint ahogyan azt Féja kései emlékezése nyomán Lackó Miklós idézi, akkor létrejött volna még egy ilyen jellegű eszmecsere?

Féja Géza 1937-es, tanúvallomás jellegű visszatekintését a következőképpen zárta: „Amit írtam, Gömbös Gyula biztatása nélkül is megírtam volna. Nekem az írás belső kényszer, s nemcsak az én szavam szól benne, hanem mindazoké, akikből jövök; mindazoké, akik utánunk jönnek majd. De úgy érzem, hogy ezt a történelmi adatot nem hallgathatom el, hiszen közelebből világítja meg az elhunyt miniszterelnök belső arcát, másrészt pedig ez a hiteles történet is magyarázza azt a korszellemet, melyben szociológiai munkánk komoly erővel megindult.”²⁰¹

7. A Gömbös-találkozó idején jelent meg a Válasz 1935. évi 3–4. számában Szabó Lőrinc *Vang-An-Si* című költeménye, melyben megidézte a 11. századi Kínában élt nagy reformer főminisztert, aki Sen Tszung császár támogatásával széleskörű és mélyreható gazdasági és államszervezési reformok sorozatát indította el. Élete vége felé a vershez fűzött kommentárjaiban ezt jegyezte meg a költő: „Engem a modern szocialista kísérletek és erős kételkedésem a sikerben vettek rá, hogy feldolgozzam. Ugyanebben az időben kezdett nyilvánvaló lenni, hogy a Gömbös-féle kísérlet is elbukik.”²⁰² A költőt az idővel megcsalta az emlékezete, mert a Gömbös-találkozó idején, amikor is a vers már megszületett, még egyáltalán nem volt nyilvánvaló mindenki számára – láthatólag a találkozás létrejöttét Zilahyval együtt ambicionáló és az Új Szellemi Frontot támogató Szabó Lőrincnek sem – a gömbösi reformelképzelések csődje.

A vers történelmi előzménye, hogy a gazdaság rohamos fejlődése ellenére az egykori kínai Tszung-kormányzat viszonylag gyenge maradt a korábbi nagy dinasztiákhoz képest. A 11. századtól a Liao állam és a Kína északnyugati szomszédságában élő tangutok

²⁰⁰ Salamon Konrád felidézte Kerék Mihály visszatekintését monográfiájában: „A miniszterelnök később is találkozott néhány falukutató íróval. Az első összeövetelt tehát egyáltalán nem lehet oly »egyedinek« tekinteni, ahol csak nagyon bizalmas dolgokban egyezkedhetnek a résztvevők. E második találkozóra Kerék Mihály emlékezik, akit Zilahy értesített telefonon, jöjjön, Gömbös találkozni szeretne néhányukkal. E megbeszélés Kerék emlékezete szerint 1935 végén vagy 1936 elején lehetett, s azon Kodolányi János és Kovács Imre vettek részt. (Talán Féja is, de ebben egyáltalán nem biztos.) Gömbös egy földreform lehetőségei iránt érdeklődött a jelenlévőktől, de a legtöbbet ő maga beszélt, mindenféle tervek ismertetésével árasztva el a jelenlevőket. Ennek az eseménynek már semmiféle visszhangja nem volt, a részt vevő írók nyilvánvalóan óvakodtak attól, hogy a találkozóval »eldicselkedjenek.«” Salamon nem jelöl meg forrást Kerék emlékezésével kapcsolatban; feltehetően szóbeli közlésről van szó. SALAMON Konrád, *Utak a Márciusi Front felé*, Bp., Magvető, 1982, 124.

²⁰¹ FÉJA, *Találkozásom...*, i. m.

²⁰² SZABÓ, *Vers és valóság*, 2. jegyzetben i. m., 88–89. Megjegyezte még: „Objektív politikai hangba öltöztetve sok lírai emlék is jelentkezik benne régi radikalista időszakaimból; különösen 10. és 11. versszak: egyenesen egy óriási tíz éves terv vázlatát adja meg.” Visszatekintésében, ha szóba is hozta a gömbösi reformpolitika kudarcát, elsősorban azért, hogy saját korábbi marxista vonzalmaival leszámoljon, illetve hogy hangsúlyozza a kommunisztikus társadalomformáló elvek tarthatatlanságát. A vershez fűzött kommentárjában részletesen szólt a vers elbeszélését meghatározó filológiai alapról, és ismertette a Vang-An-Si által bevezetett reformokat. Külön hivatkozott W. E. SOOTHILL *A History of China* és Heinrich HACKMANN *Chinesische Philosophie* c. munkájára.

rendszeresen betörték a birodalom területére, és az állandó katonai védekezés nagy gondot jelentett. A parasztok terhei miatt hatalmas felkelések törtek ki több területen. Vang-An-Si főminiszter 1069-től nagyszabású reformokat vezetett be: alacsony kamatú hitelt nyújtott a szegényparasztnak, átszervezte az adórendszert, a lakosságot tíz családonként csoportokba osztotta – ezeknek szükség esetén meghatározott számú katonát kellett kiállítaniuk –, a kötelező közmunkát átváltatta pénzdóra, vízszabályozási munkálatokat rendelt el, s megadóztatta a hivatalnokokat és a földbirtokosokat. Törekvései azonban az arisztokrácia heves ellenállásába ütköztek, így 1074-ben le kellett mondania hivataláról. Szabó Lőrinc a költeményben a korabeli magyar állapotokhoz néhány vonatkozásában hasonlatos 11. századi kínai valóságot idézte fel szkeptikus példázata számára.

A versben Vang-An-Si mint a császár nevelője érvényre akarja juttatni a valóság alaposabb, mondhatnánk, tudományos megfigyelésén alapuló és a filozófiai mérlegelés során kialakított államszervezés gyakorlatát. Szeretné, ha a császár hallgatna rá, de vele szemben ott van a Tanács, mely el akarja vonni a császár figyelmét, mivel az ország gondjaival való szembenézés hiábavaló, nincs remény megoldani azokat. A császár Vang-An-Sira hallgatva mégiscsak kinyitatta a „négy beszélő ablakot”, és azokon keresztül bezúdul népének minden felhalmozódott keserősége, szenvedése. Sápadtan, „irtozva hallgatja a néma mennydörgést”, s a Tanács csak azt mondja: „Nincs remény!” Ezzel szemben Vang-An-Si azt válaszolja: „De van!” „...akard s itt lesz az új világ!” A császár pedig ráhagyatkozott. Vang-An-Si keményen dolgozni kezdett, megvalósította „reformképzeléseit”. És „látta: roppant számok és tervek / bölcs kényszerben hogy építik / szerencse, önzés, bűn s örök harc / fölé az ész s rend álmait.” Amikor azonban a császár újból kinyitatta a beszélő ablakokat, megint elkeseredett elégedetlenséggel találkozott, a nép pedig követelte miniszterének vesztét, mert nem akart több áldozatot hozni a jövő érdekében. Itt is jelentkezik az a tanulság, melyet a *Vallomás* című cikk vonatkozásában már korábban lehetett idézni, „itt a sok önzés ereje őrzi az egyensúlyt”, vagyis a reformfolyamatoknak a népre való erőszakolásával éppen ez az egyensúly bomlik meg, és ez Vang-An-Si kudarcának oka.

És miközben Szabó Lőrinc és az Új Szellemi Frontba tömörült írók éppen arra törekedtek, hogy a szellemi életnek befolyása legyen a politikai folyamatokra, hogy az írók megkerülhetetlen tényezőkké váljanak a közéletben, akkor a költő megírta azt a verset, mely ennek a kezdeményezésnek a kudarcát vetíti előre. Ez a vers már önmagában is ellene mond annak a nézetnek, miszerint Szabó Lőrinc kételyek nélkül hitt, és társainál kitartóbban a kormány által meghirdetett reformpolitikában.²⁰³

A *Vang-An-Sival* majdhogynem egy időben megszülető *Dsuang Dszi álma* című költeményében azáltal, hogy a Csuang-cü-től származó ismeretelméleti példázatot továbbvívve, a valóság alapvetőnek tartott igazságainak a rendszerét problematikusá tette, megkérdőjelezte az egyedül való igazságot, sőt a személyes azonosságtudatot is. Az ebben az időben keletkezett úgynevezett „keleti versei”-ben a tökéletes megismerés illuzórikus

²⁰³ Lásd KABDEBÓ 1974, 78. jegyzetben *i. m.*, 123; LACKÓ 1996, 126, 147, 160; RÁBA György, *Szabó Lőrinc*, Bp., Akadémiai, 1972 (Kortársaink) (a továbbiakban: RÁBA 1972), 106.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

voltát igyekezett bizonyítani, s ebből következően megkérdőjelezett minden olyan cselekvést is, mely a megfigyelt s értelmezett valóságból kivont argumentum nyomán magának a valóságnak a megváltoztatására irányult.

A *Különbéke* című versében az egyértelmű megismerésen kívül az életnek értelmet adó ideálról, s ezzel az embernek a valamiféle teljességgel való kapcsolatáról is lemondott, sőt ennek a kapcsolatteremtésnek a szándékát is negatívan idézte fel ekkori verseiben. A *Szun Vu Kung lázadásában* a teljességre törekvő szándék mint nagyravágás, világhatalomra törekvés jelenik meg. A *rabszolga* című versben azzal az ábránddal számolt le, hogy a gépek felszabadítják az embert, s a teljességet, a teljes létezést illető egyetemes felszabadulással szemben a töredék létezésben megvalósuló új rabszolgaság vízióját realizálta. A *Mara és lányai*, illetve az *Urvasi és Pururavasz* című költeményében pedig azt a szándékot tartotta eleve kudarcra ítéltnek, mely a teljességet akarja megragadni a szerelemben. Kabdebó Lóránt Szabó Lőrinc ekkor írott verseiről megállapította: „Így azután ez a világ a háború képét mutatja, a vágyak és cselekvések ütközését.”²⁰⁴ A szerelem teljességére törekvés után nem marad más, mint csömör, az ipari forradalmat, s vele együtt az új társadalmi formációkat illető bizakodás egy újabb, a technikának való kiszolgáltatottsághoz vezet, és a *Vang-An-Si* című versben a rendszerváltozás nem egy igazságosabb, vagyis az igazsághoz, a teljességhez közelebb társadalmi berendezkedést szült, hanem újabb elégedetlenséget; minden szocialisztikus elképzelés egy újabb imperialista rendet valósított meg, melyben az egyén megfosztatik minden személyes lehetőségétől.

Dsuang Dszi, a megidézett mester az egy évvel korábban íródott *Az irigység erdejében* című versben arra int: „Élj, küszködj s ne törődj, hogy élsz és halj meg és ne törődj vele!” Amikor az ember ki akar tekinteni az őt meghatározó és szervesen létrejövő korlátok közül, akkor a képzelet megteremt egy realizálhatatlan létformát. A vélt igazság elérhetetlen képzele ugyanakkor olyan döntéseket szül, olyan tettekre sarkallja az egyént, melyek megbontják a világ fizikai törvényeket idéző szükségyszerű rendjét.

Szabó Lőrincet is foglalkoztatta a Dosztojevszkijtől Hermann Brochig gyakran felbukkanó gondolat, mely szerint az az elképzelés, hogy a megváltás az ember kezében van, a gonosz hatalmához vezet. (Azonban Szabó Lőrincnél a gondolat mögött ott van az egységes világértelmezést illető kétely is.) Vang-An-Si próbálkozását így is jellemezte a vershez fűzött kommentárjában: „felhatalmazást kapott rá, hogy gyakorlatban kipróbálja destruktív tehetségét.”²⁰⁵

A költő felfogásában a valóság megváltoztatásának Vang-An-Si-i kísérlete nem más, mint egyfajta racionalisztikus elképzelés, melyhez hasonlóak már Platón óta oly sokszor megkísértették az emberiséget. A terv, a reform mint az eredendő emberi természetet meghamisító kezdeményezés jelenik meg. Mert az emberi természetet alapvetően az önzés és a szűklátókörűség jellemzi. A vers arra a kérdésre, hogy mindennek így kelle-ne-e lennie, vagy elképzelhető-e egy másfajta út, nemmel felel. Maga a társadalmi léte-

²⁰⁴ KABDEBÓ 1974, 193.

²⁰⁵ SZABÓ, *Vers és valóság*, 88.

zés a költő felfogásában a szabadság ellen hat: vagyis a demokratikus politikai berendezkedésben ott az egymást korlátozó szabályrendszerek szabályozott konfliktusa és mozdulatlan feszültsége, a diktatórikus berendezkedésben pedig a monolit hatalom hierarchiájának való kiszolgáltatottság van jelen.

Talán e vers kapcsán jelentkezik először határozottan az az ellentmondás, mely elválasztja egymástól a költőt és a közéleti embert. Kinek van igaza? A költőnek, aki ezt a verset írta, vagy a szerkesztőnek, aki ugyanakkor csatlakozik Zilahy Lajos azon kezdeményezéséhez, hogy az írók küldjenek üdvözlő táviratot Gömbös Gyulának második kormánya megalakulása alkalmából, majd nem sokkal később egyetemes magyar gondolatok realizálhatóságáról illetve kormányképességéről beszél,²⁰⁶ illetve reformokról, melyek megvalósulásuk esetén felérnének egy forradalommal.²⁰⁷

Szabó Lőrinc egy pár évvel korábbi, másik keleti versében, melynek a *Tao Te King* címet adta, található ez a gondolat: „Pusztul, ami csak egy; vak, aki egynek lát valamit”, majd ugyanabban a költeményben kicsit később: „igaz egész csak ellentéteiddel együtt lehetsz”. Cusanus híres megfogalmazásában az ember „coincidentia oppositorum”, vagyis ellentétek keresztezési pontja. A költő életművének egésze nem kötődik kizárólag egy konkrét idő és tér történéseihez, nem pusztán általános és konkrét társadalmi igények közvetítése. A jelenlétet érintő lehetőségeket a létezés minden megnyilvánulására vonatkozóan járja körbe. Költészetében minden gondolatának megteremti az ellenpárját, de a felmerülő kétség nem pusztán a megtagadásért mondatik ki, hanem a figyelem pontosságáért. És ugyanezt el lehet mondani a teljes pályaképről is, vagyis az ellentétek, a felfogásbeli ellentétek nem csupán a költészetben jelennek meg, hanem az élet és a költészet viszonyában is, vállalva ennek morális konzekvenciáit. Szabó Lőrinc, hogy valamiféleképpen harmóniát teremtsen önmagában, megpróbálta felidézni az örökké mozgó és változó világ végső egységének elvét, ahogyan erről a *Tao Te King* című verse tanúskodik. Az út – melyben végül is egyaránt ott a költői és a közéleti magatartás –, a *tao* mozgása pedig az ellentétesség – ahogyan Lao-csi *Tao Tö Kingjének* negyvenedik verse mondja.²⁰⁸

„Abban a kevés »politizálásban«, amit én csináltam a kultúréletben, a relatíve legjobb lehetséges megoldás elérése volt a célom” – jegyezte fel 1945 májusában, tíz évvel a vers keletkezése után. „Ha képviselő lennék, még inkább ezt az elvet követném a gyakorlatban. Mint gondolkodó viszont teljesen az öncélú igazságot szeretném elérni mindenben. Összeegyeztethető ez a két nézet? Hát persze. S gyakorlati politikus számára nem is lehetséges más út...”²⁰⁹ Az ellentétek ebben az értelemben már nem csak a köz-

²⁰⁶ Lásd „Jobb” és „bal” és a reformok, Magyarország, 1935. ápr. 26.; kötetben: SZABÓ, *Emlékezések...*, 75. jegyzetben i. m., 374.

²⁰⁷ Lásd *Válaszok a Népszava körkérdéseire*, Népszava, 1935. máj. 1.; kötetben: SZABÓ, *Emlékezések...*, 376.

²⁰⁸ Tőkei Ferenc fordításában: „Az ellentétesség (*fan*): a *tao* mozgása; a gyengeség: a *tao* tulajdonsága (*jung*). Az égalattiban minden dolog (*wan-wu*) a létből (*ju*) születik ugyan, de maga a lét a nemlétből (*wu*) születik.” LAO-CI, *Az út és az erény könyve* = *Kínai filozófia: Ókor, Második kötet*, szerk., ford. TŐKEI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1986, 31.

²⁰⁹ Egy 1945. júliusi naplóbejegyzéséből. Lásd SZABÓ, *Vallomások*, 357.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2004. évi évfolyam 3. szám

vetlen társadalmi cselekvésben és a költészetben kifejeződő felfogások, magatartások között nyilvánulnak meg, hanem az eseményeket a konkrét idő és tér korlátaiból kiemelő sejtelem és a mindennapok különféle történéseivel adódó vagy szükségszerűen jelentkező lehetőségek között is. Állítást tagadás követ, az igen és a nem eshetősége folyton újjáteremtődik az egész embert érintő kétség okán és a kérdés pontossága érdekében.

(Folytatjuk)

DARAB ÁGNES

„ICARUS SORSÁT VÁLLALOM.”¹

Az Icarus-mítosz recepciója a magyar irodalomban

Icarus története egyike azoknak a görög mítoszoknak, amelyek az antikvitástól napjainkig folyamatosan újramondásra ösztönzik a költőket és a képzőművészeket egyaránt. Az ifjú sorsa, amely a mámoros repülés és a tragikus végű zuhanás, éppen e végleteket magában foglaló tartalma miatt vonhatta magára minden kor művészi figyelmét. A mítosz, kizárólag fizikai értelemben vett szárnyalás és aláhullás olyan metaforikus lehetőségeket rejt magában, amelyeknek a kibontásában költők és festők sora látta meg az alkalmat arra, hogy emberi-művészi önmagát értelmezze. A szárny és a szárnyalás aitiológiai mítoszáat műalkotások sokasága formálta annak a jelentésnek a hordozójává, amelyben a szárny az emberi világ fölé, a magasabb szférába emelkedés,² a szárnyalás pedig a költői és az emberi kiteljesedés, a szabadság és a boldogság kifejeződése.³

Az antikvitás Icarus-képe

A görög mítosz főszereplője eredetileg nem Icarus volt, hanem az apja, az építész, szobrász és feltaláló Daedalus,⁴ akit már Homérosz is megemlít,⁵ még Icarus nélkül, Krétán alkotó mesteremberként. A Daedalus-történet költői megformálását először az attikai tragédiában, Szophoklész és Euripidész számunkra elveszett drámáiban, majd a hellénisztikus költőknek, Kallimakhosznak és Philosztephanosznak csak másodlagos forrásokból ismert műveiben kapta meg.⁶ A minden jel szerint elterjedtebb mítoszvariáns mellett, amely tengeren történő menekülésről és Icarusnak egy szigeten való eltemetésé-

¹ Az idézet Dsida Jenő *Kréta szigetén* című versének záró sora.

² Hans BIEDERMANN, *Szimbólumlexikon*, Bp., Corvina, 1996, 353.

³ *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJ-VÁRI Edit, Bp., Balassi, 1997, 419.

⁴ A görög művészettörténet-írás Daedalus-képéről lásd Bernhard SCHWEITZER, *Daedalus und die Daidaliden in der Überlieferung* = B. SCH., *Zur Kunst der Antike*, I, Tübingen, 1963, 127–141.

⁵ HOMÉROSZ, *Íliasz*, 18, 590–592.

⁶ A mítosz költői megformálásának rekonstrukcióját és alakulástörténetét tárgyalja részletesen Franz BÖMER, *P. Ovidius Naso, Metamorphosen, Buch VIII–X*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1977, 66–70. A kérdés rövid összefoglalását adja Hans von GEISAU, *Ikaros = Der kleine Pauly*, II, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979, 1359.

ről szólt, a mítosz recepciótörténetének szempontjából meghatározó változat, az apa és fia repülése és a fiú tengerbe zuhanása az i. e. 3. századi Kallimakhosz költészetében kapta meg legkorábbi poétikai megfogalmazását.⁷ Ismerve ennek a költészetnek a tudós jellegét,⁸ az előadás hangsúlya vélhetően a *mare Icarium* névmagyarázatán volt.

Az a hangsúlyeltolódás, amelynek eredményeként a történet főszereplője Icarus lett, a római kori, közelebből az Augustus-kori költészetben ment végbe. Horatius az ódáiban (1,3; 2,20; 4,2) és Vergilius az *Aeneis*ben (6,14 skk.) a mítoszt még elsősorban Daedalus történeteként idézi fel, amelybe Icarus szárnyalását és halálát is beleszövik. Az a költő, akit mondhatni egy életen át foglalkoztatott ez a mítosz, Ovidius volt. Csaknem minden művében felidézte Daedalus és Icarus történetét (*Heroides* 18,19; *Fasti* 4,283–284; *Tristia* 3,4,21; 3,8,6), a mítosz részletező és nagyobb terjedelmű költői feldolgozását pedig két művében is megalkotta: az *Ars amatoriá*ban (2,21–98) és a *Metamorphoses*ben (8,183–235).

Daedalus képzőművészeti ábrázolásai az i. e. 6. század görög művészetében jelennek meg, és folyamatosan jelen vannak – elsősorban a festészetben – a római császárkorral bezárólag.⁹ Az apa és fia repülésének képzőművészeti ábrázolása ugyancsak már az i. e. 6. század közepén megjelent, majd a fiára szárnyakat rögzítő Daedalus ikonográfiai típusa is kialakult az i. e. 5–4. század folyamán.¹⁰ Azonban Icarus zuhanásának ábrázolása csak a – bár minden bizonnyal hellénisztikus minta alapján készült – római kori fal-festményekről ismeretes: az a tíz freskó, amely mind Pompejiben került elő, mutatja, hogy Icarus zuhanása a római nagyfestészet négy legkedveltebb témájának egyike volt.¹¹

A mítosz verbális és ikonikus ábrázolásai tehát lényegében ugyanazt az utat járták be. Kezdetben mindkét művészetben Daedalus állt az ábrázolások középpontjában, az ügyes mesterember, aki mellett Icarus csupán mellékszereplőként jelent meg. A mitológéma letragikusabb epizódjának, Icarus zuhanásának az ábrázolása a római kor művészeinek az érdeklődését keltette fel, az ő ábrázolásukban került előtérbe, majd kapta meg végső megfogalmazását. Ennek következtében a római művészetben történt meg az a hangsúlyeltolódás, amelynek eredményeként a mítosz már nem Daedalusról, hanem Icarusról szólt.

Ebben a folyamatban kiemelkedő szerepet játszott a *Metamorphoses* elbeszélése, amellyel Ovidius megalkotta a mítosznak azt a költői megfogalmazását, amelynek hőse már kétségtelenül Icarus, amelynek narratívája Icarus repülése és zuhanása köré szerveződik, és amely az Icarus-mítosz kánonjává lett.¹² Az ovidiusi szövegnek ezt a kanonizálódását nagy mértékben elősegítette, hogy a *Metamorphoses* mindig része volt az iskolai

⁷ BÖMER, i. m., 69.

⁸ Albrecht DIHLE, *Griechische Literaturgeschichte*, Stuttgart, Kröner Verlag, 1967, 348–349.

⁹ Daedalus és Icarus antik képzőművészeti ábrázolásainak legteljesebb összefoglalását adja Jakob E. NYENHUIS, *Daidalos et Ikaros = Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, III/1, Zürich–München, Artemis Verlag, 1986, 303–321.

¹⁰ NYENHUIS, i. m., 320–321.

¹¹ NYENHUIS, i. m., 321.

¹² GLOVICZKI Zoltán, *Ovidius ars poeticája*, Bp., Akadémiai, 2008, 77–78.

latintanításnak, így a – legalábbis Magyarországon – mind a mai napig iskolai olvasmányként szereplő történet szinte kizárólag Ovidiuson át vált az európai kultúra részévé.¹³

Ovidius Icarus történetét olyan többrétegű metaforává formálta,¹⁴ amely emberi és művészi énjének legszemélyesebb kifejeződése.¹⁵ Daedalus bölcs megfontoltságával és a középben haladásával (*Medio ut limite curras, Inter utrumque vola*¹⁶) szemben Icarus magatartása a másik lehetőség: engedni a pillanat mámorának (*cupidine tractus*¹⁷). Apa és fia sorsában ott van egy további választás is: az elődök útján haladni, őket követni (*Me duce carpe viam!*¹⁸), avagy vakmerően új útra lépni és magasabbra törni (*Deseruit-que ducem, Altius egit iter*¹⁹). Végül, szabályok szerint (*praecepta volandi*²⁰) és a bennük megtestesülő korlátok között élni, vagy átlépve azokat belefeledkezni – ha csak egy pillanatra is – a szabadság mámorító teljességébe. Ovidius így tette alkalmassá a mítoszt nemcsak önkifejezésére, hanem egyben örök emberi és művészi léthelyzetek megfogalmazására,²¹ megmutatva ezzel a benne rejlő művészi lehetőségeket, amelyek minden korban megtalálták az aktualitásukat.

Icarus repülése és zuhanása Ovidius elbeszélése óta folyamatosan kedvelt témája az európai művészetnek,²² elsősorban a költészetnek és a festészetnek.²³ A téma recepciótörténetében különösen szembetűnő az a figyelem, amellyel a 19. és főként a 20. századi magyar irodalom fordult Icarus alakja felé. Tompa Mihály, majd Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Somlyó Zoltán, Áprily Lajos és Dsida Jenő verse fogalmazza és mutatja meg az Ovidius által megteremtett metaforában rejlő újabb és újabb interpretációs lehetőséget.

¹³ A *Metamorphoses* hatásáról és szinte áttekinthetetlenül gazdag utóéletéről az európai kultúrában, a téma bőséges szakirodalmával lásd Michael von ALBRECHT, *Geschichte der römischen Literatur*, I, München, dtv Verlag, 1994, 644–648.

¹⁴ Az ovidiusi elbeszélés különböző, összességében nem túlságosan poétikus interpretációinak összefoglalását lásd RITOÓK Zsigmond, *Amphion und Icarus*, *Acta Antiqua*, 36(1995), 92–93.

¹⁵ A Daedalus–Icarus párban rejlő oppozíció allegorikus értelmezését, amely szerint az ovidiusi elbeszélésben két művészi/esztétikai és emberi/etikai magatartás, a *prodesse* és a *delectare*, illetve a *severitas* és a *lusus* dilemmája fogalmazódik meg, RITOÓK Zsigmond állapította meg: *i. m.*, 93–99.

¹⁶ OVIDIUS, *Metamorphoses*, 8,46, 49.

¹⁷ OVIDIUS, *Metamorphoses*, 8,67.

¹⁸ OVIDIUS, *Metamorphoses*, 8,51.

¹⁹ OVIDIUS, *Metamorphoses*, 8,67–68.

²⁰ OVIDIUS, *Metamorphoses*, 8,51.

²¹ Miként Arachne (*Metamorphoses*, 6,1–145) és Pygmalion (*Metamorphoses*, 10,243–297) történetét is: SZILÁGYI János György, *Arachné* = Sz. J. Gy., *Paradigmák: Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról*, Bp., Magvető, 1982, 217–233; Uő, *Az Átváltozások költője* = uo., 37–42.

²² A téma utóéletének összefoglalását lásd Eric M. MOORMANN, Wilfried UITTERHOEVE, *Daidalos und Ikaros* = *Lexicon der antiken Gestalten mit ihrem Fortleben in Kunst, Dichtung und Musik*, Stuttgart, Kröner Verlag, 1995, 206–209; Bernhard GREINER, Joachim HARST, *Daidalos und Ikaros* = *Der neue Pauly*, Supplemente 5, *Mythenrezeption*, Stuttgart–Weimar, J. B. Metzler Verlag, 2008, 191–198.

²³ A képzőművészeti ábrázolások közül kiemelkedik három festmény: id. Pieter BRUEGHEL, *Tájkép Icarus zuhanásával* (1558), Brüsszel, Musée Royaux des Beaux-Arts; Peter Paul RUBENS, *Icarus zuhanása* (1636), Brüsszel, Musée Royaux des Beaux-Arts; Marc CHAGALL, *Icarus zuhanása* (1975), Párizs, Musée National d'Art Moderne, Centre Georges Pompidou.

Tompa Mihály: *Ikarus*

A téma magyar irodalmi recepciója Tompa Mihály 1863-ban írt versével, az *Ikarus*-szal veszi kezdetét. A költemény Tompa költészete legjelentősebb teljesítményének, a Bach-korszakban írt allegorikus költeményeinek sorába illeszkedik. A költő, aki az 1848–49-es szabadságharc lelkes híve volt, a bukás után sem adta fel a győzelem reményét. Az 1850-es években írt allegorikus költeményeiben, mint *A gólyához* vagy *A madár, fiaihoz*, a forradalom gondolatát tartotta éberen az önkényuralom idején.²⁴

Az *Ikarus* keletkezésének hátterében nemcsak Tompának a forradalom emlékét töretlen lelkesedéssel őrző általános attitűdje húzódik meg. A Bach-rendszer bukása, Széchenyi halálának, a nemzeti gyásznak a nemzet egységét újraélesztő hatása, végül az 1861-ben ismét összeülő országgyűlés együttes hatásaképpen életre kelt a magyarságban a szabadságba vetett hit és a reménykedés. Miként az elnyomatás évtizedében Tompa adta meg leghatásosabb megfogalmazását a nemzet fájdalomának, úgy most a nemzet éledésének is ő adott először költői hangot.²⁵ A kedvező politikai események azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A rövid időre fellángoló hazafias költészet elnémult, és ismét felváltotta – az 1850-es évekhez hasonlóan – az allegorizálás, a képes beszéd, amely az összetartozás érzését teremtette meg a szabad szólás lehetőségében egyaránt korlátozott költő és közönsége között.²⁶ Ennek az egyik legmegkapóbb dokumentuma az *Ikarus*.²⁷

A költemény formája monológ: Icarus fiktív monológja a zuhanás után, a halál előtt. A szöveg a vergődés és a repülés, a lent és a fent, a jelen és a múlt ellentétében feszül, ez adja az izzását. A jelen a lent, a vergődés: „Vergődöm a tenger dagályán” (1. vsz.), „Vergődöm, – vívok szél- s dagállal” (7. vsz.). Amit az első és a hetedik versszaknak a jelen agóniáját festő azonos sorkezdetek keretbe foglal, a ragyogó közelmúlt: a fent, a szárnyalás. Ennek az elbeszélése alkotja a keretbe foglalt öt versszakot, amely az eseménysor összegzésével kezdődik („Fent, fent valék... alázuhantam!”), majd a kibontásával folytatódik, amelynek íve a földtől az égig, majd a tengerig tart, tehát a lent–fent–lent útját járja be. A kezdet a fogság, a szabadság kínzó hiánya, amely a mitikus történet krétai előzményeire történő utalásban kap megfogalmazást: „Ülénk a bús sziget homokján, s a vízre bámultunk”. Ebben a helyzetben fog meg a vágy („Repülni...! hah!”), amelyből tett lesz: „S én, – szárnyat alkoték”.

A soha nem látott tettnek, a „föld fia” első repülésének a fokozatai szinte vizuálisan jelenítik meg a földtől elrugaszkodás csodáját: „A föld színét elhagyva lábam” –

²⁴ BISZTRAY Gyula, *Tompa Mihály* = B. Gy., *Könyvek között egy életen át*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 139–142.

²⁵ KÉKI Lajos, *Tompa Mihály*, Bp., 1912, 144–147; IMRE László, *Tompa Mihály* = I. L., NAGY Miklós, S. VARGA Pál, *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 59.

²⁶ FÁBRI Anna, *Utószó* = TOMPA Mihály *Válogatott versei*, Bp., Unikornis, 1994 (A Magyar Költészet Kincsestára, 21), 295.

²⁷ Arany János éppen az *Ikarus* keletkezésének évében, 1863-ban írja Tompa allegorikus költészetéről: „Ma sincs költőnk, ki annyira képekben [...] gondolkoznék, mint Tompa. [...] Eredeti hajlam ez nála eleitől fogva; egyszersmind a viszonyok által parancsolt kényszerűség”; idézi BISZTRAY, *i. m.*, 141.

„A szárny emelt” – „repültem [...] mind magasabban” – „a lég titkába” – „A büszke nap bosszús-ijedten / Kél, üldöz”.

Icarus ezután hirtelen bekövetkező zuhanása Tompa megfogalmazásában nem tragikus, hanem fenséges. Az ifjú halhatatlanságát nem a testét elnyelő tenger elnevezése biztosítja, bár erre is történik utalás („S lesz hab is, mely rám özönlék, [...] felőlem emlékl!”), hanem tettének paradigmatisztikus volta: „Élet jön a meddő szünetre... / A gondolat megvan születve, / Nagy, munkás és örök; / Leend sok, aki fenn se szédül, / Nem retteg a menny fellegétül, / Bár villámlik, dörög.” Icarus repülését nem annak tragikus vége minősíti, hanem a bátorsága, amely követőkért kiált. Ovidius elbeszélésének vége visszhangzik a fiát kereső és a tudományát elátkozó apa kétségbeesett kiáltásától: „’Icare!’ dixit, ’Icare!’ dixit ’ubi es?... Icare!’ dicebat”. Tompa az ovidiusi motívumot, a mindent betöltő kiáltást lelkes és lelkesítő óhajtássá, sőt imperatívusszá alakítja: „Örökre zeng itt a kiáltás. / Halandók, merjetek!”

Tompa Mihályra, amint azt levelei is dokumentálják, igen nagy hatással volt Ovidius *Metamorphosese*. Olyannyira, hogy *Tündérország* címmel egy ahhoz hasonló művet akart összeállítani.²⁸ Bár ez csak terv maradt, Ovidius hatása több motívum alkalmazásában, valamint a költői előadásmód gyakran retorikus jellegében is kimutatható.²⁹ Mindezek ismeretében tehát az *Ikarus* esetében megalapozottan számolhatunk a mítosz ovidiusi megfogalmazásának közvetlen hatásával.

Tompa az ovidiusi metaforát politikai allegóriává formálta. Icarus tettének merészségében, illetve a vállalásában nem az individuum, hanem a nemzet sorskérdésének adta megfogalmazását. Ovidius Icarusának szabad szárnyalása Tompa megfogalmazásában a magyarságnak egy pillanatra kivívott szabadsága lett. A lent és a fent folyamatos váltakozásában mozgó szöveg nemcsak Icarus felemelkedésének és zuhanásának a kifejeződése, hanem a szabadságharc ragyogó napjainak, majd a bukásának a metaforája. A tett bátorsága és bukásában is nagyszerű volta³⁰ a buzdításnak és a forradalom újbóli fellángolásába vetett hitnek a kifejeződése. Tompa versében tehát Icarus történetének képében a nemzet közelmúltja, jelene és remélt szép jövője kapta meg allegorikus megfogalmazását. Azzal, hogy a mítoszt nemzeti-politikai tartalom hordozójává tette, Tompa a kor és a maga költészetére egyaránt jellemző megoldást választott. A mítosz magyar irodalmi recepciótörténetében azonban egyedül áll ezzel az interpretációval.

Kosztolányi Dezső: Icarus

Nem egészen fél évszázaddal később, 1905-ben az éppen Bécsben tanuló 20 éves Kosztolányi Dezső lángoló lelkesedéssel, élet- és tudásvágygal készült a költői pályára.

²⁸ KÉKI, *i. m.*, 67–69; BISZTRAY, *i. m.*, 156–157.

²⁹ KÉKI, *i. m.*, 69.

³⁰ Tompa szerint „Ikarus a nagy kezdő, merő, úttörő képe, kinek dicsősége, ha bukik is, halhatatlan”; idézi BISZTRAY Gyula = TOMPA Mihály *Válogatott művei*, vál., jegyz. BISZTRAY Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1961 (Magyar Klasszikusok), 698.

meghódítására. A mohó nyugalanságot és izzást, ezt a rá mindvégig jellemző életérzést fogalmazta meg Babits Mihálynak ekkor írt levelében is: „...szeretnék nagyon, de nagyon szerepelni, élni és mindig csak élni!”³¹ Ugyanakkor nem állt távol tőle a magány, sőt a halál érzése, tudata és vállalása sem. A közösséget és a közösségi cselekvés lehetőségét elutasító, a magányos génusz teremtményét hirdető, művészet-centrikus költő volt, akinek gondolatvilágát folytonosan áthatotta a haláltudat.³²

A halál gondolata meghatározója volt már Kosztolányi első verseskötetének, az 1907-ben kiadott *Négy fal között*nek is. Ebben jelent meg az 1905-ben írt *Icarus*, amelyet a költő, a kötet sok más költeményével együtt kihagyott *Összes verseiből*, amikor élete végén sajtó alá rendezte őket.³³ Az első kötet verseinek későbbi megrostálására annak a belátása vezethette, hogy ezek a versek még a hangkeresés dokumentumai.³⁴

Azok a motívumok, amelyek a *Négy fal között* szövegeinek a pilléreit alkotják, és amelyeket Kosztolányi ebben a kötetében még csak illesztget, organikus egésszé azonban csak a későbbi verses és novellás köteteiben állnak össze, az *Icarus*ban már jelen vannak: az elrugaszkodás a hétköznapiól, az átlagostól, a felfelé törekvés, a magányos ember élet–halál küzdelme és a halál vállalása – egyetlen pillanatnyi győzelemért.

Kosztolányi egyetlen epizódot tágit verssé, éspedig olyat, amely nem is része a mítosznak: Icarus repülésének a zuhanás előtti utolsó fázisát, amikor irtózatossá válik a küzd célja, a Nap eléréseért. Az előzmény és a tragikus következmény egy-egy mondat a vers elején: „Icarus a tüzes naphoz futott”, és a végén: „de ő röpt... / És így bukkolt alább.” Ami e két sor között feszül, az ifjú önmagát felküzdése a Napig, ami egyben a haláltusája is. Kosztolányi mítosz-interpretációjának a kulcsa az idézett első sor. Az ő Icarusa nem véletlenül, nem a repülés mámorától figyelmetlenné válva kerül a Nap közelébe. A Nap elérése repülésének egyetlen értelme. Az ő Icarusában nem a repülés képessége a nagyszerű, hanem a célja. Az ő Icarusa nem abban első, hogy halandóként repül – a történetnek ez az aspektusa nemhogy nyomatékot, de említést sem kap –, hanem abban, hogy a Napig repül fel. Kosztolányi Icarusa a lehetetlent akarja, a cél elérése ezért egyenlő a halállal: „kigyúlt szemekkel szállt a tűzhalálba”, „Ment a halálba, mind felebb s felebb.”

A tenger és a Nap között hörögve felfelé törő Icarus küzdelmét egyetlen pillanatra mégis siker koronázza: „s egy percre győzött a sötét vizen [...] forgott a nap, mint egy tüzes kerék, / s elkápráztatta könnyező szemét.” A káprázat, az izzó szépség az, ami felé Icarus törekszik, és amiért a pusztulást is vállalja. A *homo aestheticus* Kosztolányi hitvallása ez, amelyet a Nyugatban 1933-ban majd így fogalmaz meg: „A homo moralis ellentéte és ellenképe, gyökeres tagadása a homo aestheticus, [...] az, aki semmit se vár, és mindent megkap az ámulat egy pillanatában, az, aki ezt a pillanatot s vele együtt az

³¹ RÓNAY László, *Kosztolányi Dezső*, Bp., Gondolat, 1977, 14.

³² RÓNAY, *i. m.*, 18–24.

³³ RÓNAY, *i. m.*, 34–35; RÉZ Pál, *Kosztolányi-mozaik = In memoriam Kosztolányi Dezső*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Nap, 2002, 278.

³⁴ RÓNAY, *i. m.*, 22–24.

életet marasztalja is.”³⁵ Ez az életfilozófia és egyben költői ars poetica tudatos választás eredménye, ami megfogalmazódik a versben is: „Sajnálta csendes, lombos otthonát, / hol élhetett vón boldogan tovább”.

Kosztolányi Icarus repülésében és bukásában nem a bátorság nemzet elé állítható paradigmáját látta, miként Tompa Mihály, hanem önmaga mitikus előképét, miként Ovidius. A mítosz hőroszában ugyanúgy emberi és művészi önkifejezésének poétikai lehetőségére talált, mint ókori költőtársa. Az élet értelme számukra a költészetben testet öltő esztétikum, a szépségnek akár csak pillanatnyi teljessége volt.³⁶ Ovidius a maga elbeszélésében ennek a pillanatnak a mámorát rögzítette. Kosztolányi az oda vezető út emberfeletti küzdelmét.

Ezt a küzdelmet Kosztolányi Icarusa egyedül vívja meg. Ő nem az Ovidius-elbeszélés szöfogadatlan gyermeke, akit az apja óv és kísér, hanem magányos génusz, akinek a magányát a sötét tenger és az izzó Nap között folytatott küzdelme kozmikus méretűvé nagyítja. Az alkotásért, az esztétikai teljességért minden alkalommal megküzdő magányos művész archetípusa ő. Ezzé formálta Kosztolányi, annak a művész-sorsnak – az önmagáénak – allegóriájává, akinek a szavakkal játszani ugyanazt jelentette, mint az étellel játszani.³⁷

Dsida Jenő: Kréta szigetén

A Kosztolányit példaképének és mesterének tekintő erdélyi magyar költőnek, Dsida Jenőnek a verse a motívum magyar irodalmi recepciótörténetében több szempontból is különleges helyet foglal el. A *Kréta szigetén* narrációja nem Icarus repülésére és nem is a zuhanására fókuszál. Olyannyira nem, hogy e kettő csupán a költeményt záró sorban kap utalásszerű megfogalmazást: „A szám remeg és szárny lebeg a vállamon s kacagva nap csiholt halálomon: Icarus sorsát vállalom.”

Dsida prózaverse éppen azt a szituációt és az abból következő benső folyamatot tematizálja, amely a repülés gondolatának megszületéséhez vezetett. A szituáció a mítoszból ismert rabság Minosz szigetén: „rabság ez a sziget”; „örizteti Minos a tengert, őrséggel rakja meg körben a sziklát”; „rabság e szép sziget”; „Minden rabságnak vége van: és porkoláb száz sem elég”. A szabadság hiánya indítja el a lírai ént azon az érzelmi úton, amelynek az állomásai, egyben az érzelmi fokozatai a következők: „a lelkem egyre nyugtalan”; „sürgető üzenetek hiába locsognak a parthoz”; „szívembe járkal egy messzi múlt feledt csodája s [...] emlékeztet”; „títokban felkeres, [...] lángot gyújt szemembe a

³⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Önmagamról = Tükörben – Kosztolányi Dezső, szerk. RÉZ Pál, Bp., Századvég, 1993, 14–15.*

³⁶ KOSZTOLÁNYI, *i. m.*, 12–13: „Bevallom harmadszor, hogy hiszek a költészet öncélúságában, abban, hogy egy versnek, egy regénynek semmi más célja nincs, nem is lehet, mint hogy szép legyen. [...] Bevallom végül, hogy ez az erkölcsöm is, s más erkölcsöm nincsen.”

³⁷ KOSZTOLÁNYI, *i. m.*, 13: „mintha szavakkal játszani nem annyi volna, mint az étellel játszani”.

honvágy”; „vigyetek hát el, szellemek! Különben [...] összeragasztom e csillogó nagy tollakat”; „szárny lebeg a vállamon.”

Bár Dsida versében a szabadság és a szülőföld akarása ugyanúgy eggyé válik, mint a mítoszban és az ovidiusi narratívában, Icarus repülésének a motivációja nála tisztán érzelmi. Nem a helyzet felméréséből és a szabadulás egyetlen lehetséges útjának józan mérlegeléséből megszülető racionális döntés eredménye, hanem a lelkében halkan megszólaló („halkabban a halk muzsikánál”), majd végül harsány kiáltássá erősödő honvágy következménye: „– Nem kellene a szép színek! Nekem csak szebbek kellene! Nekem rabság e sziget! Vigyetek hát el, szellemek!”

Míg Tompa és Kosztolányi szövegének a dinamikája a fent és a lent mozgásában írható le, Dsidáé a sziget és a lélekben élő szülőföld, a kint és a bent kontrasztjában. Ez a kontraszt a szöveg szín- és hangérzékenységében jut kifejezésre. A sziget az eleven színek és hangok világa: „Színek szitálnak, szép színek, [...] Futkosnak furcsa, fitos őzek, Jupiter árnyas tölgyei aranypiros makkot esőznek”. A lélekben megelevenedő szülőföld a finom hangoké és a halvány színeké: „Halkan szívembe járkál egy messzi múlt feledt csodája s halkabban a halk muzsikánál, emlékeztet”; „sárga, beteges lángot gyújt szemembe a honvágy.”

Ha Tompa *Ikarus*-ában számolhatunk az ovidiusi mű hatásával, akkor hatványozottan igaz ez Dsida versére. A nyolc nyelvet értő költő gazdag műfordítói tevékenysége kiterjedt az antik auktorokra is. Ovidius életművéből két fordítás található meg a Dsida-kötetekben, mindkettő a *Metamorphoses*-ből: *A világ négy korszaka* és a *Daedalus és Icarus*. Amikor tehát a *Kréta szigetén* interpretálására teszünk kísérletet, megkerülhetetlen annak a szem előtt tartása, hogy Dsida rendelkezett az ovidiusi szöveg egészen pontos filológiai ismeretével.

Éppen ebből ered Dsida szövegének a legkülönlegesebb sajátossága, a számos ovidiusi reminiscencia. Ovidius *Metamorphoses*-ének Icarus-történetéből beemel több motívumot, fordulatot, sőt azok nyelvi megformálását is. Ezek a Dsida-szövegben elszórtan elhelyezett fordulatok olykor egészen a fordításig hűek a latin szöveghez, amellyel ezáltal szoros intertextuális kapcsolatba lépnek.

Kréta Dsidánál a *rabság*, Ovidiusnál a számkivetettség, az *exilium* helye. Dsidánál „örizteti Minos a tengert, őrséggel rakja meg körben a sziklát”, Ovidiusnál elzárja, szó szerint elfalazza a tengert: *undas obstruat*. A szökés oka mindkét szövegben ugyanaz, a *honvágy*, ami az ovidiusi *loci natalis amore* tükörfordítása. Miként a Dsida-vers érzelmi tetőpontját jelentő ismételt kiáltás, a „Szabad az ég! Szabad az ég!” is tükörfordítása Ovidius *caelum patet* fordulatának.

Ovidius és Dsida szóhasználata tehát két ponton találkozik a legszorosabban: az elvágódás tette sarkalló érzésében és a szabadulást jelentő repülésben. A két szöveg – textuális kapcsolódásuk ellenére – strukturálisan ugyanakkor alapvető különbséget mutat. Ovidius narratívájának középpontjában a repülés áll, annak előkészítése és kivitelezése, amelyet keretbe foglal az elvágódás és Icarus tragédiájának rövid leírása. Dsida lényegében ezt a keretes szerkezetet követi, csak a végletekig tömörítve, egy-egy mondatra zsugorítva az indítást és a zuhanás lehetőségének a felvillantását. Az így keretbe

foglalt szöveg ellenben nem a repülésről szól, hanem a honvágy érzésének a kiteljesedését és ezen keresztül a régi otthon jelentőségét fogalmazza meg.

Kréta a „szép színek, csoda-örömek” színtere, ahol ők futkosnak, és Jupiter tölgyei kínálnak árnyat. Azonban éppen ez a mesebeli szépsége teszi valószerűtlenné, távolivá, üressé. Annál inkább valóságos és jelentőségteljes a lélekben egyre tisztább képpé alakuló otthoni táj, amely „egy messzi múlt feledt csodája”, amely az „a táj, hol felnyitottam szememet”, „mi régi létem titka volt.” Ide, erre a létező tájra akar visszatérni a lírai én, az emlékekkel, tapasztalatokkal és kötődésekkel teli szülőföldre, amely valóságos, amely nem a mítosz, nem a fikció világa. Hogy Dsida Icarus mítoszának parafrázisában nemcsak az ember örök szabadságvágyának és a szülőföld szeretetének adta meg az újabb poétikai megfogalmazását, hanem egyszersmind a maga költői programjának is, arra a szárnyak készítésének módja is figyelmeztet: „Különböztetve összefergettem minden szavamat, olvadt viaszokkal összeragasztom e csillogó nagy tollakat.”

A vers keletkezésének éve, 1929 több szempontból is a választás éve volt Dsida számára. 1928-ban megjelent első verskötete, a *Leselkedő magány*, 1929-ben a Kemény Zsigmond Társaság választotta tagjai sorába. A siker és az irodalmi közvélemény elismerése egzisztenciális döntésre készítette a költőt, akitől a családja jogi tanulmányainak a folytatását és a polgári egzisztencia megeremtését várta.³⁸ Mint ismeretes, ennek az elvárásnak végül is nem felelt meg.

A *Kréta szigetén* keletkezésének háttere ennél is pontosabban ismert. Dsida 1928 őszétől 1929 nyaráig Abafáján volt házitanító, ami rövid ideig nyugalmat és anyagi biztonságot vitt az életébe.³⁹ A *Kréta szigetén* egyike az 1929-ben Abafáján írt verseknek,⁴⁰ amelyek bár kötetbe sohasem rendeződtek, de mégis egységet, a költői útkeresés dokumentumát jelentik az életműben. A tragikus hangvételű első verskötet, a *Leselkedő magány* a korabeli kritika⁴¹ egybehangzó véleménye szerint a korszak válságlírájához tartozik.⁴² Reményik Sándor szerint a versek fő sajátossága egy fáradt lélek szomorúsága és céltalansága, ami abban is kifejezésre jut, hogy „témái alig vannak, annál inkább vannak víziói, hallucinációi, eltűnő vonalai. Az irracionális elem s a misztikum uralkodik Dsida költészetén.”⁴³ Második kötetével, az 1933-ban megjelent *Nagycsütörtökkel* új állomáshoz érkezett. Benne „öt esztendő élményei, érése, fejlődése, harcai, vívódásai, művészi munkája tárulnak elénk.”⁴⁴ A *Nagycsütörtök* egyik újdonsága a „hatalmas egyszerűség,

³⁸ LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő költészete*, Bp.–Kolozsvár, Kriterion, 2000, 48.

³⁹ LÁNG, i. m., 84.

⁴⁰ LÁNG, i. m., 265–266, 88. j.

⁴¹ REMÉNYIK Sándor, SZENTIMREI Jenő és MOLTER Károly kritikáját lásd *Dsida Jenő emlékkönyv*, szerk. POMOGÁTS Béla, Bp., Lucidus, 2007, 241–248.

⁴² A kötet elemző bemutatását lásd LÁNG Gusztáv, *Vers és válság: Jegyzetek a fiatal Dsida expresszionizmusáról* = L. G., *A lázadás közjátéka: Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996, 15–34; LÁNG, i. m. (2000), 48–84.

⁴³ REMÉNYIK Sándor, *Leselkedő magány* = *Dsida Jenő emlékkönyv*, i. m., 242. A kötetet hasonlóan jellemzi GÖRÖMBEI András: *DSIDA Jenő Válogatott versei*, szerk., utószó GÖRÖMBEI András, Bp., Unikornis, 1994 (A Magyar Költészet Kincsestára, 15), 234.

⁴⁴ REMÉNYIK Sándor, *Nagycsütörtök* = *Dsida Jenő emlékkönyv*, i. m., 248.

nem gyengülő, hanem erősödő gyökerek: erdélyi és emberi gyökerek, kortársi öntudat és a ködös romantikából olykor a monumentalitásig emelkedő költői realizmus.”⁴⁵

A *Kréta szigetén* talán valamennyi 1929 és 1933 között írt vers közül a leghívebben rögzíti a *Leselkedő magánytól* a *Nagycsütörtökig* vezető poétikai utat. Ott van még benne a színekkel és hangokkal megjelenített, a valóság mögötti világ, és benne a költő idegenségének, magányának az érzése – első kötetének világa. De ott van már mindennek a meghaladása, legalábbis annak az iránya is: a rátalálás a realitás világára, a gyökerek újrafelfedezése és az odatartozás felismerése. Az a poétikai megoldás, hogy a versben Kréta mitikus szigetéről eljutva a szülőföld valóságos tájára elhalványulnak a színek és elhalkulnak a hangok, azt a költői realizmust vetíti előre, amely az önmagára talált Dsida második verskötetében jut majd érvényre. A versvégi kétszeres felkiáltásban („Szabad az ég! Szabad az ég!”) Dsida választásának, emberi és költői önmagára találásának felszabadító hatása kapja meg expresszív megfogalmazását.⁴⁶

Az ovidiusi reminiscenciák azt az értelmezői pozíciót teremtik meg, amelyben a befogadó a Dsida-szöveget Ovidius elbeszélésének kontextusában is interpretálni kényszerül. Dsida Icarus sokjelentésű sorsában ugyanúgy mindenekfölött a művész allegóriáját látta, mint antik elődje. Ugyanakkor Ovidius elbeszélésében nem az ifjú, hanem az apa az, aki hazavágyik. A gyermek Icarus számára minden csak játék: a szárnyak készítése és a repülés maga is. A szárnyalás édességébe belefeledkező Icarusban nem lehet nem látni Ovidiust, nem lehet nem érezni a költészet adta szabadság teljességében megmártózó költőt, aki a földön, Augustus Rómájában nem a művészi kiteljesedés lehetőségét, hanem éppen annak korlátozását élte meg. Ovidius tisztában volt a maga költői választásának kockázatával,⁴⁷ amelyet az elbeszélést záró zuhanás metaforájában juttatott kifejezésre.

A választás Dsida költeményének is alapvető gondolata. Ő azonban éppen a tiszta esztétikum világából tér vissza a valóság talajára. Ezért nem a zuhanással zárja a versét, nem a repülés tragikus végével, hanem a mámoros kezdetével. Az ovidiusi elbeszélés elején olvasható *caelum patet* tükörfordítása, a „Szabad az ég!” Dsidánál a vers végén kap helyet. Mert Ovidiusnál ez a felismerés hozza mozgásba a történetet, Dsidánál viszont ebben teljesedik ki. A költő ezért lép ki a vers narrációs pozíciójából, és szólal meg önmaga, a saját útját megtaláló és azt vállaló művész felszabadultságával és bátorságával: „Icarus sorsát vállalom.”

Összegzés

Tompa Mihály, Kosztolányi Dezső és Dsida Jenő azonos motívumra épülő versének komparatív elemzése több tanulsággal szolgál. Ez a három, az Icarus-mítosz magyar irodalmi recepciótörténetéből a teljesség igénye nélkül kiválasztott költemény is illusztr-

⁴⁵ REMÉNYIK, i. m., 250. A kötetéről lásd még LÁNG, i. m. (1996), 35–46; LÁNG, i. m. (2000), 125–143.

⁴⁶ A *Nagycsütörtökről* írt megállapítás már a *Kréta szigeténre* is ráillik: „a vallomásos dikció fokozódó drámaiságával fejezi ki a küldetését vállaló költő eltökéltségét”. GÖRÖMBEI, i. m., 235.

⁴⁷ SZILÁGYI, i. m., 56–59.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

rálja a magyar irodalom egyik fontos sajátosságát: az antik kultúra inspiráló hatását minden korban. A görög–római kultúra ismerete és folyamatos jelenléte témában, motívumban vagy a költői képanyelvben jelentette mindenkor a magyar irodalom európaiságának egyik pillérét.

Az azonos témájú versek ugyanakkor magukon viselik magyarságuk jegyeit is. Tompa Mihály *Ikarusa* a magyar történelem azon szakaszának a tökéletes lenyomata, amely a Bach-korszak dermedtségétől az 1867-es kiegyezésig vezetett a reménytelenség és a remény ingadozásában. Bár Kosztolányi *Icarusa* nélkülöz minden közösségi szellemiséget, de az esztétikum mindenek fölé helyezésével és a l’art pour l’art költészet hirdetésével olyan művészi programot fogalmaz meg, amely beleilleszkedik abba a szellemi-művészi átalakulásba, amely a Nyugat elindulásához és a modernizmus kiteljesedéséhez vezetett. Dsida Jenő verse, a *Kréta szigetén* Kosztolányihoz hasonlóan egy költői program megfogalmazása. Ez a program azonban éppen ellentétes irányú: az esztétikum világtól a realitás felé fordul. Ez az új poétikai program egyúttal az első lépést jelenti azon az úton, amely Dsidát hamarosan elvezeti politikai gondolkodásának fordulópontjához: a sorsközösség vállalásához egy új államalakulat határai közé került erdélyi magyarsággal. Maga Dsida fogalmazta ezt meg posztumusz megjelent művében, a *Psalmus Hungaricus*-ban: „s ki eddig mondtam: ember! –, / most azt mondom: magyar!”

Icarus repülésében az európai művészet Ovidius óta az emberi-művészi szabadság metaforáját látta. Ez a tértől és időtől független, általános érvényű jelentés a motívum magyar irodalmi recepciótörténetében is meghatározó és minden esetben jelen van. Ugyanakkor közvetlenül vagy áttételesen behelyezkedik olyan kontextusba is, amely nagyon is térhez és időhöz, a magyar történelem politikai, szellemi és művészi folyamataihoz kötődik, és ezáltal kapja meg a maga sajátos felhangját. Icarus repülése és bukása nem véletlenül visszatérő motívuma egy olyan nemzet költészetének, amelynek történetében az emberi-művészi szabadság és kiteljesedés lehetősége gyakran mitikus messziségbe távolodott.

LÓKÖS PÉTER

CSABAI MÁTYÁS

ENCOMIUM SERVATAE AGRIAE ANNO MDLII CÍMŰ KÖLTEMÉNYE*

Csabai Mátyás (†1562), aki a Dobó család támogatásával folytatta tanulmányait előbb Leonard Stöckel bártfai iskolájában, majd 1555. április 13-tól a wittenbergi egyetemen,¹ két latin nyelvű panegirikusban örökítette meg Dobó István 1552-es hőstettét. Tulajdonképpen nem is két különböző költeményről van szó, hanem ugyanannak a versnek egy rövidebb és hosszabb változatáról. A 236 soros *Encomium Servatae Agriae Anno MDLII* (1555) Georg Hoffgreff nyomdájában jelent meg Kolozsvárott, a 650 soros *Encomium arcis Agriae mirabiliter ac vere divinitus servatae anno Domini M. D. LII.* (1556) című művet pedig Georg Rhaw nyomdája adta ki Wittenbergben.²

Hosszú ideig csak az 1556-os változat volt ismert a kutatók előtt, mert az *Encomium Servatae Agriae Anno MDLII* nyomtatvány egyetlen ma ismert példányát csak 1963-ban fedezte fel Borsa Gedeon.³ A Wittenbergben megjelent hosszabb változat szövegét Bodola Gyula *Dobó István a magyar költészetben* című könyvének függelékeként már korábban kiadta.⁴ A Kolozsvárott megjelent első változat szövege azonban eddig nem volt olvasható modern kiadásban. A nyomtatvány egyetlen fennmaradt példányát ma a bécsi Österreichische Nationalbibliothek őrzi, Magyarországon csak az Országos Széchényi

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

¹ *Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt, concinnatae studio et opera Ioannis Ladislai BARTHOLOMAEIDES olim academiae hujus civis nunc Kövini V. D. ministri, Pesthini, Typis Joannis Thomae Trattner, 1817, 28. – Életről lásd FRANKL Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Bp., 1873, 104; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., 1893, 44; KEMÉNY Lajos, *Csabai Mátyás*, ItK, 19(1909), 178–179; Uő, *Csabai Mátyás levelei*, ItK, 22(1912), 476–480.*

² Vö. *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, kiad. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, KELECSÉNYI Ákos, Bp., 1971, 174; SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár*, III, *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvésze-ti kézikönyve*, Bp., 1896, 131. – Mindkét szöveg immár magyarul is olvasható: „Jó Dobó miatt sok terekök vesznek”: 16–17. századi költők és krónikások az 1552-es egri ostromról, vál., előszó, bev., jegyz. LÓKÖS Péter, Bp., 2008.

³ Vö. BORSA Gedeon, *XVI. századi magyarországi nyomtatványok a bécsi Nationalbibliothekban*, MKSz, 80(1964), 162–166.

⁴ BODOLA Gyula, *Dobó István a magyar költészetben, Függelék, Chiabai: Encomium arcis Agriae, Wittenberg 1556*, Kolozsvár, 1908.

Könyvtárban őrzött mikrofilmen férhető hozzá.⁵ Ezért láttuk tehát indokoltnak, hogy egy rövid bevezetővel ellátva közzétegyük az *Encomium Servatae Agriae Anno MDLII* szövegét. De az egri ostromleírások között elfoglalt helye, illetve az a tény, hogy ez a költemény (és hosszabb változata) a Dobó Istvánnal összefüggésbe hozható egyetlen egykorú panegirikus mű, szintén indokolja, hogy a szélesebb közönség számára hozzáférhetővé váljon.

Korábban Csabai költeményét (a hosszabb változattal együtt) többen verses históriának, históriás éneknek tartották,⁶ holott itt valójában dicsőítő költeményről van szó, melynek címzettje Dobó István, egy olyan felfelé ívelő pályájú ember, akit az egri ostrom után I. Ferdinánd erdélyi vajdává nevezett ki és bárói rangra emelt, és aki a 16. század második felében Magyarország egyik leggazdagabb főura volt. Egy ilyen személyiség és a Dobó család számára nyilvánvalóan fontos volt, hogy dicső tette írásban is megörökíttessen. A panegirikusz élő személyek politikai tendenciák vezette dicsőítésére szolgált. A humanizmus korában a panegirikuszok gyakran szolgáltak egyfajta szellemi fegyverül egy-egy személy vagy család egyéni céljait, propagandáját szolgálva, hogy ezzel is befolyásolják a közvéleményt.⁷ Nyilván nem véletlen, hogy a nyomtatvány Erdélyben jelent meg, hiszen Dobó ekkor már – Kendy Ferencsel együtt – Ferdinánd erdélyi vajdája volt, s e költemény Dobót és rajta keresztül Ferdinánd királyt népszerűsítő műként is szolgálhatott.

Csabai művében felvonultatja a claudianusi panegirikusz számos fontos elemét.⁸ Az erdélyi vajdához, Dobó Istvánhoz intézett megszólítás után egy prózában íródott előszó olvasható. Ebben – a szokásos szerénység-toposz kíséretében – kifejti, hogy a legnagyobb dicsőret az átlagos tetteket felülmúló vitézséget illeti, amilyen az egri ostrom során mutatott vitézség is, hiszen ez semmilyen korábbi példával össze nem hasonlítható. Ezután arról szól, hogy mi indította műve megírására: a dicső tetteknek nem szabad feledésbe merülni a költők hanyagsága miatt. Az antik időktől kezdve gyakori toposza ez az irodalomnak, a humanizmus korában különösen gyakran bukkan fel a híres személyiségek tetteit megörökítő életrajz-irodalomban.⁹ A harmadik bekezdésben Csabai kifejti azt is, miért latinul írta meg művét. Bár helyes, hogy némelyek magyarul versbe szedve megéneklék a kor eseményeit, hiszen e költemények, amellet, hogy a fület gyönyörködtek és szórakoztatnak, az események emlékének megőrzését is szolgálják. A dallamokban foglalt dolgok pedig tartósabban rögzülnek az emberi elmében, mint az egyszerűen elbeszéltek. Ezek az énekek azonban csak egyetlen nyelven érthetők. Amit viszont latin

⁵ OSZK, Régi Nyomtatványok Tára, FM2/2555.

⁶ Vö. BORSÁ–HERVAY–HOLL–KÁFER–KELECSÉNYI, *i. m.*, 174; BITSKEY István, *Az egri vár viadala a XVI–XVII. századi irodalomban*, Agria: Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, 38(2002), 192.

⁷ GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1968, 26.

⁸ A hosszabb változat részletes elemzését lásd LÖKÖS Péter, *Tinódi Sebestyén és Csabai Mátyás: az 1552-es egri ostrom két első megörökítője = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 199–214.

⁹ KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században* = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 45.

nyelven írnak, arról más nemzetek is tudomást szerezhetnek. E bekezdésben Csabai nyilvánvalóan a históriás énekekre utal, hogy konkrétan Tinódira gondol-e vagy más költőkre, nem lehet egyértelműen eldönteni. A negyedik bekezdésben – ismét a szerénység-toposz kíséretében – ehhez még hozzáfűzi: mindenekelőtt jótevőjének, Dobó Istvánnak, illetve az egri ostromnak kíván maradandó emléket állítani.

Ezt követi maga a költemény. Már Dobó István névadása (Stephanus) is jelzi nem mindennapi életútját, hiszen joggal illik fejére koszorú. A költő itt egy szójátékkal a görög στεφανος szóra utal. Majd háláját fejezi ki, hogy Dobó megvédte Egert és ezzel a hazát is. Hála illeti a többi várvédőt is, de a kapitány és a legbátrabb hős mégiscsak István volt. Az ostrom időpontjának megemlézése után a város és a vár rövid jellemzése következik, kiemelve a táj gazdagságát, termékenységét. A „fertilis Pannoniae” toposzon kívül egyébként versében nem fordul elő a törökellenes költészet többi gyakori toposza („propugnaculum Christianitatis”, „flagellum Dei”, „querela Hungariae”). Ezután a két várnagyot, Dobó Istvánt és Mekcsey Istvánt, illetve a további főbb kapitányokat sorolja fel (Pethő Gáspárt, Bornemissza Gergelyt és Zolthay Istvánt). Bornemissza Gergellyel és Zolthay Istvánnal kapcsolatban megjegyzi, hogy ők ketten soha nem harcoltak máshol, és őket utóbb majd elfogják a törökök. A két várvédő 1554 októberében Pásztó mellett valóban török fogságba esett, ezt azonban Tinódi már nem említi. Ez tehát azt bizonyítja, hogy Csabai nem csak Tinódit használta forrásul, hanem szóbeli értesüléseket is. Bornemissza és Zolthay fogságba esése olyan hír volt, ami a szerencsétlen kiemeneteli akció után néhány héten belül eljutott Csabaihoz, hiszen művét 1554. december 1-jével keltezi. Zolthayról – Tinódihoz hasonlóan – a történelmi tényeknek megfelelően megemlíti még, hogy negyven lovast vezetett.

Ezt követően áttér a török sereg felvonulásának leírására. Csabai hasonlatai (65–72. sor) a költő humanista műveltségéről, olvasmányélményeiről tanúskodnak, hiszen az ilyen hiperbolikus hasonlatok az ellenséges sereg hatalmas számáról jól ismertek az ókori eposzokból (például *Íliasz*, II. ének; *Aeneis*, VII. ének), illetve a Bibliából (például Bír 6,5 és 7,12). Csabai egyébként nem túloz a túlerőt illetően, hiszen tudjuk, hogy a várat körülbelül 2000 ember védte. A hosszabbik változat címében a költő 150.000 ostromló törököt említ, ennyire becsülték Dobóék is a török sereg létszámát.¹⁰ Valójában a török katonák létszáma 40.000 körül lehetett,¹¹ de még így is hatalmas volt a túlerő. Ám a hatalmas lelkű Dobó – folytatja Csabai – nem futamodik meg: e hőstett számos hőstettnél is nagyobb, hiszen Szulejmán mindent megszerzett eddig, amit akart, így Temesvárt és Szolnokot is.

Dobó magasztalása után megemlíti a szikszói gyűlést s átveszi a Tinódinál olvasható választ is (104).¹² Tinódihoz hasonlóan Csabai sem említi a második szikszói gyűlést. Ali pasa szavai szintén Tinódi ismeretét bizonyítják (109–110).¹³ Csabai – Tinódihoz

¹⁰ Vö. SUGÁR István, *Tinódi egri históriás énekei*, Eger, Gárdonyi Géza Társaság, 1974, 256–257.

¹¹ Vö. SUGÁR István, *Az egri vár históriája*, Bp., Zrínyi, 2002, 62.

¹² „Azért ha az koncával jól laktatok, / Az levét es reá ti megigátok” (*Eger vár viadaljáról való ének*, 247–248).

¹³ Ezek a sorok Tinódinál a mű végén olvashatók: „Rossz akolnak mondta vég Egör várát, / Barmoknak mondta az porkolábokat” (1544–1545).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

hasonlóan – megemlíti azt is, hogy az a hír járta, hogy elmenekült a várkapitány. Antik példákkal (Héraklész, Ulysses) érzékelteti, mily nagy lelemény jellemezte Dobót a védelem során. A 135–140. sorok úgy értelmezhetők, hogy Csabai Dobónak tulajdonítja Bornemissza Gergely furfangos hadi szerszámain. (A vers hosszabbik változatában már nem.) Majd ismét kiemeli, hogy csak a hősi vezérnek köszönhető, hogy megmenekült Eger, amelynek három nagy ostromot kellett kiállnia. Minthogy Csabai nem tudósító történetírói pontossággal dolgozza fel az ostrom eseményeit. Természetes, hogy az ostrom sok mozzanatát (például Hegedűs István árulási kísérletét, a löporrobbanást) nem említi meg, de hiányzik a védők nevének felsorolása, a várták elosztása is. A 155–158. sorokban megemlíti, hogy saját szemével látta a kocsinyi rést a falon.

Ezt követően a panegirikuszok egyik kedvelt eszközével, az adynatonnal érzékelteti Dobó hősi tetteinek nagy számát (161–164). A török végül megalázottan kénytelen elvonulni a negyven napig tartó ostrom után. A költő rámutat, hogy ha Eger elesett volna, akkor Pannonia egyetlen csücske sem maradt volna szabad. És ki szakasztana zamatos levű fürtöt Tokaj szőlőiről? Aggastyánt, gyereket gyilkolt volna le a török, sok özvegy és árva siratná halottait, emberek sokaságát fűzte volna rabszíjra. Ezek a korabeli török tárgyú írásművek negatív törökábrázolásának kedvelt példái. Isten segítségével azonban Dobónak köszönhetően az egész ország megmenekült. Végezetül a költő annak a reményének ad hangot, hogy majd méltóbb művel is zengheti Dobó dicsőségét. Ezen ígéretét egy évvel később be is váltotta.

Encomium Servatae Agriae
Anno MDLII.

Laudabunt alios alii, mea Musa Dobones
Ornet, qui studiis consulere meis.

Impressum Colosvarini Anno 1555

Spectabili et Magnifico Domino Stephano
Dobo de Ruszka, Vayvodae Transylvano
ac Siculorum Comiti, Domino et Patrono
observandissimo

Officiorum suorum cum omni fidelitate promptam commendationem. Vellem sane, spectabilis et Magnifice domine, patroneque mihi semper observandissime, uberiolem a Deo Opt[imo] Maximo concessam esse mihi bene dicendi facultatem, ut fortia factae S[pectabilis] et M[agnificae] D[ominationis] vestrae, aliorumque optimorum virorum militarium, qui cum vestra M[agnificentia] excellentem, imo inauditam in nostro regno, ad conservationem Reliquiarum afflictissimae huius nostrae Reipublicae in propugnatione arcis Agrienis operam navaverunt, pro dignitate celebrare possem. Quaelibet enim

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

Virtus est quidem digna, ut a singulis quantum cuiusque ingenii facultas partitur, suo loco predicetur: sed ea demum maximam laudem meretur, quae communem reliquorum actionem prae se longissime superat: cuiusmodi hanc esse, de qua nunc memini (cum nullum ei exemplum comparari possit) omnes boni, huius virtutis conscii, optimi testes esse potuerunt.

Atque haec sola potest dari ratio, cur veterum Graecorum et Romanorum fortia facta, in hanc usque nostram aetatem, cum summa aliorum laude, quorum et in domesticis et bellicis officiis egregie vixit industria, in memoria hominum permanserint, perpetuoque sint permansura, quod ea beneficio literarum posteris memoranda prodita sunt. Nostram autem Rempublicam ex incuria eorum, qui res memoria dignas ab oblivione hominum atque a silentio, quantum praestare potuissent, vindicandas non curaverunt, non parum accepisse incommodi, omnibus sanis constat. Nam quae literis fidelibus rerum gestarum custodibus, non mandatur, (ut nostrorum maiorum res plerumque sunt neglectae) ea temporis longinqui revolutio, ut in nihilum redigat, necesse est.

Quod autem quidam historias nostrae aetatis cantionibus quibus frequentes hominum coetus tenent, comprahendere soliti sunt, id quidem ego non vitupero: Nam praeter id quod ad demulciendas aures voluptatemque honestam faciunt, etiam memoriae rerum gestarum serviunt. Et res notis distinctae convenientibus, mentibus hominum tenacius, quam simpliciter expositae inhaerent. Sed ea omnia unius tantum sunt linguae, nec caeteris communia. Nam quae nostra lingua scripta sunt, ea in aliis, nedum intelligi, sed ne legi quidem commode possunt. Iam vero, quis est, qui non videat, linguam nostram, angustis admodum Pannoniae, hoc tempore praecipue, in quo omnia fere amisimus, finibus terminari? Sed quae in latina lingua scribuntur, ea ad infinitas nationes propagari. Maius ergo, meo iudicio, operae precium faciunt, ii, qui res gestas aliorum, ea maxime lingua, quae plurimis nota est, describere conantur. Quod si ab initio nostrae Reipublicae sedulo fuisset factum, plures profecto inter nostros inventi fuissent, qui ad nominis sui immortalem gloriam certatim contendissent. Sed haec ego sero et frustra in his temporibus queror, in quibus nihil nisi opes et potentia, contemptis iamdudum eruditione et iustitia dominantur. Quare, oratione opus est ut eo, unde huc diverterat, redeat.

Quamquam igitur hoc tenue scriptum, quod a me non solum admiratio virtutis vestrae M[agnificentiae], verum etiam mei offitii ratio, prope suo quodam iure extorsit, non iudico dignum, per quod res vestrae M[agnificentiae] praeclare gestae praedicentur. Tamen cum hoc a me sine nefario scelere praetermitti non potuerit, scripsi hoc quaecumque carmen, quo et animi mei erga vestram M[agnificentiam] pro immortalibus beneficiis in me collatis gratitudinem declarerem, et Agriensis oppugnationis memoriam, cum perpetua tui tuorumque nominis laude posteris quasi in summa memorandam relinquerem.

Vestrae itaque M[agnificentiae] erit, non tam carmen ipsum quam meum erga vestram M[agnificentiam] animum gratum aequi bonique consulere. Post si Deus longiore me vita, de qua non dubito et solidiore eruditione, quam sedulo sector, donaverit, omni opera et studio enitar atque contendam, ut ea omnia, secundum Deum ad ornandam familiam Dobonum, vestra M[agnificentia] collata esse cognoscat. Quam una cum omnibus ad se pertinentibus bene et foeliciter valere cupio. Datae in vestrae M[agnificentiae]

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Castello Palotz, Cal[endae] Decembris 1554.

Eiusdem S[pectabilis] et M[agnificae] D[ominationis] vestrae

obsequentissimus ad omnia
Mathias Chyabai.

Encomium

Servatae Agriae per excel-
lentem virtute et nobilitate virum,
Dominum Stephanum Dobo, et
eius collegam Stephanum Metskei
aliosque viros militares.

MDLII.

- Nunc canere incipiam (faveant mihi Numina coeptis),
Agria quam sensit clara Dobonis opem.
Qui est medius fratres inter Stephanusque vocatur
Et merito namque hunc sacra corona decet.
- 5 Pulchraque cum laudem virtus mereatur amatam,
Quis tua praetereat fortia facta Dobo?
Praecipue quibus Agria te servavit ab hoste,
Et servans totam non minus Ungariam.
Continuis quae iam languebat fessa periclis,
- 10 Dum cupit hanc Turcus subicere imperio.
Communem hanc laudem sociis non invidet illis,
Qui Stephano auxiliis praesto fuere suis.
Dic mihi, Musa, viri quam multa pericula fortes,
pro patria tulerint obsidione gravi.
- 15 Inter et hos Stephanus caput et fortissimus Heros,
Quas hostis vires pertulit ipse Dobo.
Additus ad mille et quingentos iamque secundus
Annus et his fuerant addita lustra decem
Non procul hinc aberat calcandis sordidus uvis
- 20 Autumnus, cunctis gaudia grata ferens.
Omnibus haud pariter fuit annus at iste secundus.
Nam pene hoc regnum Pannoniae interiit.
Arx antiqua fuit, sacris opulentaque donis,
Agria quae dicta est nomine clara suo.
- 25 Hoc Stephanus castrum Divus fundaverat olim,
Qui Rex Pannoniae fortis et aequus erat.
Tempore quo unus erat millesimus actus et annus,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Mos est a Christo sic numerare dies.

- 30 Terra ferax dulcis Bacchi pinguisque farinae,
Copia magna avium, copia magna ferae.
Non natura locum non ars firmarat amoenum,
Iste voluptatis, sed paradisi erat.
Conditor haud voluit saevos his moenibus hostes,
Pellere, nec vires exeruisse suas.
- 35 Relligiosorum coluit sed turba virorum,
Dum Res Pannoniae floruit egregie.
Utque sacerdotes Dominum hic in vota vocarent,
Quomodo sed faciant, sunt tibi nota Deus.
Tempora sed postque sunt deteriora secuta,
40 Barbarus et Regnum coepit habere bonum.
Praesidium subito arcibus impositum est validum, quod
Prodesset late finibus Ungariae.
Postremo duo te Stephani Agria rite regebant,
Alter eratque Dobo, Metskei et alter erat.
- 45 Non alius fuit his usque prudentior arcis
Praefectus, nec eis fortior ullus erit.
Adfuit et Caspar magna de stirpe Pethenum,
Hic equiti certo praefuit imperio.
Praesidioque Gregorius his adiunctus erat, qui
- 50 Dulcia non curat munera, Bacche, tua.
Hicque sui ingenii obsidionis tempore toto
Militiaeque bonae plurima signa dedit.
Militi et hic pedibus pugnanti praefuit omni
Tempore quo mansit obsidionis onus,
- 55 Intererat Stephanus Zolthanus Rege iubente,
Quattuor hic denos rite regebat equos.
Hi duo militiae necquicque signa dederunt,
Nam sunt post facti praeda petita Scythis.
(Ah res humanas quanta inconstantia versat,
60 qui cavuit magna, ut concidat in minimis.)
His operas sociis dum Dux partitur in horas,
Inque sua miles iam statione manet.
Turcicus interea Caesar cum Marte potente,
Occupat ut castrum, misit ab urbe truci.
- 65 Ille quidem misit tot, quot numerantur aristae,
Dum segetes aestas reddere lacta solet.
Quot folia aut sylvis passim nascuntur opacis,
Quot pisces numero aut aequora salsa tenent.
Defuit hic (breviter) praesentia sola Tyranni

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. évfolyam 3. szám

- 70 Vires sed totas miserat ille suas.
Candida nam veluti in campis nix fulget apertis,
Sic Scythicis velis terra adoperta fuit.
Sed tamen invictus Stephanus tunc mansit in arce,
Invicti socii corde movente Deo.
- 75 Namque suas spes in Domino posuere potente,
Isque Tyranne minas fregit acerbe tuas.
Quod factum merito quis non miretur in orbem:
Quis non extollat laudibus usque piis.
Nihil etenim potuit fieri unque pulchrius isto
- 80 Nulli unque facto maior habendus honor.
Nam superat multorum fortia facta virorum,
Hoc Scythicis superat Caesaris atque minas.
Pannoniae dum res Gethicis turbatur ab armis,
Non est exemplum quod simile esse queat.
- 85 Omnia nam loca quae hic tentavit habere Tyrannus,
(Proh dolor) haec eadem iam tenet ille manu.
Utque alia omittam loca quae sunt capta per hostem,
De quibus haec fama ut non caperentur erat.
Nonne vides Szolnoc et inexpugnabile Themes
- 90 Quam misere duris succubere Scythis.
Quae loca dum nimium sunt fortia credita cunctis,
Iusto et Praefectis plus tribuere suis.
Tunc subito domini spoliati robore firmo,
Hostibus et facti praeda petita malis.
- 95 Agria quis contra vires te ferre Tyranni
Diceret – aut Stephani posse manere putet.
Namque tribus vinci hanc alii vel posse diebus,
Sed sex ad summum quilibet ore canit.
Dum petit auxilium Stephanus, responsa superba
- 100 Praelati in Sixo dant et avara simul.
Si ex castro Stephanus sibi commoda mille paravit,
Arcis cur nollit tanta pericla pati.
Sed placet hanc causam dictis exponere verbis,
Carnibus absumptis iura bibenda manent.
- 105 Quo non livor adit! Vellent ii te Agria captam,
Atque Duces fortes hostibus esse datos.
Heu quanto miseri cives livore tabescunt,
Ut pietas patriae frangere nulla queat,
Et castro nomen castratus dixit ouile
- 110 Magnanimosque Duces dixit et esse boves.
Sed quod maius erat, praefectos, hostibus arcem

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

- Turpiter, ut pateat, linquerere, fama fuit.
At virtute Ducum hos Dominus confudit aperte,
Et puduit stultos dicere vana viros.
- 115 Sic etenim Stephanus castro prospexerat ante,
Miles ut obsessus nullius esset egens.
Copia non Cereris, Bacchi non defuit unque –
Militis haec fessi membra levare solent.
Tormentis poterant hostes arcere superbos,
- 120 Et submoverunt barbara signa loco.
Sic etiam seipsum Dobo Caesaris obtulit armis,
Militis atque Ducis par fuit officio.
Cum sociis vultu semper fuit ille sereno,
Praeteritis tumuit sed graviora malis.
- 125 Imperat interdum sociis, sed et ipse laborat,
Obiurgat pigros laudat at ille bonos,
Confortat timidos, animosis praeit, ut omnis
Exemplo simili se velit esse virum.
Nulla fames hominem fortem, non cura coërcet,
- 130 Languida nec dulci membra sopore fovet,
Sed vigili cura sociorum nocte dieque
Res animo versat, ceu tueatur eos.
Non Ithacus maiora tulit non Hercules ipse,
Quam celebris per quos Agria salva manet.
- 135 Quid referam, quod consiliis ex tempore captis,
Hostes confudit victor et ipse fuit.
Nam verubus Turco palmas candentibus ussit,
Fugit et hic ventis ocyor Eure tuis.
Igne volante rota multorum colla cremavit,
- 140 Ut tactum se hostis crederet igne Iovis.
Saepius in muris armatus constitit altis,
Fortius hunc contra dum tulit arma Getas.
Ah quibus hic verbis est exhortatus amicos,
Pugnantes secum, quando nec esse fuit.
- 145 Quis vetuit muros hostem transire patentis?
Principis ingenium militis atque labor,
Quis potuit tandem insultus tam ferre frequentes,
Quos hostis pariter nocte dieque dedit?
Magnanimo haec Stephano potuerunt parva videri
- 150 Debita dum patriae redderet officia.
Ut taceamque isthaec dicam mirabile dictu,
Id narret semper posteritasque suis.
Ter castrum validis invasit viribus hostis,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

- (et iacuit murus) terque repulsus erat.
155 Sic patuit murus, binis ternisque quadrigis
Ut pariter iunctis ire liceret equis.
(Ne dubita nec enim tibi fabula ficta probatur,
Lustravi coram lumine cuncta meo.)
Insuper obsessos hostis sine fine petebat,
160 More lupi clavas circumeuntis oves.
Sydera sed citius pulchris numerantur in astris,
Virtutes Stephani quam numerare queam.
Ipse lupus cicius teneris sibi parcat ab agnis,
Quam tua nunc valeam, dicere facta Dobo.
165 Omnia cunque sub arce hostis tentasset avarus,
Cumque nihil virtus proficeretque dolus.
Viribus hinc tandem fractis pudefactus abivit,
Et soluit fortes obsidione viros.
Nox erat atque homines passim sopor altus habebat
170 Lunaque iam fessos alta regebat equos,
Tum properare citi equorum abscindere funes,
Et male frenatis addere calcar equis
Praecipitesque ruunt nota regione viarum,
Effusaeque fugae non modus ullus adest.
175 Qui sibi nunc hostis palmam magnosque triumphos
Stulte promisit, signa retorta gerit.
Tantum servati semper valet ordinis usus,
Consensus tantum militis atque Ducis.
En arcem, enque Duces bello quos Turce petisti,
180 An ita coepisti, turpiter auffugiens?
Sic capient arces illi, sic regna parabunt,
Fidentes Domino qui nihil esse putent.
Obsidio quaeras mansit quot forte diebus?
Quattuor haec denos permanet usque dies.
185 Tunc meritas Domino grates laeti ore sonabant.
Gratia, dicentes, sit tibi summe Deum.
Qui populum servasti ex saevi fauce Draconis,
Sic Domino sidens experietur opem.
Dii faciant ut sint plures hoc tempore tales,
190 Qui servent patriam sanguine ab hoste piam.
Quam speciem quaeso Ungariae nunc esse putares
Si Scythicis armis Agria capta foret?
Urbes quas in ea salvas mansisse videret,
Agria si Stephani non valuisset ope?
195 Quae tandem pars Pannoniae nunc salva maneret,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

- Si tunc vicisset Turcica Barbaries?
Quive putas in te nascentes optima Thokay
Perdulces uvas carperet inde manu?
Quam miseram speciem matrum cum prole fugentum,
200 Vidisses multos duci et ab hoste viros.
Vidisses alios vinctis post terga lacertis,
Respicere et frustra rura laremque suum
Quam multosque senes gladio cecidisse superbo,
Infantum miseris corpora fixa modis.
205 Virginibus castis hostem eripuisse pudorem,
Vidisses teneras stringere vincla manus.
Agria non sola est igitur servata potenter,
Auxilio Domini viribus et Stephani.
Tota sed Ungariae tellus servatur ab hoste,
210 Quo nihil in toto saevius orbe fuit.
Iure ergo Domino primum persolvimus ipsi
Grates, qui Stephano pectora firma dedit
Iure etiam efferimus magnis iam laudibus, omni
Tempore cordatos magnanimosque Duces.
215 Postremo laudemque meretur miles et ipse
Sanguine qui patriam servat ab hoste suam.
Nunc igitur patres pueri innuptaeque puellae
Et matres Domino talia verba sonent.
Sit tibi summe Deum cum Nato et Flamine Sancto
220 Gloria, qui servas Numine cuncta tuo.
Da Deus ut nostris Ducibus sint pectora firma,
Da valeant hostes vincere rite suos.
Perpetuis ut te celebremus carmine et hymnis,
Quod semper nostras suscipis aure preces.

*

- 225 Haec tibi pro meritis sterili mittuntur ab arvo,
Solvisti patriae, quae, Dobo, rite tuae.
Et quamvis scripto hoc tenui maiora mereris,
Denique alii factus carmina digna piis.
Nec tamen est prorsus mea contemnenda voluntas,
230 Dum cupiam rebus consuluisse tuis.
Nam tacuisse tuam laudem scelus esse putassem,
Cum semper meritis utar et ipse tuis.
At mihi cum segetes hortus produxerit amplas,
Carmine tunc dominum fertiliori colam,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004. évfolyam 5. szám

235 Interea haec animo placido vultuque sereno
Ut data sunt legito, et consule, quaeso, boni.

Impressum Colosvarini
Per Georgium Hoffgrevium
Anno M.D.LV.

**IMRE MIHÁLY: „ÚTON JÁRÁSNAK MEGÍRÁSA”.
KULTURÁLIS EMLÉKEZET, RETORIKAI-POÉTIKAI ELVEK
ÉRVÉNYESÜLÉSE SZENCI MOLNÁR ALBERT MŰVEIBEN**
Budapest, Balassi Kiadó, 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31), 533 l.

Az utóbbi időben öröndetesen gyarapszik a modern Szenci Molnár-szövegkiadások s a róla szóló értékelő monográfiák és tanulmányok száma. Néhány évvel ezelőtt SZABÓ András minden korábbinál tágabb összefüggésrendszerben tárta föl Szenci Molnár naplójának európai kulturális kontextusát (*Szenci Molnár Albert naplója*, Bp., 2003 [Historia Litteraria, 13]), majd P. VÁSÁRHELYI Judit elemezte Szenci Molnár bibliakiadásainak körülményeit (*Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai: Előzmények és fogadtatás*, Bp., 2006 [Historia Litteraria, 21]). Imre Mihálynak a Humanizmus és Reformáció sorozat 31. köteteként megjelent kötete pedig (amely a fentiekhez hasonlóan eredetileg szintén akadémiai doktori értekezés) Szenci Molnár *Dictionariuma*, *Psalteriuma* és *Idea Christianorum* alapján elsősorban azt vizsgálja, hogy a reformáció korának retorikai-poétikai rendszerei mint tudomány- és ismeretelméleti modellek hogyan érvényesülnek Szenci Molnár munkásságában, továbbá hogy a kulturális emlékezet szintjén az életműnek milyen kultúrantropológiai távlati térképezhetők föl. A kiadvány használatát szakszerűen összeállított és jól áttekinthető irodalomjegyzék és névmutató segíti. Külön értéke a kötetnek a Szenci Molnár életében megjelent három szótárkiadás alapján készült retorikai, irodalomelméleti

tárgyú címszógyűjtemény, valamint a szinte önálló tanulmánynak tekinthető terjedelmes és igen alapos német nyelvű összefoglalás.

Könyve bevezetőjében Imre Mihály előrebocsátja, hogy a reformáció nyelv-szemléletét sajátos kettősség jellemzi: a reformátorok törekvése egyrészt az, hogy az anyanyelvet alkalmassá tegyék a Biblia fordítására és az ehhez kapcsolódó összes vallásos-liturgikus funkció (prédikáció, gyülekezeti ének, katekézis) anyanyelven történő megszólaltatására, az anyanyelvnek „másrészt alkalmasnak kell lennie annak a retorikai-poétikai kultúrának a hordozására, amelyet az antikvitásban teremtett meg a görög–latin műveltség, és újított meg a reneszánsz” (10). A négy nagyobb fejezetre tagolódó kötet elsősorban e két törekvés egymáshoz való viszonyát követi nyomon Szenci Molnár írói magatartásában, illetve igyekszik feltérképezni e tényezők egyensúlyi helyzetének vagy az egyensúly bármely irányba történő elbillenésének kulturális-konfesszionális hátterét, különösen a magyar gondolkodót erősen inspiráló Strassburg és Hessen–Pfalz szellemi közegében.

A kiadvány első fejezete (*A szótáríró*) Szenci Molnár szótárírói tevékenységét méltatja. Imre Mihály hangsúlyozza, hogy a *Dictionarium* megjelentetése tudatos előkészület a későbbi bibliakiadói tevékeny-

ségre, hiszen a reformáció művelődési programjának alapja az egyetemes szentírástudomány, aminek az anyanyelvű–latin és a latin–anyanyelvű szótárak alapvető eszközei. Imre Mihály minden korábbinál teljesebb képet nyújt az 1604-ben Nürnbergben megjelenő latin–magyar, magyar–latin szótár forrásairól, keletkezéséről, a mű igen terjedelmes ajánlásairól, Heinrich Ulrich nürnbergi rézmetsző itt közölt Szenci Molnár-portréjának történetéről, a kiadvány korabeli visszhangjáról, illetve a szerző életében megjelenő két további kiadás (Hanau, 1611; Heidelberg, 1621) körülményeiről.

Szenci Molnár peregrinációjával kapcsolatban a wittenbergi, illetve pfälzi–heszeni hatások mellett Strassburg jelentőségével eddig kevésbé foglalkozott a kutatás. Imre Mihály hangsúlyozza, hogy Szenci Molnár szótáríró tevékenységének gyökerei Strassburgba nyúlnak. Johann Sturm kultúrafelfogásában a humanista hagyomány és a keresztény elem, azaz a profán és a szent nyelv egyensúlyt képez, ami a művelt és keresztény Európa békéjét és az oszmán hódítással szembeni biztonságát hivatott megeremteni. Sturm történelemszemlélete kevésbé apokaliptikus és eszkatologikus, mint wittenbergi kortársaié. A wittenbergi történetteológia hazai hatását művelődéstörténet-írásunk korábban már részletesen feltárta, a strassburgi történelemszemlélet hazai befogadástörténetének további kutatásához viszont Imre Mihály megállapításai adhatnak impulzusokat. Szerinte Szenci Molnár későbbi irénikus irányultságának egyik korai forrását is Sturm unionista törekvéseiben kereshetjük. A strassburgi humanista tudós erősen teoretikus és utópikus társadalomelméleti koncepcióját Szenci Molnár felfogásában

később a dél-német politikai pragmatizmus mozdítja gyakorlatibb irányba.

A legerősebb strassburgi hatást Imre Mihály Szenci Molnár parömiológiai érdeklődésében látja. Erasmus nyomán Sturm maga is vallja, hogy a Szentírásban és a görög–latin nyelvi kultúrában egyaránt meghatározó állandósult szókapcsolatok (szólások és közmondások) megsokszorozzák a nyelvi kifejezőerőt. Sturm tanítványainak érdeklődése, akikkel Szenci Molnár Strassburgban személyesen is kapcsolatba került, már a szólásoknak az anyanyelvben betöltött szerepére is kiterjedt. A 16–17. század fordulójára önálló tudományággá váló parömiológia hatását Szenci Molnár szótáraiban is láthatjuk, különösen a 2. és 3. kiadásban. Köztudott, hogy az első magyar szólásgyűjtemény szerzőjével, Baranyai Decsi Jánossal Szenci Molnár 1592-ben éppen Strassburgban ismerkedett meg, akinek munkája a jelzett szótárbővítések egyik fontos hazai forrása lett. Külön alfejezet igyekszik feltárni Szenci Molnár és Baranyai Decsi lehetséges közös német forrásait, kiemelve Sebastian Franck (1556) és Joseph Lang (1596) szólásgyűjteményének, illetve Joachim Camerarius retorikatankönyvének (1551) hatását. Figyelemre méltó e fejezet rövid tekintése a korabeli lengyel párhuzamokra.

Imre Mihály Szenci Molnár *Dictionarium*ának másik forrását a reneszánsz kor lexikográfiai elméleteiben keresi. Ebben a tekintetben kiemelten foglalkozik Ambrosius Calepinus eredetileg egynyelvű latin értelmező szótárával (1502), amelyet átdolgozó a szerző halála után enciklopédikus ismerettárrá bővítettek. Később ez a szótár német hatásra többnyelvűvé vált, sőt Laskai Csókás Péter jóvoltából 1585-től tíz más nyelv mellett már a magyar is

szerepelt benne. Imre Mihály behatóan elemzi a humanizmus viszonyát az egymásra épülő grammatikához, retorikához, dialektikához/logikához és poétikához, hangsúlyozva, hogy azok enciklopédikus igénye tudományelméleti szempontból egészen más természetű, mint a 17–18. század erősen anyagelvű enciklopédizmusa, amely a kísérleti természettudományokon és a karteziánus filozófián alapul (a humanisták számára ezzel szemben a megismerés alapja még maga a nyelv).

Külön alfejezet vizsgálja a nyelv tisztaságának (*Reinheit der Sprache*) kérdését, amely az ókortól kezdve foglalkoztatta a retorikai irodalmat. A reformációval azonban ez a törekvés is új értelmet kapott, hiszen összekapcsolódott a tiszta tanítás („reine Lehre”) fogalmával, amelynek forrása maga a tiszta isteni szó, azaz a kijelentés. Luther maga is vallotta, hogy az ige a nemzeti nyelvet is megszentelheti. A nyelvi tisztaság retorikai és teológiai értelmének összeegyeztetésére irányuló szándéknak számos változata érhető tetten a korabeli német gondolkodásban. Imre Mihály rámutat, hogy a németiség önképének alakulásában lényeges szerepet játszott a német nyelv ősiségének (héber eredetének) és a klasszikus nyelvekhez mérhető tulajdonságainak hangsúlyozása, s mindezek a törekvések a magyar nyelv vonatkozásában Szenci Molnárnál is megfigyelhetők.

Imre Mihály kiemelten foglalkozik Petrus Dasypodius latin–német, német–latin szótárának Szenci Molnárra gyakorolt hatásával. Szenci Molnár e munka 1592-es, Theodosius Rihelius-féle kiadását használta, amely már az ábécé rendje szerint közli a címszavakat, megkönnyítve ezzel a szótár használatát. Ebben a ciceroniánus

nyelveszmény szellemében megtisztított latinságot propagáló munkában a két nyelv már egyenrangúként jelenik meg, s a következő két évszázadban német földön ez lesz a legelterjedtebb szótár, amely a német köznyelvet is erősen befolyásolja. A szótár retorikai-poétikai szóanyagát (500–600 szócikk) elemezve Imre Mihály meggyőzően bizonyítja, hogy Szenci Molnár *Dictionariuma* színvonalában nemigen marad el német mintájától.

A szerző külön kiemeli Elias Hutter hatását, aki 1604-ben nemcsak nürnbergi szállásadója Szenci Molnárnak, hanem *Dictionariuma* első kiadásának gondozója is. Többnyelvű bibliakiadásai, zsoltárát-költései, lexikográfiai munkái mellett Hutter eszkatologikus jövőképe is formálhatta magyar pártfogoltja szemléletét. Nyelvszemlélete Johann Sturm konfesszionális békét hirdető utópiájával mutat rokonságot, s hogy Szenci Molnár ezzel a szemlélettel is közvetlen kapcsolatban állt, Imre Mihály a *Dictionarium* ajánló verseinek elemzésével igazolja. Az egyik vers szerzője, a hebraista Bartholomaeus Keckermann egyenesen a héber nyelv közvetlen rokonának nevezi a magyart, s ez a szemlélet a 17. századi magyar nyelvi önértelmezés meghatározó elemeként gyakran köszön majd vissza. Imre Mihály azonban arra is rámutat, hogy Szenci Molnár sosem képviseli határozottan ezt az álláspontot: grammatikájában utal ugyan héber párhuzamokra, de nem a rokonság jogán.

A kiadvány további alfejezetei foglalkoznak a *Dictionarium* két része szó-kincsmodelljeinek jellemzőivel, illetve a magyar–latin rész hazai előzményeivel. Előbbivel kapcsolatban Imre Mihály a szakirodalom által korábban már rögzített

tételből indul ki, miszerint a szótár két része nem tükröke egymásnak, hiszen szókinszmodelljük lényegesen különbözik. Heltai János korábbi megállapításaira támaszkodva a latin–magyar rész aszimmetriájának fő okát abban látja, hogy „túl-teng benne az antik műveltség” (136), ami nemcsak az antikvitás történeti és mitológiai elemeinek bőséges ismertetését jelenti, hanem az elsősorban Itáliára korlátozódó helynévanyagban és az irodalomelméleti, retorikai, poétikai tárgyú szóanyagban is megfigyelhető. Egészen meglepő viszont, hogy még az 1611-es és 1621-es kiadásokban sem jelenik meg a szerző közben napvilágot látott bibliakiadásainak és zsoltárfordításának biblikus szóanyaga. A szerző hangsúlyozza, hogy e kérdés árnyalásához elengedhetetlen lenne Szenci Molnár szótára anyagának számítógépes feldolgozása.

A magyar–latin szótárrész előzményeit vizsgálva az értekezés részletesen szól a legjelentősebb hazai előzményről, Szikszai Fabricius Balázs szógyűjteményéről. Bőséges példa idézésével mutat rá e szótárrész szókinszmodelljének jellegzetességeire, kiemelve a hazai növény- és állatvilág szókinszének bőségét, az irodalmi műveltség szerényebb jelenléte mellett az énekléshez kapcsolódó szócsoport kidolgozottságát, illetve a latin–magyar részhez képest a keresztény szókinsz erőteljesebb jelenlétét. E szótárrész másik forrását a szerző a latin–német verses szólásgyűjteményekben keresi, s ezek közül többet közelebbről is ismertet. Kéziratos források alapján úgy látja, hogy a 16–17. század fordulóján kibontakozó hazai parömiológia művelésének központja Szikszai Fabricius Balázs, Szárászi Ferenc, Újfalvi Imre és esetleg Siderius János közreműködésé-

vel a sárospataki és a debreceni református iskola lehetett, amelyekkel Szenci Molnár maga is szoros kapcsolatban állt. A *Dictionary* legjelentősebb hazai forrásával, Baranyai Decsi János gyűjteményével kapcsolatban Imre Mihály sajnálattal állapítja meg, hogy annak alapos nyelvészeti feldolgozása mind ez ideig nem készült el. Példák kiemelésével bizonyítja, hogy az írásos hagyományban gyökerező latin nyelvű parömiák és a szóbeliségből eredeztethető ősi magyar szólások mind Baranyai Decsinél, mind Szenci Molnárnál erősen krisztianizálódtak.

Imre Mihály behatóan elemzi a *Dictionary* 1611-es és 1621-es kiadásának paratextusait. Míg az 1604-es első kiadás ajánló versei ígéretes tudósi pályát jósoltak a szerzőnek, az 1611-es editio, érthető módon, „már a beváltott alkotói ígéretek felett tart seregszemlét” (171), utalva a szótárkiadások mellett a bibliarevizióra, a grammatikára, a zsoltárkönyvre, a *Postilla Sculteticára* és az *Imádságoskönyvre*. Az 1611-es kiadás verses bevezetői közül Imre Mihály Adam Siber írását tartja különös jelentőségűnek, aki a reformáció nyomán kibontakozó iskolareform meghatározó alakjaként a humanista protestáns iskola oktatási rendjét szedi versbe. Az 1621-es kiadás újdonsága David Pareus epigrammája, amely a görög és latin nyelv dicsérete mellett a magyar nyelv szép zengését magasztalja. Ugyanennek a kiadásnak a függelékeként jelenik meg a német oktatás különböző szintjeit érintő hat írásból álló antológia, amelyet a kutatás Imre Mihály meglátása szerint eddig nem a maga súlyának megfelelően méltányolt. Az írások közül kiemelkedik az alsó-pfalzi tantervet ismertető *Institutio iuventutis*, amely a latin nyelvű retorikus

műveltség mellett az anyanyelvű cicero-nianus nyelvi kultúra fontosságát is hangsúlyozza, kiemelve az anyanyelvű zsoldár-kultúra jelentőségét. Imre Mihály feltételezi, hogy a puritanizmus zsoldárokat felkaroló törekvése mellett e tanterv hatásának is szerepe lehetett a Szenci Molnár-zsoldárok gyors hazai térhódításában.

A kötet második fejezete (*Kulturális emlékezet – Aranykor – Puritas sermonis*) Jan Assmann fogalomrendszerére támaszkodva azt vizsgálja, hogyan hatott Szenci Molnár kulturális emlékezetének alakulására a késő humanista német környezet, hogyan kereste a magyar gondolkodó annak magyar történelmi párhuzamait, s hogy milyen ennek az emlékezetnek a tagoltsága.

Imre Mihály a 16. századi német kulturális emlékezet legszembevetőbb vonásának a reneszánszban ismételt visszaköszönő „aranykor” gondolatát tartja. Ennek központi eleme a keresztény és az antik kultúra együttes megújulásának programja. Johann Sturmot idézve „az istenfélelem Isten előtt kedvessé, az ékesszólás gyönyörűségessé, és a kettő összekapcsolva üdvösségessé teszi” (185) a társadalmat. Imre Mihály arra is rámutat, hogy ennek az aranykor-képzetnek sokféle arca van: a 17. század eleji heidelbergi egyetemi historizmus pl. „igazi nemzeti tartalmat és módszeres távlatot” (189) ad ennek az elképzelésnek a „translatio Musarum” (187) elve alapján, hirdetve, hogy a műzsák székhelye előbb a görögöktől Rómába, majd Nagy Károly birodalmának közvetítésével Germaniába plántálódott át. Wittenbergben ugyanakkor Melanchthon környezetében az antik-humanista értéktudat mellett meghatározó szerepet kap a kettős Antikrisztus és a dánieli prófécia

nyomán a három világkorszak és az egymást követő négy világbirodalom gondolatára épülő eszkatologikus világmagyarázat, amely feszültség nélkül nemigen illeszthető az aranykor gondolatához.

A kulturális emlékezet tekintetében Szenci Molnárra óriási hatást gyakorolt a német környezet. Átveszi a Nagy Károly-kultusz elemeit, aminek párhuzamaként Attila, Mátyás király, majd később Bethlen Gábor alakja köré sző hasonló kultúratevő mítoszt. Szenci Molnár aranykor-képze az azonban több ponton is különbözik német mintáitól: egyrészt nála visszafogottabb annak konfesszionális tartalma, másrészt pedig a korabeli magyar történelmi tapasztalat révén az aranykor erősebben a múltba tolódik, elsősorban Mátyás korába.

A kulturális emlékezet tagoltságát és változatait elemezve Imre Mihály hangsúlyozza, hogy a múlt jelentéssel történő felruházásában Szenci Molnár 1610 előtt tudományelméleti és felekezeti szempontból még rendkívül megengedő, amit a *Dictionary II*. Rudolf császárnak szóló ajánlása önmagában is jelez. E kiadvány olvasói ajánlásában Szenci Molnár óriási erőfeszítést tesz arra, hogy a középkori krónikák, legendák, a humanista történetírás és a wittenbergi történelemszemlélet hagyományait követve átfogó képet adjon a magyarság történelmi és kulturális jelentőségéről. Ebben szerepet kap – felekezeti felhangok nélkül – a magyarság késő középkori, kora újkori önértelmezésének majd minden topikus eleme: a hun-magyar azonosság, az „Isten ostora”, a „termékeny Pannonia” és a „kereszténység védőbástyája” gondolat, illetve az Árpád-házi királyok mitizációja, de fenntartások nélkül szól a Mária-kultuszról és a nagyvá-

radi Szent László-ereklyékről is. A szemléleti fordulat hosszabb hesseni (Altdorf, Herborn, Marburg) tartózkodása idején következik be, ahol Móric tartománygróf ez idő tájt átfogó reformokat hajt végre, megszilárdítva a kálvinizmus pozícióit. A fordulat Szenci Molnárnál tapasztalható jeleit Imre Mihály a *Novae grammaticae* (1610) ajánlásának elemzésével tárja fel. De még ennél is határozottabb konfesszionális szemléletváltás figyelhető meg Szenci Molnárnál 1616–1617 körül. Ennek illusztrálására Imre Mihály a *Postilla Scultetica* ajánlásának azt a mozzanatát idézi fel, amelyben Szenci Molnár újraértékeli II. Rudolf-fal történt egykori találkozását, s itt már a „nagy becsvággyal eltervezett” esemény „Szenci [sic!] emlékezetében egy katolizációs kísérlettel silányul” (211). Az egész kérdéskör talán legizgalmasabb eleme azonban Árpád-házi Szent Erzsébet Szenci Molnár által ismételt megidézett alakjának helye a kulturális emlékezetben. Az érintett textusok beható elemzésével Imre Mihály rámutat, hogy Erzsébet alakja, aki különben Móricnak távoli felmenője is, tehát alkalmas arra, hogy a német (hesseni)–magyar összetartozás szimbolikus megtestesítője legyen, Szenci Molnárnál idővel valóságos szentből tiszteletre méltó jeles történelmi alakká historizálódik.

A reformáció százados évfordulója előtt tisztelgő *Jubileus esztendei prédikáció* (1618) polemikus élű ajánlásában a magyar múltat Szenci Molnár már egyértelműen konfesszionális alapon ítéli meg, s így itt az elutasított Mária-kultusszal szemben Bethlen Gábor alakjának mitizációja kerül előtérbe. Imre Mihály rámutat, hogy ez a tendencia folytatódik a *Dictionarium* 1621-es ajánlásában is, ahol Bethlen uralkodói erényeit a szerző már

egyenesen Attila és Mátyás adottságaihoz méri. Szenci Molnár emlékezete polemikus modelljének kiteljesedését az *Institutio*-fordítás (1624) ajánlása mutatja. Bethlen uralkodói erényeit itt már nem történelmi párhuzamok legitimálják, hanem az erdélyi fejedelem egyenesen Istentől rendelt uralkodóként áll előttünk. Jellemző, hogy Erzsébet alakja – Szenci Molnárnál először! – már az elmarasztalt szentek sorában jelenik meg. A szóban forgó fejezet záró akkordjaként Imre Mihály arról értekezik, hogyan viszonyul Szenci Molnár a nyelv tisztaságának kérdéséhez. A *Dictionarium* ajánlásának elemzésével bizonyítja, hogy a magyar gondolkodó nemcsak a gyakorlat szintjén, hanem elméleti igénnyel is közelít az anyanyelv tisztaságának kérdéséhez.

A kötet harmadik fejezetében (*A Psalterium Ungaricum poétikai programja XVI. századi kontextusban*) Imre Mihály BÁN Imre egy emberöltővel korábban megfogalmazott gondolatával (*Szenci Molnár Albert, a költő = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, Szeged, 1978 [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4], 137–155) folytat dialógust, amikor felteszi a kérdést, hogy valójában milyen költői magatartást is jelenthetett a heidelbergi minta követése, s hogyan hathatott ez a bibliai szó átadására Szenci Molnár zsoltáraiban. Részletesen ismerteti Szenci Molnár patrónusának, Móric hesseni fejedelemnek kálvinista irányú iskola- és kultúraszervező tevékenységét, a művészetekhez, különösen az egyházzenehez fűződő szoros és értő kapcsolatát, mecénási tevékenységét. A hesseni udvar kiemelten támogatta a neolatin zsoltárköltészetet, de tovább éltek itt a hugenotta hagyományok is. A magyar

zsoltárfordító által ismert források közül az értekezés kiemelten foglalkozik Andreas Spethe latin nyelvű zsoltárátköltésével, hangsúlyozva, hogy a kutatás továbbra is adós a két költő munkájának alapos metrikai, poétikai szempontú összevetésével. Szenci Molnár a fejedelemnek címzett ajánlásban hangsúlyozza Spethehez fűződő kapcsolatát, zsoltárszövegei viszont teljesen mentesek a Spethe-féle mitologizálástól. Imre Mihály példák sokaságával szemlélteti, hogy 1607-re a német zsoltárköltészetnek milyen sokféle változata jött létre, aminek egy jelentős részét Szenci Molnár is ismerte. A magyar fordító viszont az előtt a kihívás előtt állt, hogy egy sokkal szegényebb zenei, irodalmi, kulturális közegben élő nép számára az első teljes anyanyelvű zsoltárkönyvet megalkossa. Elsősorban tehát liturgikus szempontoknak kellett megfelelnie, ami magával hozta a szöveg szigorúbb biblicitását, s így a sokszínű német kulturális környezet hatása legfeljebb a *Psalterium Ungaricum* verstaní, poétikai gazdagságában keresendő.

Imre Mihály könyvének záró fejezete (*Idea Christianorum*) Szenci Molnár 1616-ban Oppenheimben megjelenő kiadványával foglalkozik, amelyet eddig kevésbé méltányolt a kutatás. Szenci Molnár Hessenben és Pfalzban letelepedő üldözött francia és belga protestánsoknak ajánlja antológiáját. Célja, hogy az európai közvéleményben rokonszenvet ébresszen a magyarság törökellenes harcai iránt, és egyúttal az egyetértés (concordantia) szükségességére figyelmeztessen. Imre Mihály úgy látja, hogy a protestáns egység és az *Unio Christiana* (keresztény egység) kettősségében a concordantia-gondolat képezi a pfalzi irénikus egységtörekvések fénykorában megjelenő kötet rendezőelvét. Az

európai távlattal bíró protestáns egység gondolatát szolgálja a kötetben Thuri Pál címadó röpirata az 1550-es évekből, továbbá Salamon Frenzel helmstedti professzor orációja és Justus Lipsius 1573-as jénai beszéde. A magyarság konkrét történelmi tapasztalatai inspirálják a keresztény egység gondolatát képviselő írásokat, amelyek a kor gazdag antiturcica irodalmával érintkeznek. Ide tartozik a 15. század közepéről Aeneas Sylvius Szécsi Dénes esztergomi érsekhez címzett levele V. László királlyá választása ügyében, Mátyás király 1483-ban kelt levele Henrik regensburgi püspökhöz, s végül Frangepán Ferenc kalocsai érsek 1541-es beszéde, aki Mohács után Szapolyai János és I. Ferdinánd között próbált közvetíteni, megegyezésüktől várva a török elleni védelem biztosítékát. Hogy Szenci Molnár Albert hesseni–pfalzi háttérű uniós törekvéseivel, amelyek az *Ideában* kifejeződnek, mennyire egyedül állt hazai kortársai között, azt Imre Mihály a legjelesebb hazai kortárs prédikátorok, Magyar István, Kecskeméti Alexis János és Alvinczi Péter nézeteivel igazolja, akik koruk bajainak okait egyértelműen a katolicizmus bűneiben látják, s a jelent és a jövőt a wittenbergi történetológia apokaliptikus színeivel rajzolják meg.

Összegzésként megállapítható, hogy Imre Mihály könyve igen fontos állomása a hazai Szenci Molnár-kutatásnak, de általában a régi magyar szövegek olvasási gyakorlatának is, hiszen minden részletében figyelmeztet arra, hogy a korabeli műveltségben a késő humanista retorika – mint tudomány- és ismeretelméleti modell – milyen fontos szerepet játszott. Az értekezés ugyanakkor azt is újra tudatosítja bennünk, mekkora szerepe van a régi magyar szövegek esetében is a paratextusok-

nak (ajánlások, kísérő versek, függelékek). Imre Mihály kutatásai nyomán a korábbiaknál sokkal árnyaltabban rajzolódik ki az a nemzetközi, elsősorban strassburgi és hesseni–pfalzi kulturális-konfesszionális környezet, amelybe a magyar szótár- és zsoltáriró életműve illeszkedik. Ebben a kontextusban az eddigieknél tágabb értelmezési horizonton helyezhetők el a magyarság olyan toposzképző önértelmező gesztusai, mint az Attila- és a Mátyás-kultusz, a zsidó–magyar sorspárhuzam vagy az eszkatologikus színezetű wittenbergi történelemszemlélet. Az értekezés a reformáció korának néhány olyan lényeges oktatástörténeti aspektusát is érinti, amelyekre eddig kevésbé figyelt a hazai kutatás. Szembesülhetünk pl. azzal, milyen keveset is tudunk a máskülönben gyakran emlegetett Sturm-féle strassburgi iskola tényleges szellemiségéről, oktatási, nevelési gyakorlatáról, református iskoláinkra gyakorolt hatásáról. De e kiadvány megerősít bennünket abban is, ami még mindig nem eléggé tudatosult a magyar közvéleményben – s ezt most a Kálvin-év kapcsán nem árt külön is hangsúlyoznunk –, hogy a magyar református teológiai gondolkodás a 16. században még közel sem tekinthető

kálvinistának, hanem nagyon is eklektikus természetű. A kálvini vonások a 17. század első évtizedeiben kerültek benne túlsúlyba, s ebben az átrendeződésben a dél-német kálvinizmus hatásának, elsősorban Szenci Molnár Albert közvetítésével, igencsak meghatározó szerepe volt.

A kötet címe – „*Úton járásnak megírása*” – elsősorban Szenci Molnár Albert mintegy három évtizedes európai peregrinációjára és az általa képviselt kulturális emlékezet folytonos metamorfózisára utal. A cím megválasztásakor a szerző azonban nyilván saját kutatói tevékenységére is gondolhatott, s ilyen módon az Imre Mihály Szenci Molnár-kutatásainak kiteljesedésére, a *Biblia Tigurina* hódmezővásárhelyi példányának vizsgálata (*Molnár Albert Biblia Tigurinája = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, id. kiad., 301–317) óta eltelt immár 35 esztendő „úton járására” is utal. Mindez azonban nemcsak visszatekintést és összegzést, hanem újabb kutatói tervek is jelent, ahogy Imre Mihály maga is több ízben rámutat értekezésében a Szenci Molnár-kutatás vonatkozásában a továbblépés lehetőségeire és feltétlen szükségességére.

Győri L. János

T. SZABÓ LEVENTE: MIKSZÁTH, A KÉTELKEDŐ MODERN. TÖRTÉNELMI ÉS TÁRSADALMI REPREZENTÁCIÓK MIKSZÁTH KÁLMÁN PRÓZAPOÉTIKÁJÁBAN
Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2007, 338 l.

„Ebben a munkában olyan szövegvilágként kívánom felmutatni a Mikszáth-életművet, amely poétikai és társadalmi kérdésekre egyaránt válaszol” (9) – ezekkel a szavakkal kezdi monográfiáját T. Szabó Levente, érzékeltetve, hogy könyve

többféle, első pillantásra talán nagyon is különbözőnek tűnő kontextusba is beágyazódik. Poétikai és társadalmi kontextusokba egyaránt. A vállalkozást azonban nemcsak merészségéért illeti elismerés, hogy Mikszáth prózája kapcsán a szűken értel-

mezett szövegfogalmon túllépve tágabb történelmi-társadalmi összefüggések föltárását is céljául tűzte ki, hanem az eredményért is, hogy ezen összefüggések némelyikét szövegszerűen föltárnia is sikerült.

Mikszáth Kálmán életműve az utóbbi évtizedekben igen erős interpretációs érdeklődést váltott ki. Jelentős új olvasatok mutatták ki a szerző prózájának modernségét; ahogy T. Szabó több helyütt is megjegyzi: modernné olvasták a Mikszáth-prózát. Egy ilyen – úgy látszik – irodalomtörténeti szempontból (is) megkerülhetetlenül fontos életmű monografikus földolgozása önmagában, sikerétől függetlenül is, hatalmas esemény. Ha mást nem, azt mindenképpen jelzi, hogy a fiatal, ezredforduló után föllépő tudósnemzedék egy képviselője milyen kérdéseket vél relevánsnak, fölvetésre érdemesnek egy modernitás kori, rendkívül sikeres szerző prózájáról. A kérdések sokfélesége pedig már önmagában is jelentéssel bír. Vajon mi is okozta a *Tót atyafiak* és *A jó palócok* elementáris sikerét, mikor valószínű, hogy az egyes novellák külön-külön feledésbe merültek volna? Milyen társadalmi és történelmi kontextusok, események tették lehetővé, lehetségessé az *Új Zrínyiász* megírását? Hogyan értelmezhető Mikszáth politikai szerepvállalása, és van-e (irodalom)történeti jelentősége ennek a problémának? Hogyan jelenik meg és mit jelent a modernitás korában az örület, és miként segíti ennek fölfejtése a *Beszterce ostromának* megértését? A kérdések sorát hosszasan folytathatnánk.

T. Szabó Levente mer kérdezni, és mer tabukat dönteni. Amikor könyvének értékeiről beszélünk, első helyre magunk is bátran tehetjük a monográfiának ezt a vonását. A szemléleti tágasságot, mely

mindig talál kérdéseket, és képes arra, hogy az olvasót a válaszokra is kíváncsivá tegye. Olyan szemléleti tágasságról van szó, amely azonban nem véletlen, nem pusztán a szerző tág érdeklődési körével magyarázható, hanem egy irodalomtudományos paradigmaváltással is. A szövegeket történelmi-társadalmi kontextusaikból mesterségesen kiragadó olvasási és interpretációs stratégiák az irodalmi szöveg létrejöttének számos olyan aspektusáról megfeledkeztek, melyek jelentőségét csak mostanában kezdjük igazán belátni. Ez a belátás aztán a szövegekre kérdéses egészen új típusait hozza létre. Az irodalomtudomány egyre inkább kultúratudományá válik; az irodalmi szöveget egyre inkább kultúrterméknek is látjuk, egyre kevésbé akarjuk kiszakítani abból a kulturális, mediális viszonyrendszerből, mely nélkül minden írás értelmét veszti. Az irodalomtudós célja egyre inkább azoknak az összefüggéseknek, kontextusoknak a megtalálása, melyek egy szöveg befogadását a kultúra egy adott rendszerében lehetővé teszik. T. Szabó Levente könyve ennek megfelelően nem hagyományos értelemben vett monográfia; nem pusztán bemutatni akarja a Mikszáth-életművet, szerkezete nem az időrend logikáját követi, és a szó szigorú, de kissé korlátolt értelmében teljességre sem törekszik. A kilenc nagyobb egységre tagolódó munka mindegyik fejezete egy-egy problémafölvetés, egy lényegesnek vélt kérdés körüljárása, melynek során az egyes problémákat a szerző több Mikszáth-mű segítségével válaszolja föl, van, hogy egy művet több fejezetben, tehát több probléma szempontjából is megvizsgál, nem ragaszkodik mereven és mesterségesen a „külön műről külön fejezetben” sémához. Ez nem is

meglepő, hiszen az értelmezések közép-pontjában nem az egyes művek állnak, hanem olyan történeti problémakomplexumok, melyek relevanciája nemcsak az egyes műveken, de magán a Mikszáth-életművön is túlterjed. Ez az oka, hogy T. Szabó könyvében gyakran találunk utalásokat Mikszáth korában vagy előbb, illetve később keletkezett irodalmi művekre, Oscar Wilde-től Proustig és Asbóthtól Kosztolányiig. A monográfia közvetve tehát egyfajta körképet is nyújt a modernség irodalmáról; a könyvet az is haszonnal forgathatja, akit nemcsak a mikszáthi életmű, de a modern irodalom néhány alapvető dilemmája, toposza, felismerése, eljárása és önreprezentációs stratégiája is érdekel.

A teljesség igénye nélkül itt csak néhány problémakört említek meg, remélve, hogy általuk a könyv egészéről is képet adhatok. A monográfia első fejezete például a *Tót atyafiak* és *A jó palócok* kötetek sikerét járja körül. Foucault mély értelmű kifejezését használva T. Szabó egy irodalmi siker „archeológiáját” igyekszik fölárni, megragadva a problémát, hogy az első megjelenésükkor nagy visszhangot nem kiváltó novellák kötetbe rendezve hogyan tudtak mégis páratlan sikert aratni. A szerző a „novellaciklus” fogalmának történelmi kontextusba ágyazásával próbál válaszolni a kérdésre. A novellaciklus eszerint Mikszáthnál kezd el igazán problematikus műfajként funkcionálni, és a Mikszáth-kötetek sikere a tágabb irodalomtörténeti kontextusban bizony olyan művek létrejöttét is előlegezi, mint a *Szindbád* vagy az *Esti Kornél*. Hogy ez a problematikusság Mikszáth két kötete esetében mit jelent, azt T. Szabó a regionalitás fogalmával magyarázza meg. Röviden összefoglalva gondolatmenetét,

azt mondhatjuk, hogy Mikszáth e két nagy sikerű kötetében egy sajátos szabályokkal rendelkező, koherens, egzotikus kultúrtájat hoz létre, mely táj mint önálló kulturális tér az egyes novellákat is folyton átértelmezi, többletjelentést ad nekik. A Palócföld a novellákban nem fizikai térként jelenik meg tehát, hanem kulturális térként, mozgásba hozva ezzel a tér mint fikció jellegzetesen modern, de a posztmodernig is termékeny problémakomplexumát.

Már e fejezet rövid ismertetése is rávilágíthat T. Szabó módszerének összetettségére: miközben az irodalmi modernséget folyton (igen helyesen) történelmi kontextusban, azaz előzményeinek és lehetséges folytatásainak tükrében láttatja (hivatkozik például Esterházy *Javított kiadásának* metafikciós eljárásaira), a vizsgálódást interdiszciplinárisan is kiterjeszti, hiszen a „kulturális tér” fogalma szociológiai, antropológiai és egyéb kontextusokat is játékba hoz. Mindeközben pedig megmarad a mikszáthi szövegek elemzésénél is, sőt olyan szövegek újraértelmezhetőségére is föl hívja a figyelmet, melyeket az eddigi recepció vagy leértékelte, vagy elhanyagolt. (Ezért nincs is oka a szerzőnek az utószóban szabadkozni, hogy nem valamennyi Mikszáth-művet vonta be vizsgálódásába. Azáltal, hogy a Mikszáth-korpusz eddig elhanyagolt darabjai, sőt műfajai közül is nem egyet a modernség kontextusába vont, sokkal többet tett az életmű újragondolásáért, mint egy esetlegesen „teljességre”, de kevesebb innovációra törekvő munkával tette volna.)

Hogy miféle szövegekre gondolok, amikor azt állítom, T. Szabó a Mikszáth-oeuvre elhanyagoltabb területeit is a modernség kontextusában próbálta újragondolni, arra álljon példaként a monográfia

harmadik és hetedik fejezete. A harmadik fejezetben a szerző Mikszáth politikai szerepvállalását tárgyalja. A problémát kimondottan irodalomtörténeti (és nem tágabb esztétörténeti) szempontból vizsgálja. Kérdései a következők: hogyan változik meg a modernségben író és politikus viszonya; milyen szerepmodelleket követhetett a századforduló idején az értelmiség; és miként formálja mindez az irodalmat? Világos természetesen, hogy e kérdéskör kapcsán is fölmerül az interdiszciplinaritás igénye, hiszen az irodalom és a politika elkülönítése csak egy külső, mindkettőn kívüli nézőpontból történhet. Ehhez hozza segítségül T. Szabó a professzionalizmus szakirodalmát, és rámutat, hogy éppen Mikszáth korában, azaz az irodalmi modernitás, tágabban értve az irodalmi nyilvánosság expanziója idején bomlott részrendszerekké irodalmi és politikai aktivitás addig meglevő egysége. Nyilvánvaló tehát, hogy Mikszáth politikusi fellépése jóval összetettebb probléma annál, mint hogy pusztán esetlegességgént tekintünk rá. Az értelmiségi szerepkör radikális újraértelmezésének szükségessé válásáról van szó, mely a századforduló Magyarországon szinte valamennyi író számára fölvetette a politikumhoz való viszonyulás dilemmáját. Mikszáth politikai tárgyú publicisztikái tehát nagyon is szerves részét képezik az irodalmi modernség problémavilágának; és elemzésük által valóságos poétikai eljárások működésére is fényt deríthetünk. Ilyen poétikai eljárás például a politika fikcionalizálása, amely jellegzetes módon éppen ennek a történelmi időszaknak a terméke. A Mikszáth politikai publicisztikáiról szóló fejezet egyike azoknak, melyek belátásai igen messzire mutatnak: nem pusztán tematikus

kérdésről van szó, hanem az irodalom egész működésének újraértéséről, az irodalom mint rendszer problémájáról.

A hetedik fejezet egy másik irányban feszegeti irodalomról szóló tudásunk határait. Ez a rész a detektívregényről szól, arról, hogy a detektívregény jellegzetes eljárásait Mikszáth miképpen építette bele olyan műveinek konstrukciójába is, mint amilyen a *Szent Péter esernyője*. Első pillantásra ez a kérdésfölvetés a hagyományos intertextualitás-kutatás felől is értelmezhetőnek tűnik. Olyan átirásokról van szó ugyanis, melyek szövegszerűen fölfejtethők, és lehetségessé teszik különböző műfajok működésének re- és dekonstrukcióját. Ez a kérdés természetesen önmagában is izgalmas volna, hiszen Mikszáthot még ma sem gyakran asszociáljuk populáris regiszterek újraírójaként. Szövegeit még ma is túl gyakran képzeljük monolitikusnak, egységesnek, homogénnek. A probléma, amit T. Szabó fölvet, véleményem szerint azonban még ennél is izgalmasabb. Arról van ugyanis szó, hogy a populáris regisztereknek (gondoljunk a pletykára, az anekdotára, a viccre és hasonlókra) egyáltalán mi a státuszuk a modernség irodalmában. Nyilvánvalónak tűnik, hogy bizonyos műfajoknak a működése eleve más-milyen, más médiumokhoz kötött, mint azt elit irodalmi szövegekhez hozzászokott olvasóként (irodalomtörténészként) gondolni szoktuk. Nem lehetséges-e, hogy e másfajta működés rekonstruálása közelebb visz minket annak megértéséhez, hogy mi az irodalmi modernség? E kérdést inkább csak megpendíti T. Szabó, maga is inkább dilemmaként élénk tárva a problémát, igen termékeny teret hagyva az újragondolásnak.

Annál is inkább fölvetethők hasonló kérdések, mert T. Szabó igen gyakran hoz

játékba olyan kontextusokat, melyek túlterjeszkednek a szoros értelemben vett „szépirodalom” határain, és amelyek a kultúra egészének működéséről is sokat elárulnak. Találunk a könyvben (az örület fogalma kapcsán) orvosi értelmezéseket; elemzi a szerző Mikó Imre Erdély történetét földolgozó könyvét; szó esik az 1850-es években publicisztikákban lefolytatott Balzac-vitáról; de például Gyulai Pál Vörösmarty-életrajza vagy A Hét hasábjain megjelent „Ha Petőfi élne!” fikciós játék is említés és elemzés tárgya lesz. A perspektívának ez a sokfélesége, miközben önmagában is jelentésszerű, hiszen módszertani tágasságot is feltételez, mindenekelőtt azt a célt szolgálja, hogy az irodalmi modernséget és benne a mikszáthi életművet minél több kontextusban jelentésszerű tegye.

Mint minden igazi erénynek, így természetesen ennek is vannak hátulütői; miközben T. Szabó igen sok kontextust játékba hoz, és az olvasót több alapvető irodalomtörténeti, sőt azon túli kérdés átgondolására is ösztönzi, számos fölvetett probléma kidolgozása csak további kutatások nyomán válik majd lehetővé. Amikor

például a szerző *A Noszty fiú esete Tóth Marival* kapcsán a látás különböző metaforáit elemzi, és rámutat az érzékelés regénybeli perspektivikusságára, illetve a perspektivizmus történeti kontextusaira, az analízis láthatóan folytatásra várna, akár fenomenológiai, akár dekonstrukciós szempontból. Ez a feladat persze azokra vár majd – és remélhetőleg sokan lesznek ilyenek –, akik akár Mikszáth valamely szövege, akár a modernség magyarországi dilemmája kapcsán T. Szabó Levente monográfiájához nyúlnak majd.

A könyv számos egyéb értéke mellett végül egy olyan erényére hívnám föl a figyelmet, mely a szakmaisághoz csak közvetve kapcsolódik; ez pedig a monográfia nyelvezete. T. Szabónak sikerült ugyanis megtalálnia azt a kényes egyensúlyt, melyet szakmaiság és olvashatóság között igazán eredményesen csak keveseknek sikerül, munkája így messzemenően alkalmas arra, hogy a szűkebb irodalomtörténész közösség mellett sok „csupán” hétköznapi Mikszáth-olvasó érdeklődését is fölkeltsse.

Bodrogi Csongor

„MESTER JÓKAI”.

A JÓKAI-OLVASÁS LEHETŐSÉGEI AZ EZREDFORDULÓN

Szerkesztette Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Budapest, Ráció Kiadó, 2005
(Ráció–Tudomány, 4), 186 l.

A kötet lényegi kérdésfelvetéseit röviden összefoglalva úgy lehetne megfogalmazni, hogy mit jelent a jelenkori irodalomban Jókait olvasni, a Jókai-hagyománnyal szembesülni, e szembesülés tapasztalatait termékenyen hasznosítani a Jókai-kutatásban. A közelmúltban megjelent tudományos igényű munkák, FRIED

István *Öreg Jókai nem vén Jókai* (Pozsony, Kalligram, 1998) és SZILASI László *A selyemgubó és a „bonczoló kés”* (Bp., Osiris–Pompeji, 2000) című kötetei méltó folytatása lehet ez a tanulmánygyűjtemény. Egyfelől azért, mert új kérdésirányokat nyit meg, amelyek nemcsak kiegészítik, hanem tovább árnyalják, más mó-

don kontextualizálják az eddigi és közelmúltban megjelent Jókai-olvasatokat. Másfelől pedig azért, mert az a „módszertani sokféleség, amely a kötet szerzőit jellemzi” (12), izgalmas interpretációkat eredményezett.

A kötet a Jókai-centenárium alkalmából született és elsődleges feladatának tartja a Jókai-életmű megítélésének és kánoni pozíciójának vizsgálatát, egyfelől komparatistikai nézőpontból, másfelől a kánonképződés szempontjából. Ezt a sorrendet követi a kötet felépítése is, hiszen az első öt tanulmány összehasonlító szempontokat érvényesítve közelít a hatalmas korpusz bizonyos darabjaihoz, a további négy írás pedig az egyes művek kánoni pozícióját felülvizsgálva értelmezi újra, átrendezve ezzel a Jókai-művek irodalomtörténeti helyét. A kötet eme sajátosságára már EISEMANN György is utalt nemrégiben megjelent recenziójában (*Leckék az „ifjú” olvasónak*, Alföld, 2007, 3. sz., 90–96), amelyben egy helyen elismeréssel szól a kötet szerkesztésének logikájáról, kiemelve azt, hogy a Jókai-val kapcsolatos közkeletű problémafelvetésekre a kötet írásai termékeny válaszokat adnak. Eisemann elsősorban abban látja a Jókai-életmű kanonizációját érintő legnagyobb veszélyt, hogy az – Gárdonyi életművéhez hasonlóan – folyamatosan ki van téve az ifjúsági irodalommal válás veszélyét magában rejtő értékminősítő kategorizálásának. A recenzius ugyanakkor rámutat arra is, hogy maga „a Jókai-elbeszélés is tudatában van önnön ifjúságivá olvasásának fenyegetettségével” (91): *A kőszívű ember fiai* elbeszélőjének az olvasót „ifjú” olvasóként megszólító ironiája annak az olvasásmódnak az ellenében hangzik el, amely Jókai regényeit felszínes tündérmeseként, irreá-

lis álmvilágként jeleníti meg. Ez a Jókai-olvasást meghatározó jellegzetesség a kötet több tanulmányának is reflexiók kiindulópontját képezi.

Fried István szövege (*Jókai Mór és a világirodalom*) az *Öreg Jókai nem vén Jókai* című kötetrel kapcsolatos kritikai észrevételeket felhasználva komparatistikai megközelítésben közelít az íróhoz. A szerző kérdései olyan, a Jókai-kutatást érintő hiányosságokra hívják fel a figyelmet, amelyek például a Jókai-forráshasználat jellegzetességeiről való tudásunkban vagy az összehasonlító kutatásokban érhetőek tetten. Fried István tanulmányának alaptézise – „megnehezültek a Jókai-olvasás feltételei” (15) – arra a nehézségre mutat rá, hogy a mai magyar olvasó azt az irodalmi és szubkulturális teret, amelyben a Jókai-szövegek születtek, már nem érzi otthonosnak; nem beszélve arról a plurikulturális közegről, illetve a Jókai-művek vegyesnyelvűségét eredményező különféle szociolektusok ama összjátékáról, amely a Jókai-befogadás történetében az idők során egyre reflektálatlanabbá vált. A szerző szerint az összehasonlító kutatások Flaubert hatása helyett Jókainak inkább Victor Hugo romantikus regényeihez, a groteszkhöz való vonzódását mutatják. Jókai regényalakzatokkal való kísérletezése – titokregény, bűnügyi regény, tudományos-fantasztikus regény –, illetve prózanyelvének változása a kelet-közép-európai és a nyugat-európai romantikus regényhagyomány egymásra hatásának eredményeképpen valósulhatott meg. Fried István így Jókai írásművészetét a nemzetközi regényalakulásának folyamatába helyezi; rámutat emellett olyan vizsgálati területekre, amelyek kutatása a Jókai-életmű megítélésében friss szemléletet hozhat. (Ilyen például

a magyar Puskin-befogadás szerepe vagy a századfordulós modernség szubjektum-szemlélete a Jókai-kutatásban.)

Kalavszky Zsófia tanulmányában („*Le mariage de Pouchkine*”) Jókai Mór *Szabadság a hó alatt* című regényét az abban megjelenő Puskin-kép, illetve a regénybe közvetve „beépülő” két Puskin-mű, a *Szabadságóda* és a *Cigányok* című poéma felől közelíti meg. Kalavszky alapos, részletekben gazdag érveléséből fontos momentumokat ismerhetünk meg a Jókai-regényben megjelenő és Petőfi-alteregóként is olvasható Puskin-figuráról, amely többek között a Bérczy Károly fordításában megjelent *Anyegin* egykorú magyarországi befogadását is jelentősen befolyásolta. Emellett a szerző Jókai regényének nyugat-európai forrásait érintő – a fent említett Puskin-művek hatástörténeti különlegességeivel kiegészülő – észrevételei is figyelemre érdemesek.

A cigánybáró alakulástörténetét, illetve a mű operett-változatának műfaji sajátosságait vizsgálja Forgács D. Péter dolgozata (*A cigánybáró operett igaz története*). A kisregény keletkezéstörténeti érdekességeit sorra véve a tanulmány elsősorban *A cigánybáró* című operett szerzőhármasának különös kapcsolatát (Jókai Mór, ifj. Johann Strauss, Ignaz Schnitzer), másodszorban pedig az operett zenei anyagának a magyar és a cigány folklórban mutatkozó eltéréseit mutatja be.

Jónás de genere Botsinka címmel Hermann Zoltán *A cigánybáró*t vizsgálva arra az előzetes feltevésre építi elemzését, hogy – a fent említett regényből is kiindulva, de a teljes életműre is érvényes jelleggel – Jókai írásművészetét a leglényegibben a romantikus kasztrációs komplexus határozza meg, vagyis az alkotóerő bősége és

az ihlet elapadásától való félelem kettősége. *A cigánybáró* elemzésében a proppi modell hasznosításával a szerző arra a megállapításra jut, hogy a regény varázsmeseként való értelmezése valójában olyan ironikus interpretáció, amelyben történetképzés és naiv olvasat kettéválnak. Ezzel a dolgozat közvetve a Jókai-életmű ifjúsági regényként való olvasásának kritikáját is elvégzi.

Szajbély Mihály könnyed hangvétellű esszéjében (*Álom Otthon Államról: A magyar Tempe völgyévé rajzolt Balaton*) táj és ember, élmény és költészet romantikus nézőpontja ér össze Jókai prózájának vizsgálatában. Jókai sikere a Vasárnapi Újságban vagy – különösen Balatonfüredről és vidékéről szóló – tájleírásainak karakterisztikus, „a nemzeti narratíva részét képező, múltjától átlelkesített” jellege egyaránt érdekes színfoltjai a tanulmánynak, ahogyan azok az irodalomtörténeti észrevételek is, amelyek Jókainak Gyulai Pálhoz, Arany Jánoshoz vagy Kemény Zsigmondhoz fűződő kapcsolatát tárják fel.

A jövő század regényével foglalkozik Török Lajos írása (*A jövő emlékezete*). A tanulmány, amely elsősorban kritikátörténeti szempontokat követ, azokat a folyton változásban levő viszonyrendszereket tárja fel, amelyek „az írói tudat, a regény világa és a befogadás közt létesülő temporális viszonyok” (107) mentén láttatják a regényvilágot, vagyis Török a jövőről való beszéd, így az utópikus regény műfaji sajátosságaiból is kiindulva a „jövőiség” temporális alakzatát olvassa rá Jókai művére és annak befogadástörténetére. A tanulmány középpontjában álló idő-problematika nemcsak a mű értelmezéstörténetére, de a regény narratív megszerkesztettségére is vonatkoztatható, vallja a szerző,

amennyiben az elbeszélőnek a történethez való viszonya is folyamatos mozgásban van, kizárva ezzel a mintaolvasó-pozíció meghatározását is.

Milbacher Róbert (*Mikszáth Kálmán Jókai-olvasásáról*) Mikszáth Kálmán Jókai-képével foglalkozik. Írásának fő célja, hogy bemutassa, „a Mikszáth-életmű hogyan teremti meg a Jókai-befogadás hagyományát, befolyásolva ezzel Mikszáth műveinek olvasási praxisát” (125). A dolgozat izgalmasan vezeti végig az olvasót azokon a szövegeken, amelyek Mikszáth Jókaihoz fűződő sajátos viszonyának dokumentumaiként ismertek a szakirodalomban. Érdekes például az a megjegyzése a szerzőnek, amely a Jókai-kép alakulását meghatározó közkeletű elképzeléseket, miszerint Jókait „azért szeretjük, mert azt írja, amit szeretnénk olvasni, s mindezt azért teheti így, mert valamiféle titkos közösség van író és olvasó között” (129), éppen az íróval rivalizáló Mikszáthnak tulajdonítja. Milbacher vizsgálódásának konklúziója az, hogy Mikszáth nem csupán Jókai felől olvassa saját írásait, nem pusztán felülírja, hanem újraírja Jókait. Ezt a megállapítást *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regény elemző bemutatásával igazolja a szerző.

Szilágyi Márton tanulmánya a Jókai-oeuvre utolsó regényének vizsgálatát végzi el. Az *Ahol a pénz nem Isten* egykorú szegényes recepciója ellenére a tanulmány szerzője a nemzeti narratíva kérdéskörét is érintő megfigyelést tesz, így némiképp Hansági Ágnes dolgozatát is előlegezi – itt érdemes kiemelni a sziget birtokbavételének honfoglalást idéző aktusát, a regény diszkurzív és cselekményszintjén képződő ellentmondásait, a történetek ironikus olvashatóságát. A dolgozat alapvetése: a mű

szövegközeli vizsgálatának segítségével bizonyítani, hogy milyen módon képes átrendezni, átértelmezni ez a próza a Jókai-életművet. Látszólag a regény a robinzonádok tradíciójának sorába illik, a sziget-utópia idillikussága helyett azonban „a meglóduló idő erodáló hatalmát” (144) mutatja. A nevelési utópiák sorába is beilleszthető opusz – Szilágyi Rousseau *Emil-jét* és Czákó Zsigmond *Leona* című drámáját hozza példaként – nem mentes a bibliai allúzióktól sem: a tanulmány címe, *Az elhibázott Teremtés* utal az újrakezdés folytonosságára, az ember által tönkretett Teremtésre, így lesz a regénybeli sziget egy újrakezdett Teremtés lehetősége.

Hansági Ágnes dolgozata, *Irónia és identitás: A „patriotic speech act” és az irónia retorikája Jókainál* címmel, Jókai műveinek befogadástörténetét Homi K. Bhabha posztkoloniális vizsgálódásainak hasznosításával gondolja újra. A tanulmány legfőbb tézise, Bhabha a *The Location of Culture*-ben megjelent esszéje alapján, a sztereotípiát mint a nyelvi performativitás eseményét emeli ki: az Én saját magáról való tudása mindig a Másikról való tapasztalat függvénye, amely Másik mint idegenség realizálódik. A tanulmány szerzője Bhabha mellett két jelentős tudós munkájára építi érvevezetését: az „én” objektívációjának mint a nyelvi viselkedésben megvalósuló aktusnak a kérdésével Helmuth Plessner és George H. Mead is foglalkozott. Az én-objektíváció, az én távolságfelvételének a módja, a Másik nélkülözhetetlen jelenléte okán, egy közösségben valósulhat csak meg, amely viszont visszatéríti az olvasót a patriotizmushoz, a nemzeti identitásban megvalósuló ön-azonosulás kérdéséhez. Hansági felhívja a figyelmet arra, hogy a „puszta”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2008. évi 5. évfolyam 5. szám

mint magyarhon-sztereotípiát mind Márai Sándor ismert regényében, *A gyertyák csonkig égne*ben, mind Jókai Mór *Kárpáthy Zoltán*jában megjelenik. Hogy az utóbbi szerzőnél ennek különös jelentősége van, azt a tanulmány az *Egy magyar nábob*ból és a *Szegény gazdagok*ból vett példákkal is igazolja. Benedict Anderson *Elképzelt közösségek* című munkájának egyik tézisére támaszkodva, amely szerint az imaginárius közösségek modellje tette lehetővé a nemzeti közösségek létrejöttét, illetve leírását, Hansági Ágnes meggyőzően érvel amellett, hogy Jókai regényei fontos szerepet játszottak a nemzet létrejöttének folyamatában. A sztereotípiák vizsgálatán keresztül az ironia alakzata, illetve az ebből fakadó humor a patrióta beszédaktus elemeiként értékelődnek. Ezek, bár Jókai népszerűségéhez járultak hozzá, a populáris és romantikátlan Jókai-életmű megítéléséért is felelősek. Értékes megfigyelése továbbá a dolgozatnak, hogy szerzője rámutat arra, hogy Jókai patriotizmusának Eötvös József regényében, *A falu*

jegyzőjében már kitapinthatóak az előzményei.

A kötet szerzőinek a Jókai-életműhöz való viszonyát a kitűnő tanulmányok mellett jól reprezentálja a borítón található fotó, amely Berecz Gyula komáromi Jókai-szobrát ábrázolja. Az író, költő szobra az emlékezés helyeként egy folyton megújuló, megújulni tudó Jókait jelenít meg. Mégpedig az olvasó által megújulni tudó íróóriást, hiszen a képen is látható az a szoborról visszaverődő, napfény által részlegesen kirajzolódó árnyékkép, amely a fénykép középpontján az olvasó tekintetével találkozik. A borítón található szoboralak így biztos elrugaszkodást és perspektívát teremthet termékeny diskurzusok létrehozásához, új értelmezői világokra nyithat kilátást. Hiszen, Weöres Sándor Petőfiről tett megállapítását parafrázálva, Jókai szobra nem takarhatja el előlünk az író, akinek aktualitása elsősorban prózájának folytonos újraolvasása révén tartható fenn.

Maszárovics Ágnes